

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

2

2000

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of Contemporary History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Đorđe Borozan

UREĐIVAČKI ODBOR

*Ljubodrag Dimić, Bojan Dimitrijević (sekretar), Đorđe Mikić (Banja Luka),
Jan Pelikan (Prag), Radoslav Raspopović (Podgorica), Andrej Šemjakin (Moskva),
Nobuhiro Šiba (Tokio), Đoko Tripković, Novica Veljanovski (Skoplje),
Mihailo Vojvodić, Slavko Vukčević, Nikola Žutić*

GRAFIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

LEKTOR

Branka Kosanović

KOREKTOR

Božidar Mladenović

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordić-Lazić

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11, (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY,
THE JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE,
REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА,
ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XVIII

2000. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

- Mira Radojević
LJUBOMIR STOJANOVIĆ U PRVOM SVETSKOM RATU 9
- Zoran Janjetović
PITANJE ZAŠTITE NACIONALNIH MANJINA U KRALJEVINI
SHS NA KONFERENCIJI MIRA U PARIZU 1919-1920 31
- Momčilo Pavlović
KOSTA MILOVANOVIĆ PEĆANAC U MEĐURATNOJ
JUGOSLAVIJI 1918 - 1941.....45
- Milan Terzić
MISIJA PORODICE BAJLONI 1941 59
- Đorđe Borozan
JUGOSLOVENSKO-BRITANSKI ODNOSI 1948-1952 67
- Svetozar Rajak
JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI ODNOSI U 1956. I MAĐARSKA KRIZA
U IZVEŠTAJIMA BRITANSKIH DIPLOMATA U BEOGRADU 83
- FILOZOFIJA ISTORIJE**
Milorad Ekmečić
PROMENJIVA SUDBINA POJMA FILOZOFIJA ISTORIJE 99
- PRILOZI**
Goran Miloradović
LOGORI ZA IZOLACIJU POLITIČKIH PROTIVNIKA NA TLU
JUGOSLAVIJE 1918-2000 115
- Bojan B. Dimitrijević
RAT U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1992.
PREGLED AKTIVNOSTI ZARAČENIH STRANA 127
- DOKUMENTI**
Nenad Antonijević
PROCENA RATNE ŠTETE NA KOSOVU I METOHIJI 139
- Venceslav Glišić
RAZGOVOR SA DRAGOVANOM ŠEPIĆEM - BELEŠKA 143
- Petar Dragišić
IZVEŠTAJ O POSETI GRUPE AMERIKANACA
JUGOSLAVIJI 1954. GODINE 149
- OSVRTI**
Momčilo Zečević
ISTORIOGRAFIJA I PUBLICISTIKA.....155

PRIKAZI

THE ESTABLISHMENT OF COMMUNIST REGIME
IN EASTERN EUROPE (Uspostavljanje komunističkih režima u
istočnoj Evropi) (Đoko Tripković) 159

Branimir Anzulović
HEAVENLY SEBIA: FROM MYTH TO GENOCIDE
(Nebeska Srbija: Od mita ka genocidu) (Marko Bulatović) 160

Bojan Dimitrijević-Kosta Nikolić
GENERAL MIHAILOVIĆ, A BIOGRAPHY (Milan Vesović) 162

Boris Kršev
BANKARSTVO U DUNAVSKOJ BANOVINI (Ivan M. Becić) 163

Rade Ležajić
SJEĆANJA I USPOMENE NARODNOG UČITELJA IZ
KNINSKE KRAJINE (Sofija Božić) 165

JUGOSLOVENSKA DRŽAVA 1918-1998 (Ivan M. Becić) 166

Nikola Ilić
ZEMUNSKA GORNJA VAROŠ (Nataša Milićević) 167

PERO I POVEST, Srpsko društvo u sećanjima, zbornik radova (Čedomir Antić) 169

INFORMACIJE O NOVIM KNJIGAMA

Ivo H. Daalder and Michael E. O. Hanlon,
WINNING UGLY: NATO'S WAR TO SAVE KOSOVO
(Ružna pobjeda: NATO-ov rat za spas Kosova) 171

Ivo H. Daalder
THE MAKING OF AMERICA'S BOSNIA POLICY
(Stvaranje američke politike u Bosni) 171

Deliberated force: A CASE STUDY
IN EFFECTIVE AIR CAMPAIGNING
(Oslobođena snaga: Studije slučaja u efikasnom vazдушnom ratovanju) 171

Misha Glenny
THE BALKANS: NATIONALISM, WAR, AND THE GREAT
POWERS 1804-1999 (Balkan: Nacionalizam, rat i velike sile 1804-1999) 172

Tim Judah
KOSOVO: WAR AND REVENGE (Kosovo: Rat i osveta) 172

Michael Ignatieff
VIRTUAL WAR: KOSOVO AND BEYOND (Virtuelni rat: Kosovo i iza)
(Bojan B. Dimitrijević) 172

HRONIKA
AKTIVNOSTI SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU
(jul - decembar 2000) 173

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

- Mira Radojević
LJUBOMIR STOJANOVIĆ IN THE FIRST WORLD WAR 9
- Zoran Janjetović
THE QUESTION OF NATIONAL MINORITY RIGHTS
IN THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS, AND SLOVENES
AT THE PARIS PEACE CONFERENCE 1919-1920.....31
- Momčilo Pavlović
KOSTA MILOVANOVIĆ PEĆANAC IN YUGOSLAVIA
BETWEEN THE TWO WORLD WARS 1918-1941 45
- Milan Terzić
THE MISSION OF THE BAJLONI FAMILY IN 1941 59
- Djordje Borozan
YUGOSLAV-BRITISH RELATIONS 1948-1952 67
- Svetozar Rajak
YUGOSLAV-SOVIET RELATIONS IN 1956 AND THE
HUNGARIAN CRISIS IN BRITISH DIPLOMATIC
REPORTS IN BELGRADE 83
- THE PHILOSOPHY OF HISTORY**
- Milorad Ekmečić
THE CHANGING FATE OF THE PHENOMENON
PHILOSOPHY OF HISTORY 99
- CONTRIBUTIONS**
- Goran Miloradović
CONFINEMENT CAMPS FOR POLITICAL OPPONENTS
IN YUGOSLAVIA 1918-2000 115
- Bojan B. Dimitrijević
THE WAR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1991-1992
THE ACTIVITIES OF THE WARRING PARTIES 127
- DOCUMENTS**
- Nenad Antonijević
WAR DAMAGE ASSESSMENT IN KOSOVO AND
METOHIJA 1941-1945 139
- Venceslav Glišić
NOTES FROM A CONVERSATION WITH DRAGOVAN ŠEPIĆ 143
- Petar Dragišić
A REPORT REGARDING THE VISIT OF A GROUP
OF AMERICANS TO YUGOSLAVIA IN 1954 149

ESSAYS

Momčilo Zečević

HISTORIOGRAPHY AND JOURNALISM

(Concerning the second book by D. Tošić) 155

REVIEWS**THE ESTABLISHMENT OF COMMUNIST REGIMES**

IN EASTERN EUROPE (Djoko Tripković) 159

Branimir Anzulović

HEAVENLY SERBIA: FROM MYTH TO**GENOCIDE** (Marko Bulatović) 160

Bojan Dimitrijević-Kosta Nikolić

GENERAL MIHAILOVIĆ, A BIOGRAPHY (Milan Vesović) 162

Boris Kršev

BANKING IN THE DUNAVSKA BANOVINA (Ivan M. Becić) 163

Rade Ležajić

MEMORIES OF A TEACHER IN KNINSKA KRAJINA (Sofija Božić) .....165**THE YUGOSLAV STATE 1918-1948** (Ivan M. Becić) 166

Nikola Ilić

THE GORNJA VAROŠ OF ZEMUN (Nataša Milićević) .....167**THE QUIS AND HISTORIY, Memories of the Serb society, a collection of works** .....169**INFORMATION ON NEW BOOKS:**

Ivo H. Daalder and Michael E. O. Hanlon,

WINNING UGLY: NATO'S WAR TO SAVE KOSOVO

(Ružna pobeda: NATO-ov rat za spas Kosova) 171

Ivo H. Daalder

THE MAKING OF AMERICA'S BOSNIA POLICY .....171**Deliberated force: A CASE STUDY IN EFFECTIVE AIR CAMPAIGNING** 171

Misha Glenny

THE BALKANS: NATIONALISM, WAR, AND THE GREAT**POWERS 1804-1999** 172

Tim Judah

KOSOVO: WAR AND REVENGE 172

Michael Ignatieff

VIRTUAL WAR: KOSOVO AND BEYOND

(Virtuelni rat: Kosovo i iza) (Bojan B. Dimitrijević) 172

CHRONICLE**THE WORK OF ASSOCIATES OF THE INSTITUTE OF****CONTEMPORARY HISTORY** (july - december 2000) 173

LJUBOMIR STOJANOVIĆ U PRVOM SVETSKOM RATU

ABSTRACT: Pokušali smo da u ovom radu progovorimo o Ljubomiru Stojanoviću, sasvim osobitoj ličnosti u istoriji srpske politike, političke misli, nauke i kulture. U središte izlaganja stavili smo period Prvog svetskog rata, razumevajući pri tome te njegove godine kao dramatičan nastavak jednog dužeg procesa političkog formiranja, razočaranja i gubitka iluzija. Na kraju, pak, kao početak razdoblja novih političkih i naučnih oduševljavanja, okončanog još jednim relativnim neuspehom u politici, ali ne i u nauci.

Ljubomir (Ljuba) Stojanović jedna je od onih ličnosti iz srpske istorije o kojoj naša saznanja nisu toliko mala koliko historiografski neutemeljena i neuobličena. Danas ga pre svega upoznajemo iz njegovih naučnih, stručnih i političkih radova¹, potom iz sećanja savremenika², jedne kraće autobiografije pisane u trećem licu³, nekoliko biografija⁴ i više beleški u enciklopedijama⁵. Istoričarima je najvažnija raznovrsna arhivska građa, čije postojanje svako traganje za Ljubom Stojanovićem čini svojevrsnim istraživačkim izazovom, nagrađenim „otkrivanjem” jednog sasvim posebnog lika u istoriji Srbije i Jugoslavije. Na osnovu te građe o Ljubi Stojanoviću je i pisala dosadašnja historiografija, prvenstveno u radovima o većim problemima i

¹ Nepotpunu bibliografiju svojih radova objavio je najpre sam Lj. Stojanović u dva dela u „Godišnjaku SKA”, knj. IX (1895), Beograd 1896, 233-235. i „Godišnjaku SKA”, knj. XXXII (1923), Beograd 1924, 161-164. Posle njegove smrti (1930) to su učinili SKG u svojoj knj. XXX, br. 7, (1. avgust 1930), 557-560. i U. Džonić u „Prilozima KJIF”, knj. XI, Beograd 1931, 277-289. Popis tekstova političke sadržine gotovo je nemoguće potpuno utvrditi, jer je naročito iz „Odjeka”, po rečima samog Lj. Stojanovića, „sad teško izdvojiti koji su članci njegovi” (Lj. Stojanović, *Dopune i produženje biografije od 1894*, „Godišnjak SKA”, knj. XXXII, 165).

² J. M. Žujović, *O Ljubomiru Stojanoviću*, SKG, knj. XXX, br. 5, 1. juli 1930, 342-345; Lj. M. Davidović, *Sećanja na Ljubu Stojanovića*, isto, 345-349; V. S. Veljković, *Ljuba Stojanović kao javni radnik*, isto, 355-357; J. M. Prodanović, *Ljubomir Stojanović*, isto, 358-361; A. Belić, *Ljubomir Stojanović čovek i naučnik*, isto, 349-355; A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, „Južnoslovenski filolog”, knj. IX, Beograd 1930, 297-316; V. Ćorović, *Ljubomir Stojanović*, „Prilozi KJIF”, knj. XI, sv. 1-2, Beograd 1931, 1-29; P. Popović, *Sećanja na Ljubomira Stojanovića*, isto, 30-44; M. Rešetar, *Iz pisama pok. Ljub. Stojanovića*, isto, 45-53; V. Francev, *Moj prvi susret sa Ljubomirom Stojanovićem*, isto, 54-56; M. Grol, *Iz predratne Srbije*, Beograd 1939, 107-122; M. Jovanović – Stoimirović, *Portreti prema živim modelima*, Matica srpska 1998, 83-86.

³ Lj. Stojanović, *Dopune i produženje biografije od 1894*, 152-165.

⁴ U. Džonić, *Ljubomir Stojanović*, „Godišnjica Nikole Čupića”, knj. XL, Beograd 1931, 170-185. Tom se biografijom uglavnom koristio i N. Stanarević u neobjavljenom rukopisu *Jugoslovenska republikanska stranka (Osnivanje stranke i njen rad do 1941)*, 36-41, pohranjenom u A SANU, 14329.

⁵ *Enciklopedija SHS* (ur. S. Stanojević) IV, 497-498; *Enciklopedija srpske istoriografije*, Beograd 1997, str. 655-656.

zbivanjima ili o epizodama.⁶ Radova kojima bi bio obuhvaćen i analiziran celokupan njegov lični, naučni i politički životni put još uvek nema.⁷

I mi ćemo se u ovom ogledu, predstavljenom na narednim stranicama, najviše baviti tek jednom „epizodom” iz života Ljube Stojanovića, vezanom za period Prvog svetskog rata. O tim godinama već postoje istoriografska znanja, pri čemu najpre mislimo na pomenuti članak Dragovana Šepića i delove knjige Ljubinke Trgovčević, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920* (Beograd 1986).

„Opravdanje” za svoj pokušaj govorenja na tu temu nalazimo u nadi da postojećim istoriografskim dostignućima možemo dodati poneku reč i sliku. Činimo to, pak, podstaknuti i dirnuti nekolicinom ličnih pisama Ljube Stojanovića iz tog perioda, čiji sadržaj još jednom potvrđuje blisku nam misao Rastka Petrovića, po čijim su se rečima „istorijom kretali, pomicali je i deformisali je živi i nenašminkani ljudi”.⁸ Istovremeno, o tom delu života Ljube Stojanovića govorimo ne zaboravljajući ono što mu je prethodilo i sledilo.

Kako pisati o pojedincu zahvaćenom velikom nacionalnom i svetskom ratnom dramom, pogođenom ličnim i opštim istorijskim lomovima? Kako to činiti ako je taj pojedinac naučnik, politički angažovano misleće biće čiji je pogled na dešavanja upravljen iz jednog izoštrenog ugla posmatranja i učestvovanja? Najzad, kako se u to upustiti ako je taj pojedinac i naučnik Ljuba Stojanović, ličnost „svoja” i osobita čak i u krugu izuzetnih? U traženju odgovora jedan od dobrih putokaza našli smo u uvodu koji je Latinka Perović dala svom članku o Jovanu Žujoviću, takođe „naučniku u politici”, a povrh toga tokom nekoliko decenija saputniku i sapatniku Ljube Stojanovića u mnogim istorijsko-političkim događanjima i previranjima. „Naučnik i političar”, napisala je „to dvojstvo ili, ako se baš hoće, to jedinstvo tipično je za srpsku elitu. U toj tipičnosti Jovan Žujović je i poseban. Nastojeći da osvetlim tipično, govoriću o Jovanu Žujoviću kao o karakterističnoj pojavi. U težnji, pak, da približim njegovu ličnost baviću se i onim što je kod njega posebno”.⁹ Ne zaboravljamo, međutim, ni mišljenje samog Ljube Stojanovića o načinu pisanja o istorijskim ličnostima, iskazano u razgovoru sa Pavlom Popovićem povodom njegovog rada o Branku Radičeviću. „Ne dopada mi se kako ste napisali”, kazao je, „opširno je i razvučeno; ni Branko nije u vas kakav je bio nego kako ste ga vi zamislili. To je vaš Branko. Kad sam ja pisao Vuka, ja nisam tako radio. Moj je Vuk, kao što je rekao Vendel, takav da ga svaki čitalac može sam za sebe ‘izdeljati’ i izvajati kako hoće”.¹⁰

⁶ Videti: D. Šepić, *O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine*, „Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije”, knj. 3, Zagreb 1960, 449-497; A. Mladenović, *Zapis o Ljubomiru Stojanoviću*, „Užički zbornik”, knj. IX (1980), 21-27; D. Todorović, *Ljubomir Stojanović na profesorskom ispitu*, isto, 29-78

⁷ U SANU održan je 1980. naučni skup posvećen Lj. Stojanoviću, ali zbornik radova nije objavljen.

⁸ Citirano prema: R. Popović, *Izabrani spisi ili život Rastka Petrovića*, Beograd 1986, 10.

⁹ L. Perović, *Naučnik i političar: Jovan M. Žujović (Prilog poznavanju srpske elite)*, „Tokovi istorije”, br. 1-2, Beograd 1993, 55.

¹⁰ P. Popović, n. d., 42. Govoreći o knjizi Lj. Stojanovića *Život i rad Vuka Stef. Karadžića* (1924), A. Belić je napisao da je „vrlo interesantan način kako nam crta Karadžića ovaj njegov neobični poznavalac. Očekivali smo da će nam u širokim pokretima prikazati celu epohu Karadžićevu i naslikati portret ovog velikog čoveka i reformatora. Mesto toga imamo hroniku života i rada; više materijal za jedan takav posao negoli sam rad. Ja mislim da je tome kriv izvestan pragmatizam koji se ogleda u Stojanovićevim naučnim shvatanjima. Isto tako kao što je bio u životu otsudan u svojim odlukama, kao što nije znao za kompromise u politici, tako se bojao u nauci udaljavanja od fakata. On je smatrao da je potrebno dati objektivne činjenice iz Vukova života i rada, pa nek svako zamišlja duhovni lik Karadžićev onako kako nađe za potrebno” (A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, 308).

Razmišljajući u granicama omeđenim tako različitim pristupima – kakvi su bili pristupi Ljube Stojanovića i Pavla Popovića, pitamo se može li ih istoričar u sopstvenom pokušaju međusobno pomiriti, dajući im podjednako pravo na postojanje i uvažavanje? Verujemo, da. Štaviše, historiografski održivim čini nam se pronalazjenje one „mere stvari” u kojoj istoričar, koristeći se građom i „vladajući” njome, iznosi svoje poglede; ne, međutim, i njima „guši” ličnost o kojoj piše, ostavljajući prostor za drugačija viđenja. I sami bismo učinili takav pokušaj.

Rođen 1860. godine, Ljuba Stojanović je pripadao generaciji koja je sa velikim uspehom nastavljala započeto delo oslobođenja srpskog naroda. To je ona generacija koja je, po uverenju Jovana Žujovića (1856), iskazanom krajem 1913. godine, „učinila više i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici no sve prethodne, izuzimajući generaciju kneza Miloša”.¹¹ Pomognuta mlađim naraštajima, napregla se napokon u Balkanskim ratovima i još više u Prvom svetskom ratu da jednovjekovno nacionalno stremljenje kruniše ostvarenjem ideje oslobođenja i ujedinjenja. „Ovaj naš naraštaj živi manje za sebe no i jedan drugi”, pisao je Milorad Drašković supruzi Jovanki u vremenu najvećeg iskušenja. „On će imati da nosi, svojom snagom duše, više no što je srazmerno ljudskoj moći trpljenja i nošenja”.¹²

Istorijskom situacijom srpskog naroda ti su naraštaji nepobitno bili „osuđeni na politiku”, političku i nacionalnu borbu, stradanje i potčinjavanje sebe sudbini nacije. Njihova otadžbina, Srbija, predstavljala je, po rečima engleskog pisca Garvina, „opkoljenu zemlju”, a njeno stanovništvo „uhapšen narod”.¹³ Snažnim nacionalnim osećanjem i patriotskom željom pojedinačni naponi stavljeni su otuda u službu „opšte stvari”. Pogotovo se to odnosilo na intelektualnu elitu, između koje i naroda, po zaključku Latinke Perović, „nije bilo društvenih slojeva”.¹⁴ „Sposobni Srbi”, smatrao je Momčilo Ivanić, trebalo je da se bave „nacionalnim naukama”. Upravo takav savet on je dao mladom Ljubi Stojanoviću 1879. godine na ispitu iz istorije srpske književnosti u VII razredu gimnazije. Upućujući ga na istorijsko-filološki odeljak Velike škole, govorio mu je: „Prirodne i matematičke nauke... obrađuju i drugi narodi, i mi se možemo koristiti njihovim radom; ali nacionalne nauke, ako ih mi ne budemo obrađivali, stranci nam neće, ili kako valja neće, obraditi. To moramo mi sami raditi”.¹⁵ Sećajući se primljenog saveta, Ljuba Stojanović je nekoliko decenija kasnije pisao kako je ta „jedna slučajnost doprinela... da izabere istorisko-filološki fakultet”¹⁶, odnosno „nacionalne nauke”, kojima ga je vodio i lični patriotizam.¹⁷ Bavljenje njima, proučavanje srpske istorije, žitija, starih rukopisa i štampanih knjiga, Miroslavljevog jevanđelja, starih zapisa i natpisa, rodoslova i letopisa, narodnih pesama, prepiske Vuka Karadžića i Vuka samog, još ga je više učvršćivalo u tom osećanju. „To zadubljanje u prošlost, u carske povelje, u žitija kraljeva i arhiepiskopa, u letopise manastira i u predanja narodna, moralo je...

¹¹ J. Žujović, *Dnevnik*, II, priredio D. Todorović, Beograd 1986, 37.

¹² Pismo objavljeno u: *Spomenica Milorada Draškovića*, Beograd 1921, 99.

¹³ Citirano prema: J. Cvijić, *Izlazak Srbije na Jadransko more*, „Glasnik Srpskog Geografskog Društva”, Beograd 1912. Preštampano u: J. Cvijić *Govori i članci*, II, Beograd 1921, 14.

¹⁴ L. Perović, *n. d.*, 55.

¹⁵ Lj. Stojanović, *n. d.*, 153.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ „I docnije je njegova ljubav prema narodu i njegovo shvatanje dužnosti prema zemlji”, napisao je A. Belić, „odlučivalo o pravcu koji će dati i svome životu i radu”. Smisao i suštinu celokupnog naučnog i političkog delovanja Lj. Stojanovića video je u tom izrazito snažnom patriotskom osećanju (A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, 298, 312-313).

uzneti srbizam Ljube Stojanovića". On ga je, smatrao je Milan Grol, „ispovedao sa žarom i gordošću”, bivajući „pre svega ultra Srbin”. „I zato je dogmatizam knjige morao biti pobeđen dogmatizmom krvi, koja je kod Ljube Stojanovića do izdisaja ostala ona s kojom je iz Užica pošao”.¹⁸

Navedeno mišljenje Milana Grola, izrečeno u jednom vanredno toplom sećanju na Ljubu Stojanovića, ispunjenom poštovanjem i rekli bismo ljubavlju, odražava moguće njegovu ličnu i književnu ponesenost, ali i reprezentuje onu sliku koju su o Ljubi Stojanoviću imali svi oni njegovi savremenici koji su zabeležili svoje uspomene. Ako je to izrazito rodoljublje, po jednodušnom svedočenju, činilo jedno rukovodno merilo u životu i radu Ljube Stojanovića, drugo je svakako bila stroga moralnost ne samo njegovih postupaka, već i načina postojanja. Teško da postoji i jedan zapis o njemu u kome nije pomenuta njegova neobična moralnost. Ta dva životna načela upravljala su njime i njegovim delovanjem, uvela ga u politiku i diktirala tokom više decenija izraz političkog angažmana.

Ljuba Stojanović je pripadao generacijama koje nisu mogle da pobegnu od politike. Njihovi predstavnici osvajali su mnoga znanja, stručna i politička, na Zapadu pre svega, a u zemlji, kod kuće, borili se za društvene slobode i prava. U politiku ih je vodila žed za njima i svojim ih postupcima silili nedemokratski režimi. Stvarane su situacije i odigrali se događaji koji nikome nisu dopuštali da ostane „po strani”. U političkom delovanju Ljube Stojanovića prva prelomna godina bila je 1897, doba „vladanovštine”. Njegovo sećanje na taj datum pokazuje da je i taj prvi korak napravljen sa rezervom, ali da nije mogao biti neučinjen. „Sve do 1897. godine (do dolaska na vladu Vladana Đorđevića) nije se mešao u aktivnu politiku”, kazao je u svojoj autobiografiji. „Jedina stranka kojoj bi mogao pristupiti bila je radikalna, ali ga je i od nje odbijala bezobzirna i nesavesna demagogija kojom je u narodu agitovala, i silna netrpeljivost i isključivost prema drugim strankama čije je i dobre namere i postupke u narodu tako predstavljala kao da su najgori i najštetniji po državu i narod. Ali kad je oterana vlada Simićeva i doveden Vladan, nije mogao ostati dalje pasivan i na izborima je glasao za radikalne kandidate, jer je ta stranka kakva je da je, tada bila bolja od ostalih”.¹⁹ Dve godine kasnije, 1899, otpočelo je njegovo istinsko učestvovanje u politici, vezano za prisilno penzionisanje i udaljanje sa Velike škole posle Ivandanjskog atentata na kralja Milana i pozdravne depeše upućene Nikoli Pašiću kao požarevačkom zatočeniku. „Paradoks sudbine bio je da Ljubu Stojanovića zbliži sa radikalima manifestacija za Pašića i da ga neki mesec samo zatim s njima zavadi manifestacija protiv Pašića iza njegove izjave Prekom sudu, a konačno ga od njih odvaja njihova fuzija s naprednjacima, u kojoj su oni, kako on to kaže ‘kapitulirali pred kraljem Aleksandrom’”.²⁰

Isti datumi, isti događaji obeležili su i politički život nekih drugih intelektualaca i naučnika, pogotovo Jovana Žujovića, koji je takođe penzionisan 1899. godine. U decenijama pred njima Ljuba Stojanović i on podelili su mnoge političke krize, mišljenja i odluke. Zajednička im je bila, i ne samo njima, „rascepljenost između nauke i politike”, kako je to „dvojstvo” nazvala Latinka Perović. Zbog te podeljenosti trpele su najčešće i nauka i politika. „Ne radim dovoljno u politici zbog škole, ni u školi dovoljno zbog politike”, žalio se Jovan Žujović nekoliko godina kasnije Kostu Stojanoviću i Draži Pavloviću, a oni se potpuno slagali sa njim.²¹ U kolikoj je meri taj procep osećao Ljuba Stojanović, teško je reći. Karakteristično je,

¹⁸ M. Grol, *n. d.*, 108.

¹⁹ Lj. Stojanović, *n. d.*, 156-157.

²⁰ M. Grol, *n. d.*, 110; Lj. Stojanović, *n. d.*, 157.

²¹ J. Žujović, *Dnevnik*, I, 247.

pak, ono što je u vreme svog početnog političkog angažovanja o spoju nauke i politike napisao Milanu Rešetar: „Nemojte... misliti da se može odvojiti čista nauka od politike. Kao što je apsurdno ono l'art pour l'art, isto tako nema nauke radi nauke, već je ona u vezi sa životom, sa politikom”.²² Četrnaest godina kasnije izrazio mu je svoje uverenje o politici kao „najvažnijem poslu koji se u državi radi”.²³

Neki njegovi savremenici, Aleksandar Belić i Vladimir Ćorović pre svih, smatrali su, međutim, da je političko delovanje znatno ometalo naučni rad kao pravo, životno opredeljenje Ljube Stojanovića. „I pored toga što je dugo godina bio političar, njega politički rad nije mogao svega da ga obuzme”, napisao je Aleksandar Belić. „Njegova je duša bila u naučnom poslu, u naučnom radu”.²⁴ Vladimir Ćorović je smatrao kako je posvećivanje politici štetilo nauku, te da su „izvesne političke dogme” Ljube Stojanovića bile „više izraz jednog profesorskog teoretičara, nego jednog političara ili državnika Srbije na početku XX veka”. Štaviše, u tom je smislu navodio i neke njegove pogrešne političke procene.²⁵ Potvrdu svojih ocena i jedan i drugi nalazili su u činjenici da je svoje najbolje i najvažnije radove napisao u godinama pre i posle aktivnog učešća u politici. Nešto od takvih zaključaka vidljivo je i u onome što je sam napisao o svom radu u pominjanoj autobiografiji: „Ova nestalnost i često menjanje posla, što ga je pratilo celog veka, ogleda se i u književnim radovima, i nisu bili pogodni da što znatnije uradi. Pa ipak je nešto uradio”.²⁶ Te dve rečenice ponavljane su u mnogim njemu posvećenim sećanjima, ponekad bez navođenja da je to njegova ocena²⁷, a najčešće kao pokazatelj velike lične skromnosti na koju Ljuba Stojanović, barem kada se radilo o naučnom radu, nije imao pravo.²⁸

Nasuprot svim mišljenjima po kojima je njegova politička delatnost bila neuspešna, čak promašena, zbog čega nije ni zavređivala povremena udaljavanja od naučnih poslova, postavili bismo pitanje o pravoj meri političkih uspeha. Može li, pitamo se, biti nazvano potpuno neuspešnim delovanje obeleženo retko viđenom principijelnošću i doslednošću, političkim poštenjem koje je hrabrilo čiste savesti, a uznemiravalo i opominjalo one druge? Ljuba Stojanović se u punom smislu posvetio politici na samom početku veka, u krugu mlađih radikala nezadovoljnika stranačkom politikom i udaljavanjem od programa i načela. Našao se u društvu Jaše Prodanovića, Ljubomira Živkovića, Ljubomira Davidovića, Radoja Domanovića, Nikole Nikolića i drugih pobunjenika protiv oportunitizma radikalskih vođa. Nešto kasnije pridružili su im se Milorad Drašković i Jovan Skerlić. U istoriji srpskih političkih stranaka moguće da nije bilo sličnog okupljanja takve intelektualne elite. Politički puritanci, samostalni radikali proglasili su se „moralnom žandarmerijom” i istakli zahtev za čišćenje javnog života od korupcije, nepoštenja, nenačelnosti.

²² M. Rešetar, *n. d.*, 48.

²³ *Isto*, 51.

²⁴ A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, 304-305. U svom drugom sećanju A. Belić izneo je pretpostavku po kojoj je Lj. Stojanović osećao „nedostatak vestrane naučne spreme”, zbog čega se nije vraćao u Veliku školu. Jer, „samo je on bio kadar da sebi da tačan sud o tome i da docnije prema njemu postupi” (A. Belić, *Ljubomir Stojanović čovek i naučnik*, 350-351).

²⁵ V. Ćorović, *n. d.*, 28.

²⁶ Lj. Stojanović, *n. d.*, 160.

²⁷ Videti: SKG, knj. XXX, br.7, 1. avgust 1930, 560.

²⁸ A. Belić je napisao kako ta „strogost suda”, u ogromnoj nesrazmeri sa rezultatima rada, niukoliko nije bila opravdana, ali da pokazuje „potišteno sažaljevanje”, „samošibanje” i snagu da se kaže i ono što se o sebi misli. I dalje, da „kroz citirane radove veje seta da Stojanović nije dao ono što je mogao dati ili ono što je od sebe očekivao” (A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, 311; A. Belić, *Ljubomir Stojanović čovek i naučnik*, 354).

Njihov „Odjek”, glavno stranačko glasilo, sa puno je osnova mogao da napiše: „Našom strankom ne vladaju ljudi, nego njom rukovode principi”.²⁹ U takvoj sredini Ljuba Stojanović je uglavnom bio na svom mestu. Od godine 1901. pa do 1912. gotovo sve vreme bio je narodni poslanik, u pet navrata ministar prosvete, predsednik vlade (maja 1905–marta 1906) i državni savetnik (novembra 1910–februara 1912). Za predsednika Glavnog odbora izabran je prvi put u maju 1905. i potom biran svake godine sve do januara 1912, kada je podneo ostavku.³⁰

Razlozi te ostavke i rascepa u samostalnom Glavnom odboru ne tiču se toliko jednog ličnog čina u životu Ljube Stojanovića, mada su neretko, krajnje pojednostavljeno, njime tumačeni, koliko dubine stranačke krize. Povod je nađen u odbijanju partijskog šefa da pristane na „uslovni mandat” koji je početkom 1912. godine kralj Petar ponudio samostalcima, pored ostalog uz želju da Stepa Stepanović bude „ministar vojni”. Rasprava koja je tada otpočela pokazala je ozbiljnost i širinu nezadovoljstava u partijskim redovima, generacijski jaz, podeljenost između prvaka iz unutrašnjosti i intelektualaca u Glavnom odboru, lične netrpeljivosti, različitost u pogledima na partijsku taktiku, činovništvo, poresku politiku. *Dnevnik* Jovana Žujovića ilustrativno je svedočanstvo o nekoliko teških dana, a potom nedelja i meseci iz istorije Samostalne radikalne stranke. Na sednicama Glavnog odbora i u privatnim razgovorima čule su se teške optužbe upućene intelektualcima, fizičke pretnje, podsmesi, zahtevi da neki od njih budu lekarski pregledani, razna prebacivanja, naročito Ljubi Stojanoviću.³¹ U takvoj atmosferi, izazvan povikom Alekse Ratarca da mu je lako „voditi opoziciju”, jer uživa državne prihode, podneo je ostavku na predsedništvo u Glavnom odboru i na članstvo u Državnom savetu, odrekavši se pri tome i svih državnih primanja. Istih dana saradnju u Glavnom odboru otkazao je i Jovan Žujović.³²

„Ljubina afera”, kako je tada nazvana odluka Ljube Stojanovića, postala je odmah predmet diskusija u stranci i političkoj javnosti uopšte, izazivajući razna tumačenja, partijska i lična preispitivanja. Objašnjavajući Milanu Rešetaru razloge svog čina, on sam pisao je: „Nije se meni dosadila politika... ali *ne može* da se radi onako kako ja mislim da treba, a ja ne mogu da radim kako *drugi* misle da treba raditi. Ako bude kadgod moguće, ja ću opet biti tu”.³³ U vremenu Prvog svetskog rata, aprila 1917. godine, u pismu bliskom prijatelju Jovanu Cvijiću još jednom se dotakao razlaza sa partijskim saborcima. „Staro sam društvo napustio”, kazao je, „i ne kajem se, jer se nije pokazalo na onoj visini, kako sam ga ja zamišljao...”³⁴ Napokon, u autobiografiji iz 1923. godine dao je suvo i kratko objašnjenje događaja koji je potresao političku Srbiju, rekavši kako je u klupskoj većini „vejab oportunistički duh”, a stranka „počela gubiti svoju načelnu osnovicu”.³⁵ Posle podnošenja ostavke govorilo se i o njegovoj nameri da napiše „memoar” o „samostalizmu”, u kojem bi detaljno obrazložio razloge svojih nezadovoljstava, ali to nije učinio. Ne želeći da pravi „osudu” Samostalne radikalne stranke, da se na nju „baci kamenom”, Jovanu Žujoviću je rekao: „Naša stranka ne valja, ipak je najbolja”.³⁶

²⁹ *Odjek*, 4. jun 1911.

³⁰ Precizan pregled učešća Lj. Stojanovića u vladama Kraljevine Srbije videti u: U. Džonić, *n. d.*, 172-173; A. Belić, *Ljubomir Stojanović*, 304.

³¹ J. Žujović, *Dnevnik*, I, 211-250.

³² *Isto*, 227-228.

³³ M. Rešetar, *n. d.*, 51.

³⁴ A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11.

³⁵ Lj. Stojanović, *n. d.*, 159.

³⁶ J. Žujović, *Dnevnik*, II, 51.

Kod jednog dela samostalskog članstva gest Ljube Stojanovića shvaćen je kao lični protest protiv stranačke erozije i nepristajanje na odstupanje od načela; kod drugih, podstakao je sumnje u ludilo bivšeg partijskog šefa, nervnu bolest izazvanu sifilisom.³⁷ Pored žaljenja zbog rasepa Glavnog odbora, u krugu najbližih saradnika Ljube Stojanovića osećalo se i nešto poput zamora njime. Prema dnevničkim beleškama Jovana Žujovića, Jaša Prodanović je, na primer, smatrao da je „poštenjem čuvenim potreban stranci”, ali da nije trebalo da se povuče „sa treskom i uvredom”, te da „nema ništa stvarno da navede protiv stranke”. „Ljuba je neobično pošten čovek, i to je čast za njega i za nas”, navodno je rekao. „Ali on hoće da pređe u jedinstvene izuzetke, i to je već znak egoizma, a za nas i po malo uvredljivo”. Njega samog, pak, uvek bi „ozlovoljio” svojim „natmurenim pogledima”.³⁸

Teško je razlučiti u kom je obimu navedeno mišljenje Jaše Prodanovića bilo prekor Ljubi Stojanoviću, a na drugoj strani koliko su oštine njegovih sudova o stranačkom oportunističkom i udaljavanju od načela neprijatno podsećale klupske drugove na ideale proklamovane desetak godina ranije. Nisu li samostalni radikali, po gorko-ironičnim rečima Milana Grola, tih godina „morali saradivati u podređenoj ulozi sa onima od kojih su se bučno i oholo podvajali s rasprama ne o programu nego o političkom moralu?”³⁹ Vrednim analiziranja, nepotpunog bez ozbiljnog poznavanja istorije Samostalne radikalne stranke, čini nam se i izvorima nametnut utisak da je njena intelektualna snaga, oličena u nekolicini misaono i obrazovno „jakih” intelektualaca, činila nesumnjiv kapital, ali i predstavljala podlogu za otvaranje mnogih lično-političkih sukoba i nerazumevanja. Ne jednom stranka je trpela od međusobnih „nesimpatija”, manjih i većih sporova nastajalih između Ljube Stojanovića i Jovana Skerlića, Jaše Prodanovića i Milorada Draškovića, Jovana Skerlića i Milorada Draškovića.

U tumačenjima „otkaza” koji je Ljuba Stojanović dao Glavnom odboru njegovi lični i politički prijatelji, savremenici i kolege u nauci najčešće su izbegavali pravo zalaženje u uzroke i oblike ispoljavanja krize partije samostalnih radikala, mada se o njenoj bolesti i gubljenju pristalica govorilo i pre uzbune s početka 1912. godine. Postupak stranačkog šefa objašnjavao je ponajviše njegovim karakternim osobinama, moralnom krutošću, nesposobnošću za nužne, ponekad neizbežne kompromise, nesnalaženjem u svakodnevnoj politici (mada je ono bilo tipično i za više drugih naučnika), nestrpljenjem da se dođe do cilja, željom da preko noći promeni naravi i mentalitete, pokušajem uvođenja naučnih metoda u politiku, nespretnošću i hladnoćom u ophođenju sa masama.⁴⁰ Pored svih priznanja i pohvala njegovoj legendarnoj čestitosti, idealizmu, vrednoći, patriotizmu i požrtvovanju, sve to trebalo je da objasni zašto nije uspeo kao partijski šef. Milan Grol bio je jedan od retkih poštovalaca koji je, deleći sve napred rečeno, razloge tražio i u promašenosti samostalno-radikalne stranke, svem onom spletu okolnosti u njenoj politici koji je izazvao tako duboko razočaranje Ljube Stojanovića. Dajući svoje odgovore na mnoge upitnike sa tim u vezi, popunio je, barem delimično, historiografsku prazninu u poznavanju istorijsko-političkog puta samostalaca i njihovog konačnog poraza u sudaru sa starim radikalima na skupštinskim izborima aprila

³⁷ *Isto*, I, 40.

³⁸ *Isto*, II, 30, 50-51.

³⁹ M. Grol, *n. d.*, 119.

⁴⁰ Videti sećanja J. M. Žujovića, Lj. M. Davidovića, A. Belića, V. S. Veljkovića i J. M. Prodanovića, 342-361.

1912. godine.⁴¹ U tom odmeravanju snaga radikali Nikole Pašića osvojili su 91 mandat, a samostalci 39. U odnosu na izbore iz 1908. godine izgubili su 10 mandata, što je bio očigledan pokazatelj ozbiljnosti njihove partijske krize.

Napuštanje stranačkog vođstva u slučaju Ljube Stojanovića nije značilo i potpun prekid interesovanja za političke i nacionalne poslove. „Strašan kad se zainati” i „jednom kaže svoje *ne*”⁴², odbijao je povratak u aktivan politički život, ali se sa žarom uključivao i u događaje i u rasprave o istorijskom putu srpskog naroda. U Balkanskim ratovima učestvovao je kao dobrovoljac u Ibarskoj vojsci, oduševljavajući svojim „jedinstvenim patriotizmom” generala Mihaila Živkovića, koji ga je predložio za odlikovanje zlatnom medaljom.⁴³ U diskusijama sa Jovanom Žujovićem, Ljubom Davidovićem, Jašom Prodanovićem, drugim samostalcima i regentom Aleksandrom, vođenim o pitanju uređenja „nove Srbije”, zalagao se za postavljanje guvernera, nezavisnog od vlade, koji je „morao biti Srbin”. Prema beleškama Jovana Žujovića, njegov plan obuhvatao je naimenovanje „neograničenog guvernera”, „s pravom da bira i otpušta činovnike, da sastavlja budžet, da uredbama i naredbama upravlja celom pokrajinom, da naredbe može opozivati za 24 sata, da je nepromenljiv za pet, pa za još pet godina, da činovnicima daje duple plate i priznaje duple godine službe”. Sve to, zato što je potrebno „bar deset godina dok se oni ljudi osete kao srpski državljani, a više dok postanu Srbi, jer tamo nema Srbina ni jedna četvrtina”. Pod tim uslovima i sam je pristajao da se prihvati dužnosti guvernera.⁴⁴ Drugi „autokrata” kojeg je za isti položaj moglo da ponudi „društvo samostalaca” bio je Milorad Drašković, blizak Ljubi Stojanoviću po nekim sličnim razmišljanjima.

„Ratovoljan” prema Austriji, koju je smatrao najvećim neprijateljem Srbije i srpstva, Ljuba Stojanović je posle pobede nad Turskom bio spreman na sukob sa još jednim carstvom, smatrajući da se samo „pod udarce podmeće”. Svoj razgovor sa njim, vođen o mogućnosti rata sa Austrijom i njegovim posledicama, Jovan Žujović je ovako zabeležio: „Ljuba mi govori da treba da ratujemo sa Austrijom, makar nas ona za neko vreme, dok ne stigne Rusija, i poplavila; posle bi morala izići iz Srbije i dati nam Erceg-Bosnu i Vojvodinu i sve.

Moje razloge *protiv* nije ni pobijao. Ja sam govorio o potrebi 1) da se naš narod u Kraljevini malo odmori, 2) da se sprema vojnici iz novih krajeva, 3) da se prethodno izvrši srpsko-hrvatski sporazum sa Rumunima ili – može biti sa Madžarima. – On, zapovednički, dade koliko htede Rumunima i Madžarima, a ovo ostalo strpa

⁴¹ M. Grol, *n. d.*, 119-120. I sam razočaran, samostalcima nije praštao kompromise učinjene u suparništvu sa radikalima i politici uopšte. Po njegovom mišljenju, Samostalna radikalna stranka je 1902-1903. okupila „najveći broj dobrih i načelnih elemenata”, zadržavajući i docnije „dobar štab”, „dobru vojsku” i „moralni kredit svojih imena”. Nije, međutim, uspela da se „i imenom i sadržinom obeleži kao radikalna demokratija”. Posle majske prevrata to je bila „jedna snaga bez volje, bez pravca i bez pouzdanja”, odakle su uglavnom i poticala „njena razočaranja i drugima i sobom”. Nemajući svoju „čvrstu načelnu kičmu”, „pogibala (se) levo i desno u politici oportunitizma i šahovskih kombinacija. Njena nepomirljiva borba s protivnicima zaoštravala se do opstrukcije da završi koalicijom, u kojoj bi dva tri samostalna radikala dobili poslovni položaj resornih ministara. Politika oportunitizma, kompromisi bez svrhe, zastajanje na po puta, oskudica samopouzdanja u najodlučnijim trenucima, naizmenični nastupi optimizma i pesimizma trošili su godinama ni u šta najbolje energije i razočaravali i najstrpljivije nade...” (M. Grol, *Republikanska demokratija*, „Misao”, knj. III, br. 1-2, Beograd 1920, 172-973.

⁴² M. Jovanović-Stoimirović, *n. d.*, 84.

⁴³ J. Žujović, *Dnevnik*, II, 10-11, 37.

⁴⁴ *Isto*, 14-15, 43, 53, 56.

sve u jednu srpsko-hrvatsku državu. Ja promrmljah samo da bi možda pojedine pokrajine zadovoljnije bile kad bi kao autonomne stupile u zajednicu i da bi ova tada bila i duhovno jača, no u imperijalističkoj, okupatorskoj državi. On je upotrebljavao izraz 'da okupiram' to i to (i sada i docnije u jednoj prilici u većem društvu)".⁴⁵

Citirani razgovor Ljube Stojanovića i Jovana Žujovića potvrđuje utisak Milana Grola po čijim je rečima čitavo predratno vreme bilo „vreme žestokih ljudi i žestokih osećanja, buntovno i bučno”.⁴⁶ Istovremeno, pak, potvrda je i silovitosti karaktera Ljube Stojanovića, jedne vanredne snage koja je i u nauci i u politici posezala za velikim ciljevima, ne uzmičući pred njihovom težinom. Nije bila nikakva slučajnost to što su ga savremenici nazvali „Vjetar” i sećali ga se kao gorde, ponosite pojave, visoko uzdignute glave i u pravom i u prenosnom značenju. Nije, isto tako, slučajno ni to što je njegov ulazak u Akademiju nauka njen predsednik, Milan Đ. Milićević, u januaru 1896. godine pozdravio rečima: „Mlad, zdrav, lak, ponosit kao soko, krilat naukom kojom se napajao na prvim svetskim vrelima, pun volje i snage za rad”.⁴⁷ U vremenu izbijanja Prvog svetskog rata zadržao je puno od te gordosti, odlučnosti i sposobnosti za nacionalna i politička oduševljenja, ali, nesumnjivo – ne više tako mlad i poletan, bio opterećen posledicama razočaranja, gubitka nekih iluzija i nada. I ceo ovaj duži uvod koji dajemo svom ogledu o njemu čini nam se nužnim u pokušaju da shvatimo ko je, šta je bio kada je rat počeo, a srpski se narod „spremao za svoj najveći skok”⁴⁸, možda tek mutno naslućujući kroz kakva će iskušenja morati da prođe. Na mnoga pitanja koja nam se nameću nemamo odgovore, prisiljeni da nad postavljenom enigmom razmišljamo u ograničenjima koja nam pre svega daju sećanja njegovih savremenika i deo izvorne građe. Šta znači „epizoda” u životu jednog čoveka, pitamo se, ma koliko značajna i izuzetna bila, bez poznavanja celog životnog puta? Kako u izvorima otkriti i razumeti naučnika i političara kao ljudsko biće, koje misli, učestvuje u zbivanjima, oseća, lomi se, pati i nada? Nekolicina pisama Ljube Stojanovića zgusnuta je takvim stanjima i osećanjima. Zadublivanje u njih, verujemo, jedan je od načina za „očovečenje” naše istoriografije.

Poput Jovana Žujovića, koji je posle razlaza sa Glavnim odborom kazao Miloradu Draškoviću da će „kad dođu teži i važniji momenti” biti „aktivan bez ičijeg poziva”⁴⁹, i Ljuba Stojanović se po izbijanju rata vraćao „narodnim poslovima”, ukoliko ih je uopšte i napuštao. Poznati nam izvori ne otkrivaju mnogo o njegovoj aktivnosti prvih ratnih meseci. Prema prepisci s kraja 1914. godine izgleda da je prvu ratnu zimu proveo u intendaturi Vrhovne komande. U decembru te godine susreo se – kao i neki drugi naučnici (Stojan Novaković, Slobodan Jovanović, Božidar Marković), sa Dž. Treveljanom i R. V. Sitonom Votsonom prilikom njihovog boravka u Srbiji.⁵⁰ Bio je to period „suspendovanog nezadovoljstva” srpske

⁴⁵ *Isto*, 11-12.

⁴⁶ M. Grol, *Iz predratne Srbije*, 57.

⁴⁷ Citirano prema: *isto*, 109. „Ja ga kao danas gledam”, pisao je M. Grol, „kako bez skretanja pedalj levo ili desno gazi ivičnjakom turske kaldrme na trotoaru, i uvek samo njim u jednoj liniji s kraja na kraj ulice, kao strela. Nadimak 'Ljuba vjetar' tu je odgovarao slici” (*isto*). U sećanjima P. Popovića javljala se gotovo ista slika: „Prvi put sam video Lj. Stojanovića jednom pred veče, na Kalimegdanu, kako dolazi, sam, prav kako je uvek bio, još praviji onda kao mlad...” (P. Popović, *n. d.*, 30).

⁴⁸ D. Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, II, Beograd 1975, 24.

⁴⁹ J. Žujović, *Dnevnik*, I, 239.

⁵⁰ Lj. Trgovčević, *n. d.*, 73.

opozicije, kako je političko primirje koje je zavlдалo u Srbiji posle izbivanja rata nazvao Siton Votson u svom poznatom članku *Srbija ima da bira*.⁵¹ Takvo stanje trajalo je gotovo do proleća 1916. godine, odnosno do stalnog smeštaja vlade na Krfu i početka traženja krivaca za vojni poraz. U proteklom periodu, pak, opozicija se ponašala „državotvorno”, ispoljavajući osobinu koju su i u docnijem vremenu, između dva svetska rata, pokazivale srpske opozicione stranke jasno razdvajajući državu od režima kojima su se suprotstavljale.

U duhu takvih opredeljenja, pre svega nacionalnih, i Ljuba Stojanović je u proleće 1915. godine prihvatio diplomatsku misiju u Petrogradu, koju je njemu i Aleksandru Beliću poverio Nikola Pašić, zabrinut zbog savezničkih pregovora sa Italijom i ugrožavanja Dalmacije. Kako je o toj misiji već pisano⁵², zadržali bismo se jedino na sećanju Aleksandra Belića, vezanom ne toliko za samu misiju, njenu svrhu i učinke, koliko za povod da istakne rodoljublje Ljube Stojanovića, njegovu suprotstavljenost Nikoli Pašiću i spremnost da radi dobra svog naroda potisne netrpeljivosti i neslaganja. Dvojica naučnika, nekada učenik i profesor, već su ranije, 1908. godine, posle aneksije Bosne i Hercegovine, bili članovi jedne šire delegacije koja je pred ruskom vladom branila srpsko pravo na anektiranu pokrajinu. Te druge misije i razloga Ljube Stojanovića da je prihvati Aleksandar Belić se ovako sećao: „Stojanović nije voleo Pašića. Oni su u politici bili antipodi. Pašić je bio veliki politički praktičar, Stojanović je bio doktriner. Pašiću je bilo glavno – cilj, Stojanović nije mogao preći preko svih sredstava do se do cilja dođe. Po isključivosti svoga karaktera, on je nerado sarađivao sa Pašićem. Jedan od povoda njegova raskida sa političkim drugovima i bio je u tome što oni nisu tako mislili. Pa ipak kada mu je izgledalo 1915. god. da njegov odlazak (aprila te godine) u Petrograd može biti od koristi njegovom narodu, on se bez predomišljanja primio misije koju mu je Pašić poverio i lojalno ju je izvršio. I da se sa te strane apelovalo na njegovu saradnju, ako je mogao samo steći uverenje da može biti koristan zemlji, on bi se primio svakog posla koji bi mu bio poveren. Ljubavi prema zemlji on je svojom nesalomljivom voljom umeo sve da potčini.”⁵³

Citiranom sećanju, pomalo idealizovanom, donekle protivreči zabeleženi razgovor između Jovana Žujovića i Bože Markovića, prilikom susreta u Volosu, upravo u vreme odlaska srpskih deputata u Petrograd. Prema onome što je Boža Marković ispričao Jovanu Žujoviću, Ljuba Stojanović je prihvatio ponuđenu misiju pod određenim uslovima, zahtevajući od Nikole Pašića da mu saopšti „tajne ugovore i sporazume i svoje smerove, jer ako se on ne slaže sa vladinom politikom neće ni da sarađuje na ovome”.⁵⁴ Ni u kasnijem periodu, naročito posle sloma u jesen 1915. godine, nije se tako bezrezervno i bezuslovno uključivao u ponuđene zadatke. Štaviše, neke je i odbio, ne želeći da sarađuje sa vladom Nikole Pašića, u čijoj je isključivoj nadležnosti video srpsko i jugoslovensko pitanje. U februaru 1916. odbio je da ide u Švedsku, a u aprilu te godine ponovo u Rusiju.⁵⁵ Novu ponudu da putuje

⁵¹ Članak je objavljen u njegovom časopisu *The New Europe*, br. 97, 22. avgust 1918. Preštampan je više puta: *Nova Evropa*, knj. VI, br. 6, 21. oktobar 1922, str. 160-168; *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, Korespondencija 1906-1941*, I, Zagreb-London 1976, 385-391.

⁵² M. P. Đorđević, *Srbija i Jugoslaveni za vreme rata 1914-1918*, Beograd 1922; M. Paulova, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb 1925; D. Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915*, Beograd 1973, 119, 213, 293-294, 298-300; D. Šepić, *n. d.*, 449-497; Lj. Trgovčević, *n. d.*, 40-45.

⁵³ A. Belić, *Ljubomir Stojanović čovek i naučnik*, 354. O petrogradskoj misiji pisao je i u uspomename *Iz bliske prošlosti*, „Novi list”, br. 224-226, Beograd 1923.

⁵⁴ J. Žujović, *Dnevnik*, II, 69.

⁵⁵ Više: Lj. Trgovčević, *n. d.*, 95, 114.

u Rusiju dobio je od Nikole Pašića u martu naredne godine, preko konzulata u Nici. „Pašić me je... pitao da li bi pristao da idem u Rusiju”, pisao je Jovanu Cvijiću 17/4. aprila, „i da podržavam težnje našeg naroda i radim prema sadašnjim prilikama’. Ja sam mu odgovorio da pristajem, ako se ukloni Spaljoković (Miroslav – prim. M. R.) i pođe sa mnom Mika (Mihailo – prim. M. R.) Gavrilović da zastupa poslanika do mogućnosti novog naimenovanja. Depeša je ovde stigla 30/17 III uveče, a ja sam odgovorio sutra ujutru. Do sad nema nikakvog obratnog odgovora”.⁵⁶ Potpuno istim rečima o depeši Nikole Pašića obavestio je Nikolu Stojanovića, dve nedelje docnije, dodajući: „Već je mesec dana nema odgovora. To će se pitanje rešiti dok Davidović se vrati na Krf, što će biti kroz 8 dana. Ako ne bude nikakve promene u kabinetu, mislim da će se rešiti pozitivno. A ako bude kakvih promena, i ostane Pašić, onda negativno”.⁵⁷ Iz izvora nam nije poznato da li mu je odgovor sa Krfa ikada stigao, ali do nove misije u Petrograd nije došlo.

Navedeni razgovori, uslovljavanja i odbijanja učinjeni su posle velike nacionalne tragedije, u vreme koje je Ljuba Stojanović provodio u relativnoj udaljenosti od „narodnih poslova”. Više od dve i po godine boravio je u Nici, u kojoj nije bilo mnogo srpskih emigranata, pogotovo ne naučnika i intelektualaca. Prema istraživanjima Ljubinke Trgovčević, neko vreme tamo su se nalazili jedino Dragiša Đurić (1916-18), Đorđe Stanojević i od 1918. godine Slobodan Jovanović.⁵⁸ Živeo je gotovo usamljenički, bez knjiga⁵⁹, sa skućenim finansijskim sredstvima.⁶⁰ Nije nam poznato da li je u tom periodu napisao neki naučni rad. Teško je utvrditi i kog su inteziteta bili lični kontakti sa prijateljima i kolegama iz nauke. Prepiska iz tih godina nepotpuno je sačuvana, ali iz njene sadržine zaključujemo da je bila znatna. Više ili manje redovno korespondirao je sa Jovanom Cvijićem, Aleksandrom Belićem, Nikolom Stojanovićem, Božom Markovićem, Slobodanom Jovanovićem, Jovanom Žujovićem, Miloradom Draškovićem. Sudbina jednog dela prepiske, naročito sa Božom Markovićem i Miloradom Draškovićem, nepoznata nam je, jer se ne zna za postojanje njihovih privatnih zaostavština; dostupna nam je samo nekolicina njihovih odgovora. Preostala pisma, međutim, dozvoljavaju zaključak da

⁵⁶ A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11.

⁵⁷ A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/1.

⁵⁸ Lj. Trgovčević, *n. d.*, 327-328, 331.

⁵⁹ „Ja ovde nemam nikakvih knjiga”, pisao je u februaru 1918. A. Beliću (A SANU, Zaostavština A. Belića, 14386-IV-643).

⁶⁰ Ne prihvatajući poziv N. Stojanovića da se preseli u veći centar, pored drugih razloga o kojima će još biti reči, spomenuo je i nezavidnost materijalnih prilika. „... Sem toga, ja bih sa svojim sredstvima u Parizu vrlo teško izlazio na kraj i ovde jedva sastavljam kraj s krajem” (pismo od 29. novembra – 12. decembra 1917, A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/2). U pismima J. Cvijiću takođe je doticao novčanu oskudnost, ne kajući se, međutim, zbog odluke iz 1912. „Ja ovde propadom od skupoće”, pisao je 23. avgusta – 5. septembra 1918. „Pre sam plaćao 10 dinara, i lanjske godine bilo je *dobro*. Od prošle jeseni kakvoća se nije popravila, a i kvalitet se umanjio. Sad je došla i taxe de lux 10%, te sad plaćam 12,10 dinara osrednje kakvoće i – malo” (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-12). Nešto kasnije, u nedeljama i mesecima vedrijeg raspoloženja izazvanog većom izglednošću za povoljno rešenje jugoslovenskog pitanja, novčane prilike nisu ga više brinule. „Mene zadržava da ne idem u Pariz ne toliko skupoća”, pisao je, „koliko što nemam tamo šta da radim, kao ni ovde, pa mi je lakše da se ne seljakam i ne krpam. Suma koja mi je još ostala svedena je na 1/4 od prvobitne i ne mislim da je vratim u Srbiju, već samo da u nju *zdrav* dođem, pa ću se opet upregnuti u rad, i moći živeti kao i do sada” (pismo od 29. avgusta – 11. septembra 1918, isto, 13484/1235-13).

napuštanje „aktivne politike” i udaljavanje od nacionalne propagande u emigraciji nije značilo prestanak interesovanja Ljube Stojanovića za ono što se događa ili se može dogoditi njegovom narodu. Naprotiv, imamo utisak da je vreme provodio u neprekidnom razmišljanju i razmeni mišljenja sa bliskim mu ljudima. Prepiska pokazuje bolnu težinu njegovih unutrašnjih lomova i kriza izazvanih vojnim porazom, napuštanjem otadžbine, unutarstrpskim političkim nerazumevanjem, uticajem svet-skih prilika. Srpska nacionalna drama izazvala je, naročito prvih meseci, potištenost i osećanje izgubljenosti na svim stranama, ali čini nam se, nigde toliku kao kod Ljube Stojanovića. Jovan Žujović, na primer, takođe je delovao slomljeno, ali je nalazio snagu za neumoran nacionalan rad, koji mu je ostavljao malo predaha. Ljuba Stojanović, pak, kao da je tokom više od dve godine bio nesposoban za praktično delovanje. Koliko je takvo stanje bilo posledica njegovih ličnih osobina, usamljenosti zbog nemanja porodice, razočaranja iz predratnog perioda, izoštrenog posmatranja nacionalnog stradanja, ozlojeđenosti krfskim režimom, nezadovoljstva pravcima i načinima spoljne politike i nemoćne brige za opšte dobro, nemoguće je razlučiti. Sigurno je samo to da je težina njegovih preživljavanja morala biti velika. To najbolje pokazuju odgovori koje je davao svima koji su tokom tog perioda pokušavali da ga pridobiju za političku, nacionalnu i intelektualnu koncentraciju snaga.

Nezavisno od svoje relativne izolovanosti, Ljuba Stojanović je i dalje predstavljao krupnu političku figuru, čije je mišljenje uvažavano, a prisustvo u nacionalnom radu traženo.⁶¹ Sa njegovim imenom računali su svi koji su težili demokratskom putu ujedinjenja jugoslovenskih naroda i razilazili se sa Nikolom Pašićem u pogledima na njegovo ostvarenje. Gotovo istovremeno, u proleće 1917. godine, obratili su mu se Jovan Cvijić i Milan Grol. Prvi je to činio kao prijatelj i istomišljenik, drugi kao poštovalac. Jovan Cvijić ga je ubeđivao kako je neophodno da po smeni vlade postane ministar unutrašnjih dela. Jer, „u zemlju ne samo što ne treba pustiti (da je organizuju) sadašnje ljude, već nov duh, s početka bez i trunke od partijskog duha, policija i administracija na novim osnovama, radi naroda, radi javne i imovne bezbednosti, radi čestitosti i privatne i nacionalne”. Priznavao je da i sam još ništa ne radi, ali i najavljivao posvećivanje „praktičnom radu”. „Ne može se ostaviti taj rad dok uđemo u Srbiju, kao što smo mislili”, pisao je. „Ne sme se. Greh je. Savest više ne dopušta”.⁶² Uveravajući ga i dalje, u narednom je pismu primećivao kako će „na kraju krajeva odgovarati svi koji nisu ništa učinili da promene ovo zlo”. Bez njega, međutim, „ne bi (h) ni u šta ulazio”.⁶³

U isto vreme Milan Grol je, pokušavajući da u krilu srpske emigracije razvije jugoslovensku akciju i podstakne je na izjašnjavanje o načelnim oblicima jugoslovenskog ujedinjenja, odnosno na formulisanje programa koji bi pojasnio srpski stav o budućoj zajedničkoj državi Jugoslovena, nastojao da za svoje namere zainteresuje više istaknutih intelektualaca. Na prvom mestu Jovana Cvijića i Ljuba Stojanovića, a potom i Jovana Žujovića. Ljubi Stojanoviću obraćao se i direktno i preko Jovana Cvijića. Činio je to kao pripadnik mlađe generacije samostalaca, onog njihovog dela koji je, okupljen oko *Dnevnog lista* predstavljao levo stranačko krilo,

⁶¹ Samo nekoliko dana posle sastanka N. Pašića sa N. Stojanovićem i D. Vasiljevićem u Nišu, oktobra 1914, na kojem je donet program rada jugoslovenske emigracije i prvi nacrt budućeg uređenja srpsko-hrvatsko-slovenačke države, B. Marković ga je obavestio o dogovorenim planovima (pismo od 17. oktobra 1914, A SANU, Zaostavština Lj. Stojanovića, 13887/1).

⁶² *Isto*, 14092/4.

⁶³ Pismo od 30. aprila 1917 (*isto*, 14092/1).

često nezadovoljno politikom svojih generacijski starijih šefova.⁶⁴ Ljuba Stojanović, pak, često je optuživan za konzervativizam, delom i zbog poštovanja koje je gajio prema svome učitelju Stojanu Novakoviću. Na izgled, tu dvojicu političara malo je šta spajalo; suštinski, vezivali su ih obostrani politički i moralni puritanizam, snažno osećanje za „pravedno” i demokratizam. Kritikujući ideje „našeg zvaničnog Pijemonta”, odnosno vlade, Milan Grol je u pismu Jovanu Cvijiću napominjao da omladina „misli naprednije”, ali da se i u njoj „te misli počinju proganjati”. Potom je, uz sve poštovanje prema uglednim naučnicima, dodavao: „Oni koji su najpozvaniji da o tome govore i daju pravac – Cvijić, Ljuba Stojanović i njima dostojni – ili čute ili svoju ulogu podređuju i posredno daju sankciju vizantinizmu naše rđave nacionalne politike”.⁶⁵ Nekoliko nedelja kasnije ponovo je apelovao na Jovana Cvijića da se angažuje u stvaranju programa ujedinjenja, dodeljujući mu zbog naučnog i ličnog autoriteta i partijske neopredeljenosti posebnu ulogu i još jednom, iz istih razloga, instistirajući na uključivanju Ljube Stojanovića. Kao i ostala njegova pisma, i to je bilo odraz njegove opsednutosti potrebom da jugoslovensko ujedinjenje formulišu i ostvare najpozvaniji ljudi, oslobođeni nacionalnih i političkih predrasuda, a protivni politici Nikole Pašića. Brinući stalno o „moralnosti poduhvata”, strahovao je da jednu tako veliku ideju kao što je bila jugoslovenska, ne upropaste „male glave”. „Kad sam u ranijem nervoznom pismu”, napisao je Jovanu Cvijiću, „učinio apel na Vas i Ljubu Stojanovića i ostale ljude viših ideja i višeg morala od onog koji je danas u zvaničnom opticaju, ja sam samo dao izraza očajnoj opasci da ni oni koji vide zlo ne organizuju svoje snage za bolje”. Na Ljubu Stojanovića osobito je „polagao”, kako je napisao, „u svima situacijama gde je pravost, odlučnost i hrabrost iznad svega”.⁶⁶ Razočaran njegovim nepristajanjem, u ponovnom obraćanju Jovanu Cvijiću priznavao je: „Toliko ga volim da ne mogu da ga laka srca odbacim kao izgubljenog”. Odbijanje, i to u „današnjim prilikama”, obeshrabrivalo ga je, međutim, za svaki dalji pokušaj.⁶⁷

Iz razloga sličnim motivima Milana Grola, Ljubi Stojanoviću se obraćao i Nikola Stojanović, predlažući mu da se preseli u Švajcarsku. Insistirajući na nacionalnoj, umesto partijskoj koncentraciji, govorio mu je: „Pravi ljudi i iskrene patriote mogu samo da se vide u ovakvom jednom nacionalnom pokretu koji bi doneo reformaciju morala i unutrašnjih ciljeva našeg društva. Ja mislim da ste Vi s Vašim pravim pogledima apsolutno potrebni za jednu takvu akciju”.⁶⁸ Obaveštavajući ga i docnije o preduzimanim aktivnostima, idejama i planovima, nije odustajao od namere da ga pridobije za saradnju. „Moje je uverenje”, napisao je u jednom od pisama, „da je takva atmosfera stvorena da se očekuje samo... velika reč jednog uglednog čoveka pa da celi Srpski narod dobije veru u sebe koja je prvi uslov uspeha”.⁶⁹ Nije li pomišljao kako je upravo Ljuba Stojanović taj preko potreban „ugledni čovek”?

⁶⁴ U emigraciji tokom Prvog svetskog rata mlađa generacija srpskih političara kao da se brže oporavljala od poraza. Očajavala je, ali i radila, što najbolje pokazuje široka, energična delatnost koju su u Ženevi razvili B. Marković i M. Grol. U jednoj od svojih dnevničkih beleški, nastalih posle rata, J. Žujović se sećao kako mu je B. Marković „podviknuo”: „U selo, u selo idite”, smatrajući da zbog svojih godina za politiku više nije bio sposoban (AS, l. f. J. Žujovića, 60).

⁶⁵ A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/279-I-4.

⁶⁶ Isto, 13484/279-I-6.

⁶⁷ Isto, 13484/279-I-10. O odnosu M. Grola prema Lj. Stojanoviću videti: M. Grol, *Iz predratne Srbije*, 107-122; M. Grol, *Republikanska demokratija*, 969-984; M. Grol, *Parlamentarizam i decentralizacija*, SKG, knj. II, br. 1, 1. januar 1921, 49-52.

⁶⁸ Pismo od 30. avgusta 1917 (A SANU, Zaostavština Lj. Stojanovića, 14048/3).

⁶⁹ Pismo od 27. januara 1918 (isto, 14048/4).

Naporima za uključivanje Ljube Stojanovića u nacionalne i propagandne akcije srpskih naučnika pridruživao se i Aleksandar Belić, pokušavajući da ga pridobije barem za rad na *Enciklopediji*.⁷⁰

Svima njima Ljuba Stojanović davao je odrične odgovore, mada ih je uvažavao i cenio njihova mišljenja. Njegova odbijanja izricana su pri tome teškim, gorkim rečima, bila ispunjena očajanjem čak i u mesecima u kojima su mu zbivanja u svetu davala nadu da će zbog njihovog povoljnog razvijanja i jugoslovensko pitanje biti prihvatljivo rešeno. „Ti sav goriš od politike, a ja sam se – ugasio”, pisao je „dragom Cviji” u aprilu 1917. godine. „Ja sam izgubio veru u ljude, i to kako u njihov karakter tako i u njihovu pamet. Nikad mi nisu izgledali mizerniji nego u ovim prilikama. Može biti da to dolazi i otuda što i sam nemam jasne orijentacije u ovim prilikama, pa to prenosim i na druge... Greh je, da, sedeti skrštenih ruku, ali da se može šta raditi prvi je uslov imati vere u sebe i imati plan rada. Ja nemam ni jedno ni drugo... Ja očajavam”.⁷¹

Na molbu Nikole Stojanovića da pošalje članak za pokrenutu „Prosvetu” odgovarao je odricanjem lične sposobnosti za rad: „Na moju žalost ja vam za sada nemam šta poslati. Ja nikad ništa nisam pisao tek da se piše, da se frazira, već sam pisao samo onda kad sam imao nešto da kažem, a sad ja nemam ništa da rečem. Može biti da je to znak moje potpune beskorisnosti, ali je tako i tome se ne može pomoći”.⁷² Istovremeno, Nikolu Stojanovića je hrabrio da istraje u svojim nacionalnim i političkim naporima. „Pročitao sam i priloženi vaš govor”, napisao mu je početkom 1918. godine. „Osećao sam osobito zadovoljstvo što iz njega vidim vašu silnu veru u mogućnost uspeha od rada. Ljudi s takom verom i mogu jedino imati uspeha u radu. Produžite, produžite. I ja sam nekada tako verovao, i izgledalo je da sam imao uspeha u radu. Ali je to sve srušeno. Ili ja nisam umeo raditi, ili je bila sredina u kojoj sam radio s drugim intencijama i drukčijim mišljenjem. Sad sam sasvim bez vere, pa i bez energije za rad, i, što je najgore, izgleda da mi se vera, stara vera, nikad više neće ni povratiti, pa prema tome ni volja za rad, jer – kao što rekoh, bez vere u ideju i u njen uspeh, nema rada”.⁷³

U isto vreme Aleksandru Beliću pisao je kako mu „nije ni do čega”. Štaviše, „raspoloženje je moje tako”, dodao je, „da sam apsolutno nesposoban i za kakav rad”.⁷⁴

Odakle takva i tolika nemoć, neverica, apatija, očajanje? Delimičan odgovor leži u samim pismima iz kojih izbija razočaranost u bivše političke prijatelje, osećanje uzaludnosti svih svojih dotadašnjih političkih napora, nezadovoljstvo unutrašnjom situacijom, briga zbog moguće negativnih uticaja spoljnih događaja na sudbinu Srba i Jugoslovena. U svojoj relativnoj dobrovoljnoj izolaciji Ljuba Stojanović stalno je razmišljao o prošlom, tekućem i budućem, osluškivao, pratio šta se zbiva. Iskustvo sa nekadanjim partijskim saborcima i savremenikima sažimao je u pismu Jovanu Cvijiću pitanjem „ko da zameni Pašića” i bespogovorno odlučnim, kratkim odgovorom – „ja ne vidim”.⁷⁵ Na srpskoj političkoj sceni video je ogrezlost u „partizanstvo” i korupciju. „Sve što valja potisnuto je u pozadinu i izgubilo se”, kazao

⁷⁰ Odgovor Lj. Stojanovića od 4/17. februara 1918 (A SANU, Zaostavština A. Belića, 14386-IV-643).

⁷¹ A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11.

⁷² Pismo od 29. novembra-12. decembra 1917 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/2).

⁷³ Isto, 10713/3.

⁷⁴ Pismo od 4/17. februara 1918 (A SANU, Zaostavština A. Belića, 14386-IV-643).

⁷⁵ Pismo od 4/17. aprila 1917 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11).

je, „a nevaljalci i glupaci su na površini”.⁷⁶ Krfski režim nazivao je „zlikovačkim”, „koruptivnim”, „monarhističko-fuzionaškim”, „nesnosnim” i „ubitačnim”.⁷⁷ U takvoj situaciji nije nalazio mogućnost za stvaranje „nekakve organizacije za rad”, kakvu su mu predlagali Jovan Cvijić, Milan Grol, Nikola Stojanović. Ponavljajući još jednom kako nema „političkih drugova”, a da se „novo društvo u ovakvim prilikama ne sklapa”, zaključivao je: „Rastureni smo na sto strana, nema nikakve zajednice ideja ni plana za rad. Svi smo još u starim političkim idejama i partijama, i svi gledamo samo kako ćemo preživeti ovo vreme u izbeglištvu. Neka nam je Bog i Vilson u pomoći, a po našem radu – zlo po nas”.⁷⁸

Poverenje u zapadne saveznike, pogotovo u Ameriku, činilo je tih godina jedno od retkih uzdanja Ljube Stojanovića, naročito posle potresa koji su zahvatili carsku Rusiju. Sam je bio veliki slovenofil, uveren u bolju budućnost Slovena i kao takav pokrenuo je, između ostalog, ideju o stvaranju Saveza slovenskih akademija nauka, prekinutu izbijanjem rata.⁷⁹ U decembru 1914. godine, u članku „Budućnost Slovena”, pisao je o mogućnosti nastanka slovenske federacije, izvan koje ne bi trebalo da ostane nijedan od slovenskih naroda.⁸⁰ Kao samostalac upirao je, međutim, pogled i ka Zapadu, težeći uvođenju Srbije u krug modernih evropskih naroda i zajednicu njihovih država. Socijalno-ekonomski, a istovremeno i političko-nacionalni program Samostalne radikalne stranke i imao je za cilj izrastanje Srbije u modernu evropsku državu. Dešavanja u ruskom carstvu nužno su ga učvršćivala u tim pogledima. „Nestalo je stare, pravoslavne, autokratske Rusije, zaštitnice Slovenstva”, pisao je Nikoli Stojanoviću, sa setom i zabrinutošću, „i nikla je nova egoistična i kosmopolitska Rusija s maglovitim i neodređenim idealima usrećenja celog čovečanstva”.⁸¹ U takvoj situaciji predlagao je, i pre sloma Rusije, bliže vezivanje za Englesku i Francusku, „ako nas prime, i ako se budu htele nama interesovati”.⁸²

Daleko veće nade polagao je u „američki kolos”, njegovu vojnu silu, moć demokratije i ideja o miru pravедnom za male narode i njihove države. Njegova tadašnja razmišljanja o ulozi Vilsonove Amerike i sutrašnjici Evrope i sveta predstavljala su utopistički odraz nekih sličnih osećanja, želja i raspoloženja intelektualalaca svih rasa i boja, uverenih da će posle ratne tragedije biti stvoren bolji svet. Pouzdavalo se u snagu ideja, vrednost ljudskog iskustva, saznanje političkih moćnika da će svako nepravedno rešenje biti opasnost po budući mir, snagu američke i evropske demokratske misli. U sklopu takvih nada Ljuba Stojanović pisao je Nikoli Stojanoviću: „Ne treba potcenjivati i olako uzimati ni američku vojnu akciju ni moralni značaj Vilsonovih poslanica. I ako za staru Jevropu Vilsonove široke koncepcije i jedino pravilne ideje o međunarodnom životu izgledaju utopistične, one su *ostvarljive* i ja verujem da će se *ostvariti*. Silne nevolje koje su snašle i Engleze i Francuze i Italijane, pa i Nemce, i njihove saveznike, učinile su da su sada manje egoistični nego ikad do sad, a u buduće, što rat duže bude trajao, i što bude teži, još će više smanjiti staru egoističnost i žeđ za osvajanjima. A u koliko oni to i ne bi hteli, Amerika je tu koja će ih na to prinuditi. Samo se tako može doći do

⁷⁶ Pismo od 4/17. aprila 1917 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11).

⁷⁷ Pismo N. Stojanovića od 15/28. jula 1918 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/4).

⁷⁸ Pismo N. Stojanoviću od 29. novembra-12 decembra 1917 (isto, 10713/2).

⁷⁹ A. Belić, *Ljubomir Stojanović čovek i naučnik*, 353-354.

⁸⁰ *Politika*, 9/22. decembar 1914; Lj. Trgovčević, *n. d.*, 259.

⁸¹ Pismo N. Stojanoviću od 17/30. aprila 1917 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/1).

⁸² Pismo J. Cvijiću od 4/17. aprila 1917 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-11).

stalnog, ili bar vrlo dugog mira za kojim svi žude. Ja sam još pre dve godine govorio, da se rat olako svršio s pobedom antante, saveznici bi se među sobom pobili oko pljačke. A ovako, nevolja i kolosalne žrtve nateraće ih da budu pravičniji... kad dođe Amerika sve će se to potpuno izlečiti, i s novom snagom stupiti u akciju".⁸³

Pacifistički govori Lojda Džordža i Vudro Vilsona s početka 1918. godine zabrinuli su ga otuda i doveli u najteže očajanje. Nikoli Stojanoviću i Aleksandru Beliću pisao je kako je „preneražen” i „utučen”, Srbi i Jugosloveni „izdani” i „žrtvovani”. Novu nadu pronalazio je kod neprijatelja, pitajući se da li će u vođenju rata biti toliko tvrdoglavi dok svet ne shvati opasnost od održanja Austrije, a u njoj i u Nemačkoj ne izbiju revolucije nezadovoljnog naroda. „Meni se čini da ovaj nesretni rat”, kazao je u jednom pismu, „ne mogu svršiti ni vojnici ni diplomati. Oni tapšu u mestu i ne mogu da krenu. Ostaje da ga dovrše mase narodne od prilike onako kao u Rusiji”.⁸⁴

Nekoliko meseci kasnije, razvoj događaja u svetu još jednom je promenio raspoloženje Ljube Stojanovića, ulivajući mu ponovno poverenje u srpske saveznike, propast Austrije i ostvarenje jugoslovenske ideje. Prema pismu upućenom Nikoli Stojanoviću, od leta 1918. godine počeo je da razmišlja o nužnosti donošenja „definitivnih odluka”, mada je u tom pravcu i u periodu svoje „izolacije” pokušavao da razgovara sa Antom Trumbićem.⁸⁵ Jovanu Cvijiću je govorio o potrebi koncentrisanja, odnosno okupljanja političara i intelektualaca srodnih mišljenja, koji bi doneli plan ujedinjenja i spremili se za mirovne konferencije. Sam je intenzivirao kontakte sa bliskim mu ljudima – Slobodanom Jovanovićem, Miloradom Draškovićem, Jašom Prodanovićem; očekivao je i Antu Trumbića, želeći da čuje njegovo mišljenje. „Jugoslavija je tu”, tvrdio je.⁸⁶

Njegova tadašnja pisma potpuno su drugačija od onih iz proteklog perioda. Užurbana su, energična, ispunjena nadama, planovima, nestrpljenjem. Nešto od „stare vere” vraćalo se Ljubi Stojanoviću, čineći ga delom onog grozničavog nacionalno-političkog dešavanja u srpskim emigrantskim centrima krajem rata – posebno Ženevi i Parizu, u kojima je sve virilo od različitih državno-pravnih koncepcija, sudara mišljenja, sukoba vlade na jednoj, a opozicije i intelektualaca na drugoj strani, žurbe i nervoze izazvanih približavanjem trenutka ujedinjenja i mirovne konferencije. U takvoj atmosferi Ljuba Stojanović je u jednom dužem pismu Jovanu Cvijiću izložio svoje poglede na oblike uređenja jugoslovenske države, ponudivši ih kao osnovu za dalje razgovore o istom problemu. Po mnogo čemu neka vrsta nacrtu državnog uređenja i viđenja jugoslovenskog pitanja, to pismo vrhunac je evolutivnog razvoja njegovih stavova.

Pre rata Ljuba Stojanović je kao član Samostalne radikalne stranke usvojio njeno programsko opredeljenje za „negovanje duha jugoslovenske zajednice”,⁸⁷ u Beogradu i na Rijeci sastajao se sa Franom Supilom i održavao veze sa njim preko Franka Potočnjaka, Hinka Hinkovića i Josipa Smodlake.⁸⁸ Bio je među osnivačima

⁸³ Pismo od 29. novembra-12. decembra 1917 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/2).

⁸⁴ Pismo N. Stojanoviću od 24. januara – 6. februara 1918 (*isto*, 10713/3); Pismo A. Beliću od 4/17. februara 1918 (A SANU, Zaostavština A. Belića, 14386-IV-643).

⁸⁵ Pismo od 15/28. jula 1918 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/4).

⁸⁶ Pismo od 23. avgusta-5. septembra 1918 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-12).

⁸⁷ V. Krestić, R. Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd 1991, 317-330.

⁸⁸ Videti: D. Janković, *n. d.*, 35-36.

građanskog kluba i čitaonice „Slovenski jug”, pisao je o ostvarivosti i korisnosti saveza Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara, ali i verovao da je ostvarenje jugoslovenskih ideala daleko, ispunjeno teškoćama i potrebom učvršćivanja svesti o zajedništvu.⁸⁹ Prema sećanju Milana Rešetara, Hrvate je, ipak, smatrao odvojenim od Srba i „uvijek gledao u njima neko svjesno ili slijepo oruđe austrijske politike”.⁹⁰ Po izbijanju rata brinuo je, kao i drugi srpski političari i naučnici, pre svega o obezbeđenju srpskih interesa i prostora. O delu tih razmišljanja svedoči, pored drugih izvora, i dnevnički zapis Jovana Žujovića, nastao u proleće 1915. godine posle razgovora sa Božom Markovićem o pogledima srpske nauke i politike na „nove krajeve” – delove Austro-Ugarske. „Naši se brinu da nam Šumadiju ne nadglasaju novajlije, pa traže načina da to obezbede”, zabeležio je Jovan Žujović. U tom smislu Ljuba Stojanović je predlagao cenzus po kojem bi „novi” mogli da biraju „samo onoga koji je dvadeset pet godina živeo u Srbiji”, te da Nemci i Mađari izvesno vreme budu smatrani kao strani podanici.⁹¹ Brinuli su ga separatan mir sa Austrijom i njeno otcepljenje od Nemačke, koje bi onemogućilo ostvarenje jugoslovenske ideje. Ali, i u „tom za nas najgorem slučaju (sem pobede Nemačke što je isključeno)”, nadao se „da ćemo otkinuti od Austrije Bosnu, Hercegovinu i južnu Dalmaciju”.⁹²

Spletom više različitih uticaja – češćih susreta sa Jugoslovenima iz Austro-Ugarske, uticajem evropskih i svetskih demokratskih ideja, promena u Rusiji, ulaska Amerike u rat i drugih, u mnogome je izmenio te početne poglede, krećući se, kao i neki drugi srpski naučnici, ka naglašenijem jugoslovenskom stavu prema oblicima ujedinjenja. „Mi više nećemo ući u Sarajevo, Zagreb i Ljubljanu s našom vojskom i izvršiti oslobođenje”, napisao je Jovanu Cvijiću, „da bi po pravu osloboditelja mogli tražiti jednu centralističku jugoslovensku državu sa Srbijom na čelu. I nas i njih oslobodiće saveznici, i – po Vilsonu – na kongresu mira biće predstavnici ne samo Srbije, već i Hrvata i Slovenaca, i teško je zamisliti da bi oni i pristali na taku zajednicu, na koju bi možda i pristali da smo ih mi oslobodili”. Izjašnjavajući se protiv „jednostavne države”, strahovao je prvenstveno da bi Srbija u njoj – jer bi morala biti uređena demokratski, ostala u manjini, a državnu upravu preuzeli „novi krajevi”, što on, „bar za sada, nikako ne bi želeo”. Na drugoj strani, bio je i protiv toga da Srbija majorizira Hrvate i Slovence, a jugoslovenska država postane „nova Austrija”. Verovao je da najbolje rešenje predstavlja federacija, zato što je „jedino dobra” i jedina u stanju da „održi i utvrdi našu inače vrlo slabu zajednicu”.⁹³

⁸⁹ *Slovenski jug*, br. 2, 28. novembar 1909. Navedeno prema: D. Janković, *n. d.*, 56.

⁹⁰ M. Rešetar, *n. d.*, 49.

⁹¹ J. Žujović, *Dnevnik*, II, 71.

⁹² Pismo N. Stojanoviću od 17/30. aprila 1917 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 10713/1). Prema nekim nedovoljno proučenim izvorima, nemački agent J. Dada razgovarao je u junu 1915, u Nišu, o separatnom miru, sastavši se sa više srpskih političara, među kojima je bio i Lj. Stojanović. U to vreme on se, međutim, nalazio u Rusiji (Lj. Trgovčević, *n. d.*, 75; V. Kazimirović, *Crna ruka*, Kragujevac 1997, 624-625). U svojim uspomnama N. Stanarević opovrgavao je slične tvrdnje D. Stojadinovića (N. Stanarević, *n. d.*, II, 77-78).

⁹³ Pismo od 29. avgusta – 11. septembra 1918 (A SANU, Zaostavština N. Stojanovića, 13484/1235-13). Citirana formulacija o „vrlo slaboj zajednici” pokazuje da Lj. Stojanović nije previđao njene različitosti i probleme. Mnogo šire objasnio ih je docnije, posle ujedinjenja, pišući o svojim pogledima na državno uređenje Kraljevine SHS: „Ali, Srbi, Hrvati i Slovenci od kako su se doselili u ove krajeve ne samo da nikad nisu bili svi u jednoj državi, nego ni sami Srbi nisu nikad svi bili ujedinjeni u jednu državu, već su često pojedini delovi bili ili pod tuđinom ili u zasebnim državama. Kroz taj dugi niz vekova, provedenih kod jednih duže kod...

O federalističkom nacrtu Ljube Stojanovića i njegovim dodirnim tačkama sa mišljenjima Jovana Cvijića, Jovana Žujovića i drugih srpskih naučnika pisala je Ljubinka Trgovčević u pomenutoj knjizi⁹⁴, zbog čega se njima nećemo detaljnije baviti. Reći ćemo samo da je suština ovog malog projekta državnog uređenja, sa svim argumentima njegove odbrane, bila u podeli države na već postojeće oblasti – Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu („ujedno ili odvojeno”), Dalmaciju, Istru, Hrvatsku sa Slavonijom i Sremom, Bačku sa Banatom („ako što od Bačke dobijemo, inače Banat da ide sa Srbijom”). Spajanja ili cepanja pojedinih oblasti bila bi moguća docnije, u skladu sa odlukama posebnih parlamenata i odobrenju centralnog parlamenta, koji bi rukovodio državnim zajednicom. U njegovoj nadležnosti bili bi spoljna politika, vojska, finansije (carine i monopoli) i saobraćaj, a svi ostali poslovi ostavljeni posebnim parlamentima „s potpunom nezavisnošću”. Monarhistički režim bio bi isključen; „Ujedinjene Jugoslovenske Države” trebalo je da budu republika sa predsedničkim, „američkim” sistemom.⁹⁵

Opređenje za republikanski oblik vladavine značilo je konačni razlaz Ljube Stojanovića sa monarhijom i dinastijom Karađorđevića. Kao i neki drugi samostalci – Jovan Žujović, Boža Marković i Milan Grol, na primer, i on je republikanizmu bio blizak već u vremenu prevrata 1903. godine.⁹⁶ Iskustvo sa novom dinastijom još više ga je učvrstilo u tom uverenju. U svojim privatno-političkim razgovorima Jovan Žujović i on slagali su se 1910. godine da princa Đorđa ne treba udaljavati iz zemlje, već ga ostaviti da „razbija glave ljudima”, kako bi svet što pre uvide da ih „treba sve zajedno najuriti”. Zeleći da bira novog kralja, Ljuba Stojanović je, prema „Dnevniku” Jovana Žujovića, rekao: „Ža mesec-dva dana naćićemo. Poććemo sa Englezima, Nemca nećemo.”⁹⁷ Prvi svetski rat pokazao je, po rečima Jaše Prodanovića, „pravo lice monarhije”.⁹⁸ Ljuba Stojanović, Jovan Žujović i on opredelili su se za republiku; Milan Grol, Boža Marković i Kosta Kumanudi dvoumili su se i odustali.⁹⁹ Radi stvaranja Republikanske stranke Ljuba Stojanović je i žurio u Srbiju, odustajući od namere da ide u Pariz. Smatrao je da intelektualcima, pojedincima,

...drugih kraće vreme u samostalnom životu i ropstvu, stvoren je pod uticajem raznih vera i raznih kultura različan narodni mentalitet, razni pogledi na svet, na društvo, pa u nekoliko i razni narodni ideali. Narodni duh kod ta tri plemena bio je mnogo srodniji u doba doseljavanja u ove krajeve nego što je danas, i ako je svest o potrebi državnog jedinstva danas mnogo jača nego što je bila onda... Ali ne treba gubiti iz vida, kad se kod jednog dela naroda steče svest o njegovoj individualnosti, kad on već dobije svoju kulturu, svoju inteligenciju i svoju književnost, da se to lako ne zaboravlja i ne napušta.” Upravo iz tih razloga smatrao je da jugoslovenska država treba da bude uređena tako da „svako pleme u njoj ima sve ono, što bi imalo kad bi živelo u svojoj zasebnoj državi – i kao višak: veću snagu za svoje održanje” (Lj. Stojanović, *Nekolike misli o našem novom državnom uređenju*, Beograd 1919, 11-13).

⁹⁴ Lj. Trgovčević, *n. d.*, 235-239, 259-265.

⁹⁵ Pismo od 29. avgusta – 11. septembra 1918 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-13). Svoje zalaganje za republikansko-predsednički sistem „američkog tipa”, nasuprot parlamentarnom po ugledu na Francusku, Lj. Stojanović je posle rata obrazlagao u više tekstova. Videti, na primer: Lj. Stojanović, *Nekolike misli o našem novom državnom uređenju*, 26-32; „Nova Evropa”, knj. XVI, br. 11-12, 26. novembar 1927, 381-382.

⁹⁶ M. Grol, *Republikanska demokratija*, 969; *Spomenica Jaše Prodanovića*, Beograd 1958, 184; M. Radojević, *O jugoslovenstvu samostalnih radikala*, „Istorija 20. veka”, br.2/1998, 24-25.

⁹⁷ J. Žujović, *Dnevnik*, I, 193.

⁹⁸ J. Prodanović, *Jugoslovenska Republikanska Stranka*, „Nova Evropa”, knj. VII, br. 10, 1. april 1923, 288.

⁹⁹ Više: M. Radojević, *Milan Grol u borbi za jugoslovensku ideju 1914-1918*, JIČ, br. 1-2/1999, 78.

jedino politička organizacija daje mogućnost za puno ostvarenje ideja, a da druge demokratske partije sem republikanske ne može biti. Ponovo odlučan, još jednom mlad i pun poleta, ali i nerealnog zanosa, želeo je da nova država bude republika i pisao Jovanu Cvijiću: „Ja nisam ni za kakve prelazne i polumere. Ja se tvrdo nadam da će se za to pridobiti i *dosta* i *uglednih* ljudi, i da će se vrlo brzo doći do uspeha. Mi time treba da olakšamo porođaj Jugoslavije, jer naše dve dinastije nikako ne mogu to izvršiti. Naprotiv, ometaće, da bi se one održale. Ja sam s tim načisto, a nadam se i mnogi drugi”. Žureći se, poslednje pismo upućeno prijatelju iz Nice završavao je rečima: „... ja odoh u Srbiju čim bude moguće odavde otputovati”.¹⁰⁰

Simboliku te hitnje označilo je i to što je Ljuba Stojanović u Srbiju doputovao „aeroplanom”. Tamo su ga čekala nova iskušenja i novi neuspesi. Kao predsednik Glavnog odbora osnovane Jugoslovenske republikanske stranke kandidovao se za poslanika Ustavotvorne skupštine u požarevačkom okrugu, potom i „za običnu skupštinu u Varoši Beogradu, ali je oba puta propao na izborima”.¹⁰¹ Bio je to jedan od pokazatelja činjenice da republikanci nikada nisu omasovili svoje redove, da su svojim programom išli ispred svog vremena, ne razumevajući ni istorijski trenutak ni sredinu u kojoj propovedaju svoje ideje. Moguće je da su i bile namenjene nekom drugom vremenu, da su samo osvajale prostor za njegov dolazak. Prema beleškama Jovana Žujovića, Jaša Prodanović govorio je kako bi se Ljuba Stojanović „ubio... na dan proglašenja Republike bežeći od odgovornosti”.¹⁰² To ne znamo, kao što ne znamo ni kojem od njegovih savremenika da verujemo. Jovanu Žujoviću koji je smatrao da nije bio „utopista” i da je težio „ostvarljivim idealima”?¹⁰³ Jaši Prodanoviću i njegovim rečima po kojima nije imao „osobine jednog apostola, nego odlike moralnog cenzora”?¹⁰⁴ Ili Vojislavu Veljkoviću koji je napisao kako je bio „stegonoša ideja i oličenje idealnih programa”, političar koji je „svoju ulogu ozbiljno shvatio i vršio sa apostolskim ubeđenjem i istrajnošću”, gledajući „preko bezbroj glava... u istu zvezdu”?¹⁰⁵ Svaki od savremenika doživljavao ga je na svoj način, ali uvek kao svetao, hrabar i čestit politički lik, koji je sledio svoja načela, donosio smele odluke i ostajao veran nekim svojim zabludama. U periodici Kraljevine SHS sabeleženi su njegova odlučnost i principijelnost u kritici politike Hrvata (i ne samo njih) posle rata,¹⁰⁶ kao i bure njome izazvane. U naučnoj i kulturnoj javnosti

¹⁰⁰ Pismo od 25. septembra – 8. oktobra 1918 (A SANU, Zaostavština J. Cvijića, 13484/1235-114).

U jednom kasnijem tekstu Lj. Stojanović je napisao da je i pre Prvog svetskog rata verovao kako je „republikanstvo jedna logična i viša forma demokratije”, ali da nije bio za njegovo uvođenje u Srbiju jer je sve do 1906. „verovao da se i u monarhiji može doći do demokratije. Pa i posle te godine”, dodavao je, „mirio sam se s monarhijom jer nam je za vratom bila Austrija, a od apsolutističke Rusije očekivali smo da nas (i u svome interesu) zaštiti. Kad je, posle Svetskog Rata, nestalo velike Austrije i u Rusiji nestalo monarhije, postao sam pristalica republikanskog federativnog oblika vladavine u novoj raširenoj državi, i to koliko zbog toga što verujem da se samo u njoj može razviti prava demokratija toliko i što sam ubeđen da bismo kroz nju ne samo učvrstili našu državnu zajednicu s Hrvatima i Slovencima nego i eventualno i proširili” („Nova Evropa”, knj. XVI, br. 11-12, 26. novembar 1927, 381).

¹⁰¹ Lj. Stojanović, *Dopune i produženje biografije od 1894*, 159.

¹⁰² *Beleške J. Žujovića o postanku Republikanske stranke*, 29 (AS, I. f. J. Žujovića, 60).

¹⁰³ J. M. Žujović, *O Ljubomiru Stojanoviću*, 343.

¹⁰⁴ J. M. Prodanović, *Ljubomir Stojanović*, 360.

¹⁰⁵ V. S. Veljković, *n. d.*, 356-357.

¹⁰⁶ Videti: Lj. Stojanović, *Još o ulozi Srba*, „Nova Evropa”, knj. X, br. 15, 21. novembar 1924, 457-463; Lj. Stojanović, *Još o „Srpskom pitanju”* isto, knj. XII, br. 14, 11. novembar 1925; 413-427; Lj. Stojanović, *Još jednom o „srpskom pitanju”*, isto, knj. XVI, br. 5, 11. septembar 1927, 137-139.

odjelnula je 1923. njegova ostavka na mesto sekretara Akademije nauka, na kojem je bio od 1913. godine, doneta zbog novog zakona o činovnicima po kojem državni činovnici nisu smeli da ispovedaju načela protivna postojećem obliku državnog uređenja, a on, kako ja napisao u autobiografiji, „ne samo što ispoljava nego živo propagira republikanski oblik državne vladavine”.¹⁰⁷ Napokon, prijatelji i mnogi savremenici bili su potrešeni i vešću da je umro u Pragu, 16. juna 1930. godine i tamo, u skladu sa testamentom, sahranjen.

Prostor jednog članka ograničio je mnogo toga što je, čini nam se, trebalo reći o Ljubi Stojanoviću u ovom delu njegovog života. Po svom značaju u istoriji kulture, nauke i politike srpskog naroda on međutim, zaslužuje više i od jedne temeljite knjige. Zbog svoje vrednosti i uloge, ali i zbog potrebne analize uloge naučnika u političkom životu, njihove prilagođenosti ili neprilagođenosti često nametnutoj ulozi političara, razumevanja ili nerazumevanja svog vremena, sredine, problema, dometa uticaja. Na ovim stranicama Ljuba Stojanović onakav je kakvim smo ga mi videli, a činjenice ostavile mogućnost za drugačija tumačenja. Ostajemo zamišljeni nad mnogo čim, pa i nad pitanjem da li je odista njegov trnovit politički put bio tako neuspešan kao što su smatrali njegovi savremenici. Iz nekog ugla posmatranja, drugačijeg od onog koji uobičajenim merilima odvaja „uspešno” od „neuspešnog”, pitamo se nije li trag koji je ostavio toliko duboko obeležen da barem relativizuje mišljenja o političkoj promašenosti?

Razočaran razvojem jugoslovenske države, Lj. Stojanović je sa mnogo oštine prebacio Hrvatima nedostatak iskrenosti u procesu ujedinjenja, odsustvo svesti o državi kao zajedničkom dobru, sistematsku opstrukciju, nedostatak konstruktivne politike, vođenje računa isključivo o svojim interesima. Raspad države nije ga plašio, te nije ni smatrao da Srbi mogu i moraju da silom održavaju njeno jedinstvo i celinu. „Ako se ne može održati Jugoslavija”, poručivao je svima koji su mislili drugačije, „Srbi moraju, hoće i mogu održati svoju novu, veliku, i ujedinjenu Srbiju... Ne radi se ovde o glavi Srbima, već se radi o glavi Jugoslaviji. Kad smo mi mogli za više od sto godina održati malenu sa svih strana prigušenu predratnu Srbiju, i u susedstvu neprijateljske Austrijske Carevine, moći ćemo nesumnjivo održati veliku posleratnu Srbiju a bez Austrije i pod boljim međunarodnim prilikama. Mi bismo se iskreno i od srca radovali ako to isto mogu reći i Hrvati i Slovenci za eventualne svoje nezavisne države... Što se mene lično tiče, ja bih Hrvatima pustio *sve*, ama apsolutno *sve*, štogod žele. Samo bih povukao što pravedniju granicu, i rekao im: ako hoćete s nama, dobro, – primamo vas rado i veselo; ako nećete, eto vam slobodne, nezavisne, samostalne Hrvatske, i srećna vam i dugovečna bila! Mi smo bili i ostajemo braća i prijatelji doveka. Sa Slovencima se razgraničite kako znate” (Lj. Stojanović, *Još o ulozi Srba*, 462-463). U pogledu granica, a na tvrdnje hrvatskih nacionalno-političkih predstavnika da je hrvatska granica od Kotora do Zemuna, odgovarao je kako je ta izjava „vrlo netaktična prema Srbima”, te da se boji „da bi kod Srba mogla izazvati izjavu da je hrvatska granica na Kupu” (Lj. Stojanović, *Srbi i Hrvati*, Beograd 1928, 15).

¹⁰⁷ Lj. Stojanović, *Dopune i produženje biografije* od 1894, 159.

MIRA RADOJEVIĆ

LJUBOMIR STOJANOVIĆ IN THE FIRST WORLD WAR

Summary

Ljubomir (Ljuba) Stojanović, linguist, historian, and politician left a deep mark on the history of Serbia's science, culture, and politics. Our knowledge of him is insufficient, the information being not scarce but rather unverified and incomprehensive. This work represents an attempt to speak of his war years, spent partly in Serbia, partly in the diplomatic mission in Russia, but mostly as an emigrant in Nice. The image that emerges from a study of his private correspondence and other documents from that period is that of a scientist and politician disappointed with Serb politics and political parties, but nevertheless still capable of enthusiasm and commitment to a specific cause. Above all, he was a man deeply moved by his country's military breakdown and by the internal national drama of his people. Similarly to some other scientists, his ideas regarding national and political questions evolved in favor of the unification of the Serbs, Croats, and Slovenes within a single state. Gradually modifying his views under the influence of factors such as European democratic trends, the revolutionary changes in Russia, America's entry into war, frequent contacts with Yugoslavs from Austria-Hungary, and disagreement with the policy of Nikola Pašić, towards the end of the war Ljuba Stojanović definitely supported the idea of a republican and federal constitution for the future Yugoslav state. He hurried back to Serbia to be among those heading the creation of a community that would represent a union of the Serbs, Croats, and Slovenes.

PITANJE ZAŠTITE NACIONALNIH MANJINA U KRALJEVINI SHS NA KONFERENCIJI MIRA U PARIZU 1919–1920

ABSTRACT: Rad se bavi nastojanjem delegacije Kraljevine SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920. da izbegne preuzimanje obaveza u vezi sa zaštitom nacionalnih manjina u mirovnom ugovoru sa Austrijom. Rad je napisan na osnovu izvora i relevantne literature.

Sve do početka Novog veka, a delimično i tokom njega, zaštita manjina se svodila na zaštitu različitih kategorija stranaca.¹ Verski ratovi podstaknuti reformacijom i mirovni ugovori kojima su oni završavani proširili su princip zaštite religioznih manjina na domorodačko stanovništvo.² Kao i ranije, zaštita se odnosila na verske a ne na nacionalne manjine, što je bilo u skladu sa tadašnjim shvatanjem da je vera važnija od nacije, kao i sa okolnošću da su religiozne manjine kojima je trebalo obezbediti zaštitu živjele unutar jednog nacionalnog korpusa.

Devetnaesti vek je bio vek nacionalizma. Tokom burnog „dugačkog 19. veka” (1789–1918) javlja se zaštita nacionalnih manjina, uz zaštitu religioznih koja i dalje postoji. Vremenom će prva postajati sve značajnija, dok će druga, razvojem građanskog društva, verske tolerancije ili čak verske indiferentnosti, sve više postajati nešto što se samo po sebi podrazumeva.³ Najava novog trenda bile su garancije koje je 1815. Bečki kongres dao Poljacima koji su živeli pod austrijskom, pruskom, odnosno ruskom vlašću.⁴

Srbija i Crna Gora su se po prvi put suočile sa problemom zaštite manjina odlukama Berlinskog kongresa. U članovima, 5, 27, 35, 44 i 62 novim državama, kao i Turskoj i autonomnoj Bugarskoj nametnute su obaveze da podanicima druge vere omoguće versku slobodu i jednakopravnost.⁵ Razlozi za ovo su bili višestruki.

¹ Helmer Rosting, *Protection of Minorities by the League of Nations. Historical and Legal Survey*, Geneve 1922, 2-3

² Ovo se odnosi na Pasauski sporazum 1552, Augzburški mir 1555, Varšavski pakt 1573, Nantski edikt 1598, Vestfalski ugovor 1648 i dr. (*Isto*, 4).

³ U tom periodu verski progoni će se sve više vezivati za nacionalne, gubeći prevashodno religiozni karakter. Pojedine verske zajednice ili crkvene organizacije bivaju sve češće proganjane ne zbog svojih religioznih ubeđenja, već zbog identifikacije određene verske zajednice sa nepoželjnom etničkom grupom. Postoje i obrnuti slučajevi – da se neka etnička grupa progoni ili diskriminiše, ali to ne pogađa u većoj meri njenu versku organizaciju, ako ova pristane na pokornost ugnjetaču sopstvene nacije.

⁴ Poljaci u Austriji nisu mogli da budu religiozno ugroženi, budući da su bili iste vere kao i većina stanovništva. U protestantskoj Pruskoj i pravoslavnoj Rusiji pretila je opasnost kako od nacionalne, tako i od verske diskriminacije (*Isto*, 5).

⁵ *Isto*, 6-7. Ovakav presedan je prvi put učinjen povodom priznavanja nezavisnosti Grčke 1830. Londonskim protokolom. (Erwin Viehhaus, *Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919. Eine Studie zur Geschichte des Nationalitätenproblems im 19. und 20. Jahrhundert*, Wuerzbur 1960, 48).

Turska je bila teokratska država pa je borba balkanskih hrišćana protiv nje imala uz nacionalni i verski karakter. Kao jedna od potpisnica Berlinskog ugovora Otomanska imperija bila je zaštitnica svih muslimana na svetu. Velike evropske sile još nisu želele njeno uništenje tako da su se postarale da se muslimani van Turske zaštite. Zaštitom hrišćana u Turskoj su izlazile u susret raspoloženju javnog mnjenja u svojim zemljama, a istovremeno sebi obezbedile izgovor za mešanje u unutrašnje stvari Otomanskog carstva.⁶ Preovlađujuća liberalna građanska ideologija je svemu ovome zaodnela idealistički plašt.

Balkanski ratovi su po prvi put drastično promenili etničku i religioznu sliku Srbije.⁷ Od verski i nacionalno homogene zemlje, ona je postala država sa značajnim procentom inorodnog i inovernog stanovništva. Sa stanovišta državne uprave posebno je bila za žaljenje činjenica da su ti verski i nacionalno tuđi elementi naseljavali krajeve koji su bili nekadašnja kolevka srednjovekovne Srbije. Do izbijanja Prvog svetskog rata stanje se na novostečenim teritorijama nije konsolidovalo. U vrhovima srpske države lomila su se koplja oko toga treba li ih ostaviti pod vojnom upravom ili uvesti ustavni režim. O davanju zaštite prema državi uglavnom neprijateljski raspoloženom inorodnom i inoverskom elementu niko nije ni razmišljao. To je bilo razumljivo ako se imaju na umu tradicionalno neprijateljski odnosi sa nesrpskim stanovništvom tih krajeva, uključujući i ono srpskog porekla, islamske vere.

Zbog tih okolnosti, zatečenosti velikih sila, ali i načina razmišljanja srpskih političara naviknutih na upravljanje jednonacionalnom državom, Cincari su bili jedina etnička manjina kojoj je priznata zaštita i donekle poseban status. Ovo je učinjeno razmenom pisama premijera Srbije i Rumunije posle sklapanja Bukureškog mira 10. avgusta 1913.⁸ Bilo je predviđeno da oni dobiju crkvenu i školsku autonomiju, ali do toga nikad nije došlo. Pitanje Cincara u Makedoniji je ostao trajan kamen spoticanja u odnosima dve zemlje. Konvencija sa Turskom, 14. marta 1914, detaljno je pak zaštitila prava muslimana.⁹

Prvi svetski rat je doneo ne samo drastično prekrajanje geografske karte Evrope i velike socijalne prevrate, već i značajne promene u načinima mišljenja. Boljševički i Vilsonov princip samoopredeljenja naroda je bar na rečima od svih prihvaćen, ali je njegovo sprovođenje nailazilo na mnoge prepreke i otpore.

Poslednjih meseci rata, uprkos na izgled jasnim principima pravde i jednakosti naroda, nisu postojali detaljni posleratni planovi.¹⁰ Prve konkretne ideje o manjinskom pitanju izneo je američki Jevrejski kongres koji je krajem 1918. za Jevreje zatražio prava nacionalnih manjina. Jevrejski kongres je u tom smislu predao jedan memorandum predsedniku Vilsonu.¹¹ Britanski Jevreji su zahtevu američkih sunarodnika dodali i zahtev za kulturnom autonomijom koji su u međuratnom razdoblju

⁶ Velike evropske sile su se ovim izgovorom narednih decenija obilato služile.

⁷ Oslobođilački ratovi 19. veka su uvek kao propratnu pojavu imali nestanak inorodnog i inovernog stanovništva, tako da je Srbija ostajala uglavnom jednonacionalna država. (Vasa Čubrilović, *Politički uzroci seoba na Balkanu 1860-1880*, „Glasnik Geografskog društva”, 16, 1930; Vl. Stojančević, *Politički uzroci promena stanovništva Beograda u vreme Prvog srpskog ustanka*, „Godišnjak grada Beograda”, 20, 1973; Dragoslav Janković, *Srpska država prvog ustanka*, Beograd 1984; Emin Pllana, *Les raisons et la maniere de l'exode des refuges albanais du territoire du sanjak de Nish a Kosove (1877-1878)*, *Studia albanica*, 1, 1985).

⁸ H. Rosting, *n. d.*, 7.

⁹ *Isto*, 8.

¹⁰ Bastian Schot, *Nation oder Staat? Deutschtum und die Minderheitenschutz. Zur Vierkerbundpolitik der Stresemann-Aera*, Marburg/Lahn 1988, 2.

¹¹ E. Vieffhaus, *n. d.*, 82-83.

prihvatile sve nacionalne manjine Evrope.¹² Tokom mirovne konferencije Komitet jevrejskih delegacija (Comite des Delagations Juives) stavio je nacionalna prava na temelj grupne autonomije.¹³

Predsednik Vilson je prihvatio izvesne ideje iz ovih inicijativa ali ne sve. Iako je u istoriografiji ponekad smatran za naivnog idealistu, njegovi predlozi ne opravdavaju ovakvo mišljenje. Vilson nije imao poverenja u nove države za koje je smatrao da predstavljaju rizik za mir. Da bi se taj rizik umanjio, smatrao je da nacionalne manjine u novostvorenim nacionalnim državama treba da budu zaštićene.¹⁴ Njegovo mišljenje se zasnivalo na opravdanom očekivanju da će nacionalne manjine biti remetilački faktor. Vilsonove poglede o tome da nacionalne manjine treba da se asimiluju delili su Lojd Džordž, Ostin Čembrlen i mnogi drugi istaknuti političari.¹⁵ Zaštita manjina trebalo je da učini proces bezbolnim i da služi kao korekcija u stvarnosti nikad potpuno ostvarljivom principu nacionalnog samoopredeljenja, a sve radi očuvanja mirovnog aranžmana postignutog u Parizu.

Zbog ovakvog stava prema novostvorenim državama, u sva tri Vilsonova nacrtata statuta Društva naroda nalazila se odredba o priznanju novih država samo pod uslovom da se ove obavežu na zaštitu manjina.¹⁶ Nasuprot njemu Britanci nisu verovali u mogućnost opšte zaštite manjina, već su smatrali da je najbolje da se to pitanje reši bilateralnim ugovorima između pojedinih zemalja, pod zaštitom Društva naroda.¹⁷ Njihov stav je svakako imao korena i u odsustvu želje za redefinisanjem statusa manjina pod sopstvenom vlašću. U svakom slučaju, ono što je od epohalnog značaja u inicijativama za zaštitu manjina je to što su one po prvi put stavljene pod zaštitu jednog međunarodnog tela kao što je bilo Društvo naroda.¹⁸ Ranije je garanciju zaštite pojedinih manjina preuzimala jedna ili više sila ili je pitanje rešavano bilateralnim sporazumima zainteresovanih strana. Takav način rešavanja manjinskog pitanja omogućavao je različite zloupotrebe koje su se želele izbeći tako što će manjine biti stavljene pod zaštitu nadnacionalnog i, kako se verovalo, neutralnog Društva naroda.

Razrada detalja o zaštiti manjina poverena je 1. maja 1919. Komisiji za nove države i manjine.¹⁹ Nacrt konvencije o zaštiti manjina koji je komisija izradila, delegacija Kraljevine SHS je odbila 31. maja sa obrazloženjem da bi njeno potpisivanje značilo prećutno priznanje da Srbija nije ispunila obaveze iz Berlinskog ugovora iz 1878.²⁰ Već je ovaj čin pokazao koliko se problema prelamalo u pitanju jugoslovenskog potpisivanja konvencije o manjinama. U pitanju nije bila samo zaštita manjina, već i priznanje nove države, njene suverenosti, pa čak i priznavanje teritorija koje je Srbija stekla tokom Balkanskih ratova.²¹

Sve ovo povlačilo je i pitanje mešanja u unutrašnje stvari nove države, što je jugoslovenska vlada po svaku cenu želela da izbegne. Na tom mešanju posebno je

¹² E. Viefhaus, *n. d.*, 82-83.

¹³ *Isto*, 92.

¹⁴ Helmut Pieper, *Die Minderheitenfrage und das Deutsche Reich 1919-1933/34*, Hamburg 1978, 8. Vilson je isprva smatrao da zaštita manjina treba da se odnosi na sve države, ali je ubrzo od toga odustao. (B. Schot, *n. d.*, 5).

¹⁵ E. Viefhaus, *n. d.*, 203-204.

¹⁶ *Isto*, 109.

¹⁷ *Isto*, 114.

¹⁸ H. Rosting, *n. d.*, 2.

¹⁹ Ivo J. Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontiermaking*, New Haven, London 1963, 239.

²⁰ E. Viefhaus, *n. d.*, 217.

²¹ *Isto*.

insistirala Italija koja je 15. jula na zasjedanju Komisije za nove države i manjine zahtevala autonomiju za Makedoniju i albanske krajeve.²² Zahtevu se usprotivio francuski predstavnik La Roš, sa obrazloženjem da se princip zaštite manjina ne može primenjivati na stare teritorije. Tu se već videlo ono što je postalo tipično za ceo tok rešavanja pitanja jugoslovenskog potpisivanja konvencije o zaštiti manjina: predstavnici Francuske su se trudili da što više poštede osetljivost svojih jugoslovenskih saveznika,²³ a jugoslovenska vlada i delegacija da izbegnu preuzimanje obaveze zaštite manjina, ako ne za celu teritoriju nove države, onda bar za predratne srpske teritorije.

Tom prilikom jedan američki delegat je rekao da treba sačekati i videti da li će novi jugoslovenski ustav dati svojim stanovnicima jednaka prava. Sa njegovim predlogom se složio i britanski delegat Liper. Dok su se italijanski predstavnici pozivali na etničke razlike, koje nisu uvažavali na teritoriji koju su sami zaposeli, La Roš je upozorio da bi u slučaju autonomije nacionalne manjine postale država u državi.²⁴ Dok je italijanski stav bio motivisan željom da se naškodi rivalu na drugoj obali Jadrana, francuski stav je odražavao mišljenje većine merodavnih faktora na Konferenciji mira, koji su bili za zaštitu manjina, ali ne i za to da one postanu država u državi preko nekog vida autonomije ili priznavanja manjina za kolektivna pravna lica.²⁵ To je uglavnom i bio razlog zašto je Komisija za nove države i manjine još u maju ćutke ali definitivno odbacila nacrt kulturne i grupne autonomije kao predmet ugovornih obaveza.²⁶

Na britanski predlog, usvojeno je da se od jugoslovenske vlade prvo zatraži izjava o njenoj budućoj manjinskoj politici. To je učinjeno 19. jula 1919.²⁷ Dana 30. jula je postalo očigledno da italijanski zahtevi neće biti prihvaćeni, tako da je britanski predstavnik predložio kompromisno rešenje – da predstavnik Društva naroda nadgleda sprovođenje zaštite manjina u Makedoniji. Sjedinjene Države i Japan su podržale predlog, ali se francuski delegat ponovo usprotivio argumentom da su opšte klauzule dovoljne.

U takvoj situaciji stiglo je 1. avgusta 1919. pismo u kome je šef jugoslovenske delegacije Nikola Pašić pobijao potrebu za zaštitom manjina u novoj državi. Po njemu, Kraljevina SHS je jednonacionalna zemlja pa nema razloga za zaštitu manjina. Od 1878. u Srbiji je vladala religiozna ravnopravnost. Za Makedonce se smatralo da su u nacionalnom pogledu Srbi. Isto je važno i za muslimane, koji su bili zaštićeni i konvencijom sa Turskom od 14. marta 1914. Po Pašiću, postojeće garancije su činile međunarodne suvišnim. On je izrazio mišljenje da treba izbegavati diskriminisanje država i ograničavanje njihovog suvereniteta. Bio je spreman da prihvati samo opšte odredbe koje se ne odnose na stare srpske teritorije.²⁸

²² Arhiv Jugoslavije, fond 336, f. 48 (Sva ostala arhivska građa koja nije citirana prema literaturi se nalazi pod ovom signaturom, te zbog tog razloga neće biti posebno navođena u beleškama. Po nekoliko relevantnih dokumenata iz ovog fonda objavljeno je u: Ljubodrag Dimić, Đorđe Borozan, *Jugoslovenska država i Albanci*, 1, Beograd 1998 i Momir Stojković (ur.), *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, II tom, Beograd 1998).

²³ E. Viefhaus, *n. d.*, 218. Uprkos tome Francuska nije oklevala da protiv Kraljevine SHS primeni i grubi pritisak, kada je to bilo potrebno da bi se ostvarile zamisli francuske diplomatije.

²⁴ *Isto*.

²⁵ Ovo je bilo mišljenje Vilsona, Lojd Džordža i drugih (*Isto*, 153).

²⁶ *Isto*, 156.

²⁷ *Isto*, 218.

²⁸ *Isto*, 219-220.

U ovom pismu su izneta neka načela jugoslovenske nacionalne politike koja će uz manja nužna prilagođavanja ostati odrednice jugoslovenske politike prema manjinama tokom celog međuratnog perioda. Kraljevina SHS proglašena je za jednonacionalnu državu, što ni u kom slučaju nije bila. Makedonci nisu priznavani za zasebnu narodnost, a i slovenski muslimani su bez svog pristanka proglašeni za Srbe.²⁹ Muslimanima su zaista pružena sva verska prava, ali je Pašić ćutke prešao preko priznavanja njihovih nacionalnih prava. Suverenitet je opravdano uzet u zaštitu, a težinu jugoslovenskom pozivanju na njega je davalo uporno odbijanje velikih sila pobednica da i same prihvate obaveze zaštite manjina. U svakom slučaju jugoslovenska nespремnost da se prihvate obaveze prema manjinama našla je ovde konkretniji izraz nego u ponešto nejasno i uopšteno formulisanom Pašićevom pismu predsedniku Konferencije Klemansou od 24. juna 1919. u kome je izrazio jugoslovensku odbijanje člana 59 ugovora sa Austrijom koji je takođe za predmet imao zaštitu manjina.³⁰

Pismo od 1. avgusta ima dosta sličnosti sa Pašićevim pismom Bartlou od 30. juna 1919. i u njemu se Makedonci ne priznaju za posebnu naciju, a većina (iako ne svi) muslimani su ubrojani u Srbe. Za albanske muslimane se kaže da će profitirati od zaštite koju su muslimani dobili na osnovu ugovora sa Turskom od 14. marta 1914. Posebno je značajno obećanje da će biti otvorene albanske škole kad se stanje u državi normalizuje. Osnovni cilj i ovog pisma je bio pobijanje potrebe zaštite manjina međunarodnim konvencijama, ali pada u oči razlika u argumenataciji. Dok u pismu Komisiji za nove države Pašić piše da je Kraljevina SHS jednonacionalna država, u ovom pismu on ocenjuje da joj nije potrebna zaštita manjina jer je tri nacije i tri vere po prirodi stvari čine tolerantnom. Pašić se poziva na jednakost građana po srpskom ustavu, a dodaje i to da su rimokatolici zaštićeni konkordatom iz 1914. Sve to činilo je po njegovom mišljenju zaštitu manjina izlišnom. Da bi ublažio odbijajući ton, on na kraju navodi spremnost delegacije Kraljevine SHS da s pažnjom primi predloge Komisije za nove države o manjinama, pod uslovom da to ne bude poseban režim samo za Jugoslaviju. Izneo je stav da delegacija može da razmotri samo opšte predloge koji važe za sve države uvećane na račun Austrougarske.

Pitanje zaštite manjina se zaoštrilo u drugoj polovini 1919. kako se približavao rok za potpisivanje mirovnog ugovora sa Austrijom koji je u članu 59 sadržao pitanje zaštite manjina,³¹ kao i posebne dodatne konvencije koje su se odnosile na zaštitu manjina i pitanje tranzita i trgovine.³²

Delegacija Kraljevine SHS je smatrala član 59 (u konačnoj redakciji 51) ugovora sa Austrijom jednom od najtežih odredbi.³³ Uprkos jugoslovenskim protestima, član 59 je ostao nepromenjen. Jugoslovenskoj delegaciji je najviše smetalo što je taj član velikim silama ostavljao određene ruke da u budućnosti unose izmene u režim zaštite manjina po svom nahodañju. U pitanju je bilo ne samo ozbiljno kršenje jugoslovenskog suvereniteta, već i prihvatanje neizvesnih i nedefinisanih obaveza u budućnosti. Zbog ovoga, delegacija je 21. avgusta 1919. molila uputstvo od vlade.

²⁹ Prostor nam ne dozvoljava da se zadržimo na osećanju nacionalnog identiteta slovenskih muslimana. Dovoljno je samo napomenuti da on u većini slučajeva nije bio srpski.

³⁰ U njemu je Pašić prigovorio što se iste obaveze ne nameću svim državama koje su dobile austrougarske teritorije.

³¹ Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920*, Beograd 1968, 200.

³² Drugi deo konvencije koji govori o trgovini i tranzitu neće biti uziman u razmatranje, sem kad je bio u neposrednoj vezi sa prvim koji se odnosio na zaštitu manjina.

³³ A. Mitrović, *n. d.*, 201.

Posebno nepopustljivi bili su Mate Bošković i Slobodan Jovanović, pravni savetnik delegacije. Bošković je smatrao da se član 59 nipošto ne sme prihvatati. Zalagao se da Jugoslavija svoje držanje podesi prema držanju Grčke i Rumunije, da se ne bi našla u podređenom položaju. Smatrao je da nepotpisivanje ugovora sa Austrijom ne bi onemogućilo Kraljevini SHS da potpiše ugovor o miru sa Bugarskom. Po njegovom mišljenju, manja bi bila šteta od nepotpisivanja nego od potpisivanja jer u prvom slučaju nisu pretile nikakve vojne komplikacije. Radi jačanja jugoslovenskog položaja preporučivao je da se što pre reši teritorijalni spor sa Italijom. U slučaju potpisivanja ugovora pretio je ostavkom.

U istom izveštaju delegacije od 22. avgusta iznet je i stav pravnog eksperta Slobodana Jovanovića koji je smatrao da bi prihvatanjem člana 59 Kraljevina SHS postala polusuverena država pod tutorstvom „kao jedna zemlja niže civilizacije”. Član 59 ocenio je većom povredom suvereniteta od austrougarskog ultimatumu iz 1914. Jovanović je izneo mišljenje da bi nacionalnim manjinama bilo mnogo teže upravljati ako bi one osetile da su pod vlašću Društva naroda a ne Kraljevine SHS. Iako to verovatno nije bio cilj saveznika, verovao je da bi usvajanje tog člana dovelo do dezorganizacije Jugoslavije. I on je zapretio napuštanjem delegacije u slučaju prihvatanja ugovora sa Austrijom i propratne konvencije.

Jugoslovensko većanje o prihvatanju ili neprihvatanju ugovora počelo je 21. avgusta 1919.³⁴ Kako je vreme odmicalo, nepopustljivost saveznika je jačala protivljenje Beograda, Praga i Bukurešta. Krajem avgusta predsednik vlade Davidović je izvestio delegaciju da ne potpisuje ugovor ukoliko se iz člana 59 ne izuzme teritorija Makedonije.³⁵ Rezervama koje je delegacija imala u vezi sa potpisivanjem, vlada je dodala i svoje.³⁶

U ovom periodu delegacija Kraljevine SHS razvila je živu diplomatsku aktivnost uspostavljajući brojne kontakte sa savezničkim državicima.³⁷ Rezultat ovih napora, a možda više francuskog zalaganja, bilo je definitivno skidanje pitanja autonomije Makedonije sa dnevnog reda. Pri tome su francuski predstavnici branili jugoslovensku svest o suverenitetu i s pravom ukazivali da nepopularnost konvencije o zaštiti manjina ne treba dodatno povećavati.³⁸

U sklop te aktivnosti spada i pismo delegacije predsedavajućem Konferencije mira, Žoržu Klemansou, od 6. septembra 1919. U njemu je delegacija izrazila mišljenje da jugoslovensko zakonodavstvo daje dovoljnu zaštitu manjinama. Takođe je izneto mišljenje da će Kraljevina SHS prema manjinama biti još tolerantnija nego što je to bila predratna Srbija. Izraženo je žaljenje što saveznici međunarodnom zaštitom manjina pokazuju određeno nepoverenje prema jugoslovenskom zakonodavstvu i upravi.

Da bi ublažila oporost ove izjave, delegacija je dodala da je spremna da izađe u susret saveznicima jer je svesna da oni ne deluju sa željom da krnje jugoslovenski suverenitet. U načelu je prihvatila konvenciju o zaštiti manjina, ali je tražila da se unesu neke izmene koja je podelila u formalne i suštinske. Glavni zahtevi su se odnosili na izmenu pojedinih formulacija i ograničavanje važnosti člana 9 samo na bivše austrougarske i bugarske teritorije (u protivnom bi došlo do povrede suverenih prava Srbije na teritorijama dobijenim 1913.). Pošto je član 11 predvideo

³⁴ J. Lederer, *n. d.*, 240.

³⁵ *Isto*, 242.

³⁶ A. Mitrović, *n. d.*, 52.

³⁷ H. Lederer, *n. d.*, 242.

³⁸ E. Viefhaus, *n. d.*, 221. (Francuski uticaj je posebno porastao po odlasku Vilsona i Lojd Džordža kući.)

zaštitu prava manjina u Jugoslaviji, delegacija je tražila da Društvo naroda garantuje zaštitu Jugoslovena u susednim zemljama na principu reciprociteta. I ovo bi se odnosilo samo na bivše austrougarske teritorije. Isti član je predvideo i izmenu režima manjina uz pristanak većine Saveta Društva naroda, a delegacija je tražila da u taj proces bude uključena Kraljevina SHS kao jedna od strana ugovornica. Izražena je spremnost da se zaštita manjina prihvati ako se dobiju uveravanja da je ona opšta stvar i da se ne usvaja poseban režim za Jugoslaviju. Delegacija je zatražila i preciziranje prava Saveta Društva naroda u zaštiti manjina i ograničavanje zaštite na pravne mere. Pismo se završava pomalo patetičnom konstatacijom da će, ako se ne usvoje izmene, delegacija doći u „bezizlaznu situaciju”.

Dana 4. septembra delegacija je molila od vlade uputstvo da li da potpiše ugovor, pošto je član 59 (odnosno tada već član 51) bio sužen samo za teritorije koje je Srbija stekla posle početka Balkanskih ratova. Izvestila je da će pokušati da ograniči važenje člana samo na bivše austrougarske teritorije. U tom slučaju, većina delegacije je bila spremna da potpiše mirovni ugovor sa Austrijom. Ovo je bilo u skladu sa odlukom delegacije od prethodnog dana.³⁹ Nota u tom smislu predata je Vrhovnom savetu 4. septembra uveče, a sutradan su učinjene i usmene urgencije kod članova saveta.⁴⁰

U neizvesnosti i napetosti koja je rasla kako se približavao dan predviđen za potpisivanje, delegacija je tri puta od vlade tražila odgovor na pitanje da li da potpiše ugovor: 1. 4. i 7. septembra.⁴¹ Intervencije članova delegacije nisu nailazile na pozitivan odgovor saveznika, pa su bili spremni da svoje zahteve ograniče na najbitnije. Po njima to je bilo teritorijalno ograničavanje važenja člana 9 konvencije i ograničavanje važnosti člana 11 na principu reciprociteta. Pored toga oni su želeli da se važnost konvencije o zaštiti manjina protegne na sve članice Društva naroda.

Predsednik vlade Davidović je javio delegaciji stavove vlade 7. septembra. Njemu nije bilo jasno zašto je član 51 unet u ugovor sa Austrijom, kad je bila predviđena i konvencija o zaštiti manjina. U prvom je video princip autoritarnosti, a u konvenciji dvostrani ugovor ravnopravnih partnera. Prvo je odbacivao, a drugo prihvatao. Od delegacije je tražio da uspostavi vezu između člana 51 ugovora i konvencije iz koje će se videti da sile nemaju prava da nameću Jugoslaviji naknadne obaveze. Ako se ovo ne bi izborilo, poslao je uputstvo da se mir sa Austrijom ne potpiše. Odobrio je potpisivanje konvencije o manjinama pod uslovom da se ne odnosi na srpske teritorije od pre Prvog svetskog rata. Pored toga insistirao je da se iz člana 3 konvencije izbaci izjednačavanje prava urođenika i stanovnika sa stalnim boravištem, obrazloživši to na sledeći način: „Domicilirani su agenti strane propagande, kuferasi u Bosni, banditi na drugim stranama, koje je izmislila imperijalistička propaganda poraženih neprijatelja u cilju rušenja reda. Ne možemo dati zaštitu svim domiciliranim. Izvesne moramo moći odstraniti.” Obavezao je delegaciju da svim silama nastoji da izmeni član 11, a ako ne uspe, da ne potpisuje. Javio je da je konsultovao Stojana Protića, Antona Korošca, Laginju i Trifkovića i da su se svi izjasnili protiv prihvatanja člana 51 u neizmenjenoj formi, ali je ostavio prostora za potpisivanje ako se uspostavi veza između tog člana i konvencije o zaštiti manjina.

Dana 8. septembra delegacija je javila u Beograd da Vrhovni savet mirovne konferencije nije voljan da izmeni dotadašnje formulacije. U tom trenutku većina

³⁹ A. Mitrović, *n. d.*, 202.

⁴⁰ *Isto*, 203.

⁴¹ *Isto*.

delegacije je bila za to da se konvencija ipak potpiše, smatrajući to manjim od dva zla. U ovo su ih uverili razgovori sa savezničkim predstavnicima. Kasno uveče Trumbić, ministar inostranih poslova, Vesnić, Žolger, Ribarž i Smodlaka su ocenili da vladi treba savetovati potpisivanje, jer bi po njihovom mišljenju, odbijanje okrenulo velike sile protiv Kraljevine SHS. Mate Bošković je ostao nepopustljiv, a šef delegacije Pašić je izjavio da neće potpisati bez vladinog naloga, budući da je on potpisao mir u Bukureštu. Devetog septembra uveče još nisu stigle vladine instrukcije. Ribarž i general Pešić (koji je bio vojni predstavnik ali ne i punopravni član delegacije) bili su za to da se ugovor potpiše i bez vladinog odobrenja. Isto mišljenje su delili Smodlaka i Žolger.⁴²

Razlozi koju su ove delegate navodili na prihvatanje potpisa bili su sadržani u pretnji unošenja izmena u ugovor sa Austrijom koje bi bile na štetu Jugoslavije. Najozbiljnija je bila ona da teritorije koje je Austrija izgubila u korist Kraljevine SHS ne bi bile predate njoj već silama pobednicama. General Pešić je zalaganje za potpisivanje temeljio na mišljenju o slabosti i iscrpljenosti vojske. Bošković je ostao nepopustljiv, a Pašić, Vesnić i Trumbić su bili za to da se čekaju uputstva iz Beograda, iako je ovaj poslednji bio sklon potpisivanju.⁴³

Davidović je 9. septembra javio iz Beograda da je vlada „porazena” navedenim pretnjama najavivši njenu ostavku. Delegaciji je savetovao da odloži potpisivanje do instrukcija nove vlade ako to zemlju ne bi izložilo navedenoj opasnosti. Naložio je da se Amerikancima koji su simpatizovali Jugoslovane objasni da Kraljevina SHS ne odbacuje zaštitu manjina koju je uvek i sprovodila, već da je reč o problemu suvereniteta. Nije smatrao ni za kakvu utehu eventualnu pohvalu za držanje u prošlosti. Slično je bilo i objašnjenje upućeno Klemansou koje je usledilo uz obaveštenje da je vlada podnela ostavku.

Ne dobivši blagovremeno vladine instrukcije, delegacija je preko Bogumila Vošnjaka 10. septembra, na dan potpisivanja ugovora sa Austrijom, saopštila da ga neće potpisati.⁴⁴ Isto je postupila i rumunska delegacija, dok su čehoslovačka i grčka delegacija potpisale ugovor. Popodne je delegacija diskutovala o novoj dilemi: potpisati ili čekati instrukcije nove vlade. Trumbić, Bošković i Pašić su bili za čekanje, dok su Vesnić, Žolger, Smodlaka i Ribarž bili za što skorije potpisivanje, smatrajući da zemlji u protivnom pretila opasnost.

Nepotpisivanje je ostavilo dubok utisak na Konferenciju i javno mnjenje. Vest da delegacija Kraljevine SHS očekuje instrukcije nove vlade pobudila je uverenje da će ipak potpisati, pa je rok za potpisivanje produžen za tri dana. Francuzi su zahtevali da se ugovor u tom roku potpiše. Zbog toga je Trumbić 12. septembra apelovao na vladu da se što pre potpiše budući da bi šteta od nepotpisivanja bila veća nego od potpisivanja. Bošković je 14. septembra savetovao vladi da ne žuri već da čeka rumunsku odluku. Istog dana Trumbić, Vesnić, Ribarž, Smodlaka i Žolger su javili vladi da bi dalje odbijanje bilo „krajnje opasno i štetno.” Kao razloge su naveli to što se i bez znanja delegacije odustalo od planova o uvođenju komesarijata Društva naroda u Makedoniji, što sile pobednice neće odustati od minimuma zaštite manjina i što je na njoj posebno insistirao predsednik Vilson sa kojim ne bi bilo pametno pokvariti odnose.⁴⁵ Dodatan pritisak na delegaciju je došao i od generala Pešića koji je dao ostavku zbog nepotpisivanja ugovora.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

U poruci vladi 14. septembra, članovi delegacije koji su bili za potpisivanje izneli su i sledeće argumente: konflikt sa saveznicima se može štetno odraziti i na unutrašnje-političku konsolidaciju države i dati novo oružje separatistima. Nepotpisivanje će se loše odraziti i na položaj Jugoslovena koji će doći pod italijansku vlast, a vlada Kraljevine SHS neće moći za njih da zahteva zaštitu koju nije spremna da pruži manjinama u sopstvenoj zemlji.

Ovi članovi delegacije su se takođe suprotstavili i Boškovićevom predlogu da se sačeka odluka Rumunije. Po njima, ovo bi značilo podrediti se rumunskoj taktici. Smatrali su da je dotadašnjim stavom Jugoslavija dovoljno pomogla Rumuniji koja nije ostala sama u odbijanju zaštite manjina. Bilo je, po njihovom mišljenju, u interesu Rumunije da ni Kraljevina SHS ne potpiše ugovor sa Austrijom i manjinsku konvenciju, jer bi u protivnom sav odijum saveznika pao na Rumuniju. Smatrali su da će Kraljevina SHS morati da na kraju potpiše, a da je solidarisanje u rumunskom interesu, budući da su Rumuni bili u pregovorima sa saveznicima i pokušavali da u zamenu za zaštitu manjina dobiju teritorijalna proširenja.⁴⁶ Taj deo delegacije je smatrao da bi bilo najgore da Rumunija ovakvom politikom dobije teritorijalne ustupke u Banatu na račun Kraljevine SHS, koja bi time uz moralnu pretrpela i materijalnu štetu. Zbog toga je bilo opasno i štetno čekati na Rumune. Smatrali su da je opasnost od nepotpisivanja mnogo veća nego od potpisivanja, tim pre što je po njihovom mišljenju makedonski problem u Jugoslaviji bio mnogo manje opasan nego u predratnoj Kraljevini Srbiji.

Davidović se složio u tome da Jugoslavija ne imitira Rumuniju. Upozorio je 14. septembra delegaciju da njeni članovi ne treba da stvaraju utisak da će Beograd popustiti, već da nagoveste da će i nova vlada pružiti otpor. Od delegacije je tražio da novoj vladi ostavi vreme da odluči.

Petnaestog septembra Trumbić, Pašić i Smodlaka su pozvani u Beograd na konsultacije. Po mišljenju Andreja Mitrovića, nepotpisivanje mirovnog ugovora sa Austrijom i konvencije o zaštiti manjina bio je istovremeno znak otpora, ali i neodlučnosti vladajućih jugoslovenskih krugova. Za njih glavno pitanje je bilo kako izbeći međunarodne garancije za Makedoniju na kojima su sile insistirale. U vezi sa tim, vladajući krugovi su brinuli i o jugoslovenskom suverenitetu.⁴⁷

Sredinom oktobra Vesnić je javio da je dalje odlaganje opasno zbog mogućnosti ponovnog pokretanja makedonskog pitanja.⁴⁸ Ovo je predstavljalo zaokret pošto je on samo nekoliko dana ranije upozoravao na opasnost od stranog mešanja koje bi potpisivanje konvencije donelo.

Novi pritisak saveznika usledio je 26. oktobra u vidu francuskog demarša u Beogradu. U njemu se uz molbu za potpisivanje obećava zahvalnost cele Evrope i francuska pomoć u budućnosti, ali i neskriveno preti povezivanjem potpisivanja ugovora sa Austrijom sa priznavanjem Jugoslavije, zaštitom jugoslovenskih interesa i čak dovođenjem u pitanje opstanka države. Dana 21. oktobra vlada je Trumbiću poslala izvode iz svojih odluka od prethodnog dana u kojima su delegaciji date sledeće instrukcije: stvoriti junctim između člana 51 mirovnog ugovora sa Austrijom i odredaba konvencije o tranzitnoj trgovini (radilo se o uspostavljanju reciprociteta); iz režima zaštite manjina isključiti srpske teritorije iz 1914; iz drugog paragrafa člana 11 konvencije izraz „pourra prendre telles mesures” zameniti izrazom

⁴⁶ Rumunija nije uopšte bila u tako povoljnom diplomatskom položaju kako se u jugoslovenskoj delegaciji mislilo. Više o tome: Sherman David Spector, *Romania at the Paris Peace Conference. A Study of the Diplomacy of Ioan I. C. Bratianu*, Iasi 1995.

⁴⁷ Isto, 205.

⁴⁸ Isto.

„pourra proceder de telle facon”; Konferencija treba da istakne da se Savet Društva naroda neće mešati u sporove države i podanika koji će imati juridistički karakter; modifikacije u režimu zaštite manjina koje može uvesti Savet Društva naroda treba da stupe na snagu samo u slučaju teškoća u sprovođenju zaštite manjina; u preambuli konvencije odati priznanje Srbiji na izvršenju odredaba Berlinskog ugovora; nastojati da se dobije izjava da će se odredbe ugovora sa Austrijom i konvencije o zaštiti manjina sprovođiti samo radi zaštite manjina, te da će ove biti dužne da izvršavaju svoje obaveze prema državi.

Po dobijanju odgovora na ove zahteve, makar on bio i negativan, trebalo je potpisati ugovor, jer bi šteta u suprotnom bila mnogo veća. Donošenjem konvencije o manjinama, član 51 ugovora sa Austrijom nije više bio „blanko menica” kako se delegacija nekada žalila. Sem toga, vlada je od članova delegacije koji su bili u Beogradu na konsultacijama dobila nove informacije. Uticala je i intervencija francuskog poslanika u Beogradu da bi nepotpisivanje moglo da ugrozi postojanje države.

Vlada je postala svesna bezizglednosti daljeg opiranja tako da je delegaciji ostalo da preduzme poslednje korake koji će dovesti do potpisivanja. U tom smislu, 5. novembra upućeno je pismo Vrhovnom savetu.⁴⁹ Ispravnost vladine odluke je pokazala i pretnja koja je stigla od Saveta pre odgovora na jugoslovensku notu. U njoj je potpisivanje ugovora o miru sa Bugarskom i Mađarskom uslovljeno prethodnim potpisivanjem ugovora sa Austrijom.

Kao što se moglo očekivati, 13. novembra je stigao nepovoljan odgovor Vrhovnog saveta na notu vlade u Beogradu od 5. novembra. U njemu su odbijene bilo kakve izmene potpisanog ugovora i konvencije. Jugoslovenskoj strani je kao satisfakcija data samo izjava da se zaštitom manjina njima nisu htele dati povlastice već samo sprečiti nacionalna borba, tako što će im se pružiti opravdana zaštita, da bi postali lojalni građani. U skladu sa tim, nije bilo govora o oslobađanju manjina od obaveza prema državi. Vrhovni savet je smatrao da data objašnjenja čine izlišnim menjanje potpisanog teksta.

U skladu sa svim tim, delegacija je konačno potpisala mirovni ugovor sa Austrijom i propratnu konvenciju o zaštiti manjina 5. decembra 1919.⁵⁰

Izgedalo je da je ovim pitanje zaštite manjina skinuto sa dnevnog reda. Mirovni ugovor sa Bugarskom nije sadržao odredbe o zaštiti manjina. Međutim, kada se počelo raditi na mirovnom ugovoru sa Mađarskom, ona je u svojim primedbama na prvi nacrt ugovora zatražila bolju zaštitu svojih sunarodnika u naslednim

⁴⁹ *Isto*, 206.

⁵⁰ *Isto*. Rumunija je takođe morala da popusti; ona je potpisala 10. decembra 1919. ali je potpis antitadiran da bi izgledalo da je potpisala istovremeno sa saveznicima (Spector, *n. d.*, 269). Jedan od najistaknutijih rumunskih političara i diplomata međuratnog razdoblja Nikolae Titulesku je tvrdio da je Kraljevini SHS pošlo za rukom da izuzme oblasti predratne Srbije iz važnosti konvencije o manjinama. (Nicolae Titulescu, *Romania 's Foreign Policy*. Bucuresti 1994, 283). Ovo, međutim, nije tačno: samo član 9 o obavezama u školstvu nije važio na teritorijama dobijenim pre 1. januara 1913. Titulesku je takođe tvrdio da je Jugoslavija potpisala zato što je dobila od Francuske zajam od 500 miliona franaka koji je dasnije otišao u *melting pot* ratnih dugova tj. pao u zaborav (*isto*). Jugoslovenska arhivska građa o problemu potpisivanja mirovnog ugovora sa Austrijom i konvencije o zaštiti manjina uopšte ne pominje taj zajam; naprotiv, ona svedoči o pritisku kome je Kraljevina SHS bila izložena da bi prihvatila obaveze zaštite manjina. Autori koji su pisali o učešću Jugoslavije na mirovnoj konferenciji takođe ne spominju ovaj zajam (v. Mitrović, Lederer, Viefhaus, *n. d.* Vidi i: Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit”)*, Beograd 1985, 9-14).

državama. Uz predlog zaštitnih mera, mađarski predstavnici su izneli i rezime žalbi na dotadašnje postupanje.⁵¹ Predstavnici Italije su spremno podržali ove zahteve, a pridružili su im se i neki ugledni Britanci. Kraljevina SHS, Rumunija i Čehoslovačka su se u zajedničkom pismu suprotstavile poboljšanju uslova za Mađarsku.⁵²

Sile pobednice isprva nisu nameravale da u ugovor sa Mađarskom unose odredbe o zaštiti manjina, budući da je Senžermenski ugovor već bio potpisan. Međutim, posle ponovnog razmatranja uvidele su da su mađarske primedbe u izvesnoj meri opravdane. Zato je članu 44 ugovora sa Mađarskom dodata alineja o zaštiti mađarskih manjina u Jugoslaviji, o čemu je Mileran 14. aprila 1920. obavestio Pašića preneviši mu i tekst tog člana.

Pašić je u svom odgovoru naveo da je zahtev za zaštitom mađarske manjine u Jugoslaviji izazvao bolan utisak kod delegacije. Iako se Jugoslavija u načelu saglasila sa zaštitom manjina, nije mogla da prihvati predloženi tekst jer je ostavljao prostor za nametanje novih obaveza u budućnosti. Pašić napominje da je u ugovoru sa Austrijom Kraljevina SHS prihvatila obaveze za budućnost, ali da u to vreme još nisu bile definisane obaveze iz manjinske konvencije. Sem toga, na jugoslovenski zahtev savezničke sile su 12. novembra 1912. dale izjavu da se konvencijom o manjinama potpuno ispunjava član 51 ugovora sa Austrijom, kao i da se od Jugoslavije neće tražiti prihvatanje daljih obaveza. Zbog toga je tražio preformulisanje člana 44: Jugoslavija nije htela da preuzme obavezu prema Mađarskoj već prema saveznicima, kao što je to učinjeno u ugovorima sa Nemačkom, Austrijom i Bugarskom. Pašić je zapitao zašto bi Mađarska, koja je najgrublje gazila prava manjina (koje su u njoj bile većina!), bila izuzetak. Shodno ovome tražio je preformulisanje u skladu sa pismom savezničkih sila od 12. novembra 1919, u smislu da se zaštita manjina odnosi na teritorije Austrougarske koje Jugoslavija dobija ugovorom sa Mađarskom.

U konačnoj redakciji člana 44 ostala je obaveza Kraljevine SHS kako prema Mađarskoj, tako i mogućnost da sile pobednice naknadno utvrde obaveze vlade u Beogradu po pitanju zaštite manjina i tranzita.⁵³ Trijanonski ugovor je Kraljevina SHS potpisala uprkos tome. Njen glavni otpor zaštiti manjina je i onako bio slomljen još prethodne godine prilikom mirovnog ugovora sa Austrijom.

Zaštita manjina jezika, rase i vere sprovedena posle Prvog svetskog rata je imala cilj da učvrsti mirovni poredak stvoren po završetku rata. Njen prvenstveni cilj nije bio zaštita manjina kao takvih, već zaštita mira. U pogledu manjina, mirovne odredbe o njihovoj zaštiti je samo trebalo da njihovu asimilaciju učine bezbolnom i bezopasnom po mir u državama u kojima su živele i Evropi kao celini. Drugim rečima, zaštita manjina kodifikovana na Konferenciji mira nije sprovedena zbog idealističke i čovekoljubive pravednosti nego iz čisto praktično političkih pobuda sila pobednica. To je i bio razlog što su obaveze zaštite manjina nametnute samo malim i slabim državama. Ovo je bilo u skladu sa shvatanjima Vilsona i Klemansoa da su velike sile podnele najveći teret rata te da su zato imale pravo da tako uredi evropske odnose da spreče novi rat. Pošto su po njihovom mišljenju nacionalne manjine bile uvek izvor međunarodnih problema, njihov status je trebalo regulisati međunarodnim ugovorima.

Države kojima su obaveze zaštite nametnute prirodno su ih doživljavale kao kršenje svog suvereniteta utoliko pre što velike sile nisu preuzele slične obaveze.

⁵¹ Francis Deak, *Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*, New York 1972, 237.

⁵² Isto, 250.

⁵³ *Ugovor o miru sa Ugarskom „Zbirka zakona”* sv, 64, Beograd 1927, 36.

Zaštita manjina je stavljena pod garanciju Društva naroda što je u praksi umanjilo mogućnosti zloupotreba, ali istovremeno i oslabilo zaštitu manjina. S druge strane manjine su bile suviše slabe da same poboljšaju svoj položaj. Zemlje u kojima su one živele doživljavale su zaštitu manjina kao nepravedno nametnutu obavezu i kršenje suvereniteta, tako da nikad nisu osećale stvarnu moralnu obavezu da propisanu zaštitu manjina lojalno sprovede.

Jugoslavija se žestoko opirala prihvatanju obaveza zaštite manjina zbog dva razloga. Prvi je bila zaštita suvereniteta na koju su se jugoslovenski predstavnici stalno legitimno pozivali. Ovo je bio istovremeno idealan i praktičan razlog. Drugi razlog je bio što jugoslovenska država nije bila spremna da sprovedi zaštitu manjina što se videlo iz njenog zakonodavstva i upravne prakse tokom sledeće dve decenije.⁵⁴ Ovo je bilo uslovljeno negativnim istorijskim iskustvima koja su jugoslovenski narodi imali su narodima koji su u Kraljevini SHS postali nacionalne manjine,⁵⁵ ali i nacionalističkim stavom jugoslovenskih vlasti koje su želele da izgrade monolitnu jednonacionalnu državu. Pored toga, na jugoslovensko opiranje uticao je i tradicionalni način mišljenja nekih starih srbijanskih političara predvođenih Pašićem koji nisu navikli na delovanje u višenacionalnoj državi.⁵⁶ Snažno opiranje prihvatanju obaveza zaštite manjina predstavljalo je istovremeno odbranu suvereniteta i ravnopravnosti Kraljevine SHS među evropskim državama, ali i izraz nespremnosti da se manjinama pruži minimum prava koje su im međunarodni ugovori garantovali. Činjenica da su obaveze nepravedno i jednostrano nametnute kasnije je služila kao opravdanje za uskraćivanje i onoga što bi osećanje pravičnosti zahtevalo.

⁵⁴ Vidi o tome: Zoran Janjetović, *Državotvorne ideje Srba, Hrvata i Slovenaca o nacionalnim manjinama*; u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara*, 1, Zagreb 2000, 173-188; Šandor Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini 1918-1929*, Novi Sad 1981; isti, *Mađari u Vojvodini 1929-1941*, Novi Sad 1989; Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata*, Novi Sad 1976; Mathias Annabring, *Volksgeschichte der Donauschwaben in Jugoslawien*, Stuttgart 1955; Hans-Ulrich Wehler, *Nationalitaetenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918-1978*, Goettingen 1980; Arnold Suppan, *Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938*, u: *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941*, Wien, Muenchen 1988; Josef Volkmar Senz, *Das Schulwesen der Donauschwaben im Koenigreich Jugoslawien*, Muenchen 1969; Valentin Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppen in Suedosteuropa*, Stuttgart 1989, 194-364; Đorđe Borozan, *Osnovni principi zaštite manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1921. i Albanci u Kraljevini Jugoslaviji*, u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, Zagreb 2000; Ali Hadri, *Kosovo i Metohija u Kraljevini Jugoslaviji*, „Istorijski glasnik”, 1-2, 1967; C. A. Macartney, *Hungary and her Successors. The Treaty of Trianon and its Consequences 1919-1937*, London, New York, Toronto 1937, 380-437; Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 1999, 253-278.

⁵⁵ Zoran Janjetović, *Istorijski uzroci odnosa Hrvata i Srba prema „nacionalnim manjinama u jugoslovenskoj državi 1918-1941*. godine, u: „Dijalog povjesničara-istoričara” 2.

⁵⁶ Posle prijema ultimatumu da Jugoslavija neće moći da potpiše ugovore sa Bugarskom i Mađarskom ako prethodno ne potpiše mir sa Austrijom u novembru 1919, Pašić je smatrao da Kraljevina SHS treba da uloži notu ili pak izjavu pri ratifikaciji ugovora sa Austrijom o tome da je bila prisiljena da primi obaveze za koje nije uverena da će služiti spokojstvu naroda na Balkanu i obezbeđivati mir.

ZORAN JANJETOVIĆ

THE QUESTION OF NATIONAL MINORITY RIGHTS
IN THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS, AND SLOVENES
AT THE PARIS PEACE CONFERENCE 1919-1920

Summary

One of the changes brought on by the First World War was the protection of minority rights under the patronage of the League of Nations. This work deals with various aspects of minority rights protection in Yugoslavia and its attempts at evading obligations the allied countries wished to impose on newly-formed states. The author describes the unsuccessful resistance of the Yugoslav delegation to pressure on these points, their arguments, and their subsequent compliance. Yugoslavia was disinclined to accept obligations regarding minority rights because of its concerns for its sovereignty, its reluctance to protect the rights of minorities, and its efforts to obtain equal status for the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes in the European community.

KOSTA MILOVANOVIĆ PEĆANAC U MEĐURATNOJ JUGOSLAVIJI 1918 – 1941.

ABSTRACT: Ime Koste Milovanovića Pećanca u široj javnosti obično se vezuje za četništvo i izdaju. Manji broj ga vezuje za Toplički ustanak, a veoma malo njih, čak i stručnjaka, poznaje njegov život u u periodu između dva svetska rata. Cilj rada je da na osnovu prvorazrednih izvora, literature, štampe i razgovara sa njegovom snahom, prikaže Pećanca u međuratnoj Jugoslaviji kada je, mada već legendaran, živeo skromno, bavio se neuspešno politikom, a uspešnije nacionalnim i spisateljskim radom.

Kosta Milovanović Pećanac (1879–1944), posle završetka Prvog svetskog rata, sa bogatim i kontroverznim, posebno u vreme Topličkog ustanka, ratničkim iskustvom već je bio legenda. Velika, junačka i krvava epopeja pobune naroda u Pustoj Reci, Jablanici i Toplici (Toplički ustanak) posle oslobođenja donela mu je čin rezervnog kapetana, Karađorđevu zvezdu sa mačevima, pored gotovo svih ratnih savezničkih odlikovanja, kao i reputaciju jednog od najpoznatijih i najhrabrijih četničkih vojvoda. Prema rečima jednog savremenika Pećanac je bio legendarna figura „buntovnika, ustanika, osvetnika, borca, kondotijera iz srpskog četničkog pokreta, lukavog i dovitljivog srpskog seljaka koji se rodio u ropstvu te mu je neprekidna borba za opstanak i preživljavanje veoma jako formirala smelost i neobičnu lukavost, dovitljivost i krajnje nepoverenje. Kada se sa njim razgovaralo uvek se moglo da primeti kako, tobož nemarno gladeći svoju raščupanu bradu, on pažljivo meri i ispituje svaku reč svoga sagovornika. On je uvek bio na oprezi kao nekada u planinama Južne Srbije u slavnoj Skopskoj Crnoj Gori i na Kozjaku gde je svaka uvala, svaka stena, svako stablo moglo da bude zaseda u pogibija... Njegovo ime je značilo mnogo u redovima srpskih boraca za slobodu i desetine hiljada starih četnika priznavale su ga za svog šefa”.¹

¹ S. Krakov, *General Milan Nedić*, knj. I, Minhen 1963, 122-125. Autor navodi svoju konstataciju da „Pećanac nije odavao utisak jake ličnosti. Bio je pomalo lukav i neiskren, voleo je šalu a ophođenje mu je bilo narodsko i srdačno”. Drugi autori govore o njemu kao „pravom deliji, visokom, lepo građenom, uvek lepo obučenom u šumadijskom odelu sa šubarom i kokardom. Ostavljao je utisak i ulivao poverenje. Bavio se i politikom, pripadao je Demokratskoj stranci Ljube Davidovića i bio kandidat za poslanika u srezu Kosaničkom, ali nije izabran”.

Pećanac i čitava njegova porodica doživeli su tragičnu sudbinu. Jedan mu je sin umro 1908. od tifusa, a ćerkica od posledica koje je zadobila kada ju je istrgnutu iz majčinog naručja na zemlju bacio jedan austrougarski vojnik. Preživeli sin Milan stradao je od komunista prilikom njihovog pobedonosnog ulaska u Beograd, u poznatoj grupi od 105 lica koja su streljana. Grob mu se, kao ni ostalim žrtvama iz te grupe, do dana današnjeg ne zna. Kao ni ocu, starom vojvodi Pećancu.

Iza muških glava Pećanac, posle rata ostale su dve žene i jednogodišnji Milanov sin Kosta. Sofija – Soja (supruga) i Roksanda (snaja) preselile su se u Niš kod Sojine sestre i tamo živele prvih poratnih godina. Sofija Pećanac je 1949. uhapšena i oglašena krivom zato što je za...

Život i delo Koste Milovanovića Pećanca spleteni su sa krivudavom istorijskom putanjom srpskog naroda, na kojoj su vidljivi svi njegovi usponi i padovi u prvoj polovini 20. veka. Dva velika (svetska) i dva manja (balkanska) rata opredelila su sudbinu kako srpskog naroda tako i samog Pećanca. Posebno njega, jer je uvek bio u najvećoj vatri i na isturenim položajima na kojima se ili sticala slava ili gubila glava. Hrabrost mu nije nedostajala, ali su surova ratna i četnička sudbina napravile od njega prekog čoveka lakog na psovku i oružje. Posle ratova on je pokušavao da se vrati normalnom životu porodičnog čoveka i „ukamati” svoje zasluge, a odlikovanja za hrabrost zameni za obične prinadležnosti koje bi mu omogućile da živi kao i drugi. Koliko je međutim snalažljiv bio u četovanju i ratnim sukobima, toliko je bio nesnalažljiv u praktičnom životu. Ili je smatrao da mu pripada mnogo više. Ma kako izgledalo, Kosta Pećanac je u međuratnom periodu pre bio siromah nego bogat čovek.

Pećanac je zagazio i u političke vode, ali koliko je bio hrabar i vešt u četovanju i ratovanju toliko je naivan i nevešt bio u politici. Ostao je večiti kandidat na poslaničkim listama Demokratske stranke, čiji je član i bio, najčešće u kosaničkom i drugim srezovima topličkog izbornog okruga. U politici je nastojao da pomiri ljude i frakcije u Demokratskoj stranci u topličkom kraju. Zbog toga se odricao da bude nosilac liste, a jednom je zaključio ugovor da ako demokrate dobiju na izborima posle godinu dana njemu bude ustupljen mandat. Iako je svečano zaključen ugovor između njega i Koste Spasojevića, ovaj mu posle godinu dana nije ustupio mandat, našta je Pećanac odgovorio potezanjem revolvera. Na tome se i završilo.

Posle 1929. Pećanac se nije mešao u politiku niti je učestvovao na izborima, ali je intenzivirao rad u Udruženju četnika, čiji je bio predsednik. Neumorno je obilazio svoje pododbore, govorio i prisustvovao raznim manifestacijama, ističići kako njegovo udruženje a posebno članovi moraju biti primer za vaspitavanje omladine. U ovom periodu je pisao prigodne članke iz četničkog života i angažovane članke u „Vremenu”. Njegov spisateljski opus obuhvata jedan broj članaka u nekoliko posebnih izdanja.

U Drugom svetskom ratu, koji je na jugoslovenskim prostorima imao i obeležja građanskog, međunacionalnog i verskog sukoba različitih političkih grupacija, nacionalnosti i vera od kojih je sazdan jugoslovenski mozaik, Pećanac je izabrao stranu koja nije bila radikalna kako bi sačuvala svoj narod. Njegovo držanje

---

...vreme okupacije zemlje, kako stoji u obrazloženju presude, održavajući prisne veze sa četničkim komandantima izvesnim Mrđenovićem i Maričićem u Kuršumliji, i imajući i kod njih odlučujuću reč, februara 1942. godine izričito zahtevala da se strelja uhvaćeni partizan prvoborac Boža Jordanović iz Kuršumlije što su četnici i učinili. Zbog toga je osuđena na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 5 godina, s tim što joj se u izrečenu glavnu kaznu ima uračunati vreme provedeno u istražnom zatvoru počev od 9. marta 1949. i na sporednu kaznu gubitka pojedinih građanskih prava i to biračkog, prava na sticanje i vršenje funkcije u društvenim organizacijama i udruženjima i prava javnog istupanja u trajanju od 2 godine i po izdržanoj ili ugašenoj glavnoj kazni usled zastarelosti, amnestije ili pomilovanja. Posle izlaska sa robije živela je u Nišu.

Sofija Pećanac je bila optužena i da je imajući odlučujuću reč kod četničkog prekog suda u Kuršumliji zahtevala da se strelja uhvaćeni partizan „Rogan” kao i da je, jednog dana, kada su četnici okupili građanstvo Kuršumlije na Kuršumlijskoj pijaci, išla sa četničkim vojvodama i pokazivala koja lica treba da se uhapse i likvidiraju, ali je oslobođena ove optužbe. Po kazivanju Roksande Vasiljević, Sofija je želela da spasi pomenutog partizana prvoborca, ali je on tražio i da svi njegovi drugovi budu oslobođeni. Kako su četnici to odbili on je streljan sa svojim drugovima partizanima. Više detalja, B. Mladenović, *Sofija Pećanac*, „Tokovi istorije”, 1999.

i ukupan angažman proizilazili su iz bolnog iskustva pobune u Toplici, Pustoj Reci i Jablanici koja je u krv i pepeo pretvorila ova područja južne Srbije.

U političkom životu Kraljevine Jugoslavije 1918–1941

Kao „nacionalni” radnik Kosta Pećanac je bio i politički aktivan. Pripadao je Demokratskoj stranci Ljube Davidovića, ali nije poznato kad joj je pristupio. Njegova stranačka aktivnost tesno je povezana sa aktivnošću u četničkom udruženju između dva rata, koje je do 1929. bilo pod jakim uticajem Demokratske stranke. Pripadao je plejadi tzv. nacionalnih radnika, koji su bilo kao radikali (Vasilije Trbić, Andra Kujundžić, Puniša Račić) ili demokrate bili politički aktivni. Od demokrate treba posebno istaći Živojina Rafajlovića, starog četnika, poslanika i senatora, Jovana Dovezenskog, organizatora prvih četničkih odreda i učitelja prvih četničkih vođa i četovođa među kojima i Pećanac i drugi. Poznatom i cenjenom širom Srbije i Kraljevine SHS, a posebno u svom kraju, Toplici, Pećancu nije bilo teško da u oštrim političkim borbama sakupi dovoljno pristalica i još veći broj glasova, ali nikada dovoljno da postane narodni poslanik. U kosaničkom srezu kao nosilac liste ili kao drugi na njoj bio je gotovo neprikosnoven, a u drugim srezovima topličkog izbornog kruga dobijao je znatan broj glasova.

Pećanac je kao član Demokratske stranke i poznata ličnost imao uticaj ne samo na organizaciju ove stranke u Kosanici i Toplici, nego je uglavnom bio nosilac ili zamenik nosioca liste za kosanički i prokupački srez na gotovo svim parlamentarnim izborima do 1927. kada su održani poslednji izbori pred uvođenje diktature kralja Aleksandra 1929. Međutim, njegov najveći domet u parlamentarnom životu zemlje bio je izbor za oblasnog poslanika Kosovske oblasti sa sedištem u Prištini 1927.

Posle Prvog svetskog rata i pozitivnog nalaza skupštinske anketne komisije o pobuni u Toplici, Pustoj Reci i Jablanici, Pećanac se kao pripadnik novoosnovane Demokratske stranke uključio u politički život zemlje preko Toplice u kojoj su demokrate držale veliki broj sela i osvajale više poslaničkih mandata od radikala. U topličkom izbornom okrugu Pećanac se pojavljuje kao kandidat za nosioca demokratske liste ili za bolje mesto na istoj listi (drugi ili treći).

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu novembra 1920. u Toplici za nosioca liste Demokratske stranke nadmetali su se Kosta Spasojević, okružni delovođa iz Prokuplja, Vidosav Stevanović, učitelj u Kondželju koji je 1919. dobio premeštaj u Prokuplje, Miloje Jovanović, kao kvalifikovani kandidat (sa fakultetskom diplomom) penzionisani bankar iz Beograda, Kosta Pećanac, nacionalni radnik itd. Posle razgovora, okupljanja pristalica, intriga (Pećanca je podržavao Miloje Jovanović), na kandidacionom zboru u Beloljnu, kome je prisustvovao i Pećanac sa velikim brojem pristalica, ipak je, nakon sporazuma Spasojevića i Stevanovića, odlučeno da nosilac liste bude Spasojević a da drugo mesto na listi u prokupačkom srezu pripadne V. Stevanoviću. Pećanac je u kosaničkom srezu bio drugi na listi.² Iako su demokrate na ovim izborima ubedljivo pobedile za poslanike su izabrani K. Spasojević, V. Stevanović, i M. Jovanović i radikalski poslanik Dragan Bojović. Pećanac nije postao poslanik, ali nije odustajao od toga.

² Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (dalje ASANU), br. 14193. Vidosav Stevanović, *Zabeleške iz života Vidosava Stevanovića*, rukopis, str. 294. Stevanović se dogovorio sa Kostom Pećancem da se u izborima pomažu, a Pećanac zauzme drugo mesto na listi.

Na narednim izborima 1923. u topličkom okrugu demokrate, posvađani još od ranije, nisu se mogli sporazumeti o isticanju jedne stranačke liste. „Naš Kosta Spasojević, beše duboko zaplivaio u dvorske vode, sinekure počeo da pristizu. Još mnogo ranije postao je član uprave Šipada u Bosni a sin mu postade sekretar Kraljeve kancelarije... u okrugu se do sporazuma nije moglo doći. Svi demokrati hteli su da budu nosioci liste. Pokušah sporazum sa Pećancem ali uzalud. On nehte samnom a ode da bude drugi na listi Milojevićinih (Milivoje Jovanović) prijatelja. To beše zagonetka koja se ubrzo razjasni”, piše Stevanović.³

Vođstvo i šef stranke Ljuba Davidović ulagali su velike napore da se postigne sporazum i u okrugu istakne jedna lista demokratske stranke. Davidović je održao sastanak sa svim stranačkim prvacima iz Toplice, uključujući i Pećanca, u hotelu Orijent u Nišu, ali do sporazuma nije došlo. Kosta Spasojević je sam istakao listu, a Stevanović je tražio da on bude nosilac liste našta ostali nisu pristajali. „I tako demokrate mesto jedne rodiše četvorku. Na mojoj listi behu Draža Mladenović delovođa iz Prekopuca i Hranislav Savković učitelj. Pećanac beše drugi na listi Bore Simonovića. Agitacija i pometnja behu na vrhu”... Strah da Pećanac može da odvuče dobar deo glasova bio je iskazan u jednom sitnom predizbornom marifetluku. Radi se o jednom pismu koje je Stevanović uoči pravljenja liste dobio od nepoznatog iz Dvora. „Dragi prijatelju ovde iz Dvora dat je nalog da nikako ne napravite listu zajedno sa Pećancem. Pazite se. Prijatelj koji će Vam se javiti”. Pismo je poslato samo zato da se ne napravi sporazum između Stevanovića i Pećanca jer, „kad bi Pećanac i ja bili zajedno jedan mandat bi bio siguran. Nije dao Miloje, jer mu rođak beše A. Dimitrijević maršal Dvora. A i Kosta Spasojević nije sedeo skrštenih ruku i nije činio svoje”, piše Stevanović.⁴

Epilog svađe među demokratama bilo je isticanje četiri liste što ih je, zbog disperzije glasova, koštalo mandata. Tako su radikali sa ukupno manje dobijenih glasova u topličkom okrugu dobili tri mandata.

Pred izbore 1925. pod uticajem Ljube Davidovića, uticajnog šefa stranke, došlo je do pomirenja između Pećanca, Spasojevića i Stevanovića. Za nosioca liste određen je Kosta Spasojević, odružni delovođa iz Prokuplja. Pećanac je bio nosilac liste za dva sreza – kosanički i prokupački, a za njegovog zamenika je određen Sima Erčević, opštinski delovođa. U neobuzdanoj kampanji jedan list koji se pojavio i trajao samo dok je trajala izborna borba (čest slučaj) pisao je za Kostu Pećanca da je četnički vojvoda, koji se „po nekada zove i potpisuje vojvoda, iako je po zanimanju špekulant”.⁵ Za dobručki srez nosilac liste bio je Laza Janković, „ali na predlog Pećanca i mene staviše za Dobrič iz bojazni da ljudi neće glasati kad vide da mene nema na listi. To beše masovno mišljenje”.

„Između Pećanca i Spasojevića napravismo pismeni ugovor da Spasojević Pećancu posle godinu dana od izbora ustupi mandat Pećancu. Izbori se obavije i Spasojević bi izabran. I tako za jedno vreme M. Jovanović, bankar i pored potpore maršalata Dvora ovoga reda osta na cedilu”.

K. Spasojević iako izabran poslanik demokratske stranke naginjaše više Pribičeviću i u tom prođe godina njegovog mandata i dođe vreme da mandat po sporazumu ustupi Pećancu.

„I mi svi besmo na strani Pećanca. Jednoga dana, ne sećam se datuma 1927. banu u kuću sav usplahiren Nikola Kuštrimović. „Gospodine Vidosave pođite

³ Isto.

⁴ Isto.

⁵ *Toplica, (list), Prokuplje, 7. januar 1925. Up. D. Mirčetić, Prokuplje i okolina između dva svetska rata 1918-1941, Prokuplje 1998, 111.*

odmah kod „Kostića”. Vojvoda došao da čeka Spasojevića i napravila se bruka. Brzo odosmo. Stvar se ovako odigrala.

Pećanac s voza oko 11 sati došao kod „Kostića” znajući da tu redovno svraća na rakiju Spasojević koji sigurno izvešten ne dođe. Ali beše došao Milan Dančević, mlinar, koji je podržavao Spasojevića sa još nekim i tu se izrodila prepirka tako oštra da je Pećanac izvadio revolver s namerom da ubije Dančevića, ali su skočili u tom momentu Sima Erčević i Vlajko Radosavljević, monter, koji mu skrenu ruku i revolver opali u štukastor.

Spasojević u ovu kafanu više ne dođe. Policija povede istragu po tužbi za pokušaj ubistva ali je istragu prekinuo pisar Deljanin”.⁶

Posle ovog događaja, 8. juna 1927, Uži glavni odbor Demokratske stranke isključio je iz stranke Kostu Spasojevića, narodnog poslanika za okrug toplički, „zbog toga što nije dolazio na skupštinske sednice ni na klupske sednice, a i zbog toga što se nije hteo držati izbornoga sporazuma po kome je imao da ustupi svoj mandat najjačem sreskom kandidatu g. Kosti Pećancu. Radi reorganizacije stranke u topličkom okrugu Glavni odbor je odlučio da u Prokuplje odu g. S. Šećerov i R. Jojić”...⁷

Kosta Spasojević se nije mirio sa odlukama Glavnog odbora i na narednim izborima iste godine ponovo se pojavio, sada kao samostalni demokrata i nosilac liste. Kad je sve bilo gotovo on je ipak odustao od mesta nosioca liste i ustupio ga drugom kandidatu.

Na poslednjim parlamentarnim izborima (1927) pre kraljevog udara od 6. januara 1929. Kosta Pećanac je takođe figurirao za nosioca liste za dobrički srez, ali je posle glasanja na sreskoj konferenciji demokrata u selu Đakusu 30. jula 1927. odlučeno da to bude Dragutin Mirović, zemljoradnik i predsednik opštine dubovske. „Prvobitna namera je bila da se za taj srez kandiduje g. Kosta Pećanac, ali kako se među Dobričanima pojavila želja da kandidat bude iz njihovog kraja to se je g. Pećanac odrekao kandidature radi jedinstva i sloge stranke”...⁸ Međutim, i na ovim izborima on je bio sreski kandidat za srez kosanički na listi Demokratske stranke (nosilac Kosta Kumanudi, ministar šuma i ruda iz Beograda). Pećanac je na svojoj listi predstavljen kao penzioner i oblasni poslanik iz Kuršumlje. Njegov zamenik bio je Filip R. Koprivica, zemljoradnik i rezervni kapetan I klase iz Vukojevca.

Iako je lista Demokratske stranke dobila najveći broj glasova i davala dva poslanika, za poslanike su izabrani Kosta Kumanudi i Miloje Jovanović, ministar u penziji iz Beograda, sreski kandidat za izborni srez prokupački. Kako je Kumanudi pobeđio i u bitoljskom izbornom okrugu i uzeo taj mandat, dobijeni mandat u topličkom okrugu ustupljen je Dragutinu Miroviću, sa liste u dobričkom srezu, kojeg se velikodušno odrekao u njegovu korist sam Pećanac. Kao da mu se nije dalo da bude poslanik.

Pećanac je bio večiti kandidat za poslanika na listama Demokratske stranke i uprkos velikom broju dobijenih glasova mandat mu je zamalo izmicao iz ruku. To je navelo dopisnika „Politike” da zaključi kako se još jednom Pećancu nije osmehnula sreća da kao poslanik uđe u skupštinske klupe.⁹

⁶ *Isto.*

⁷ *Politika*, 9. jul 1927.

⁸ *Politika*, 14. jul i 1. avgust 1927.

⁹ *Politika*, 13. septembar 1927.

Siromašan čovek

Parlamentarni izbori 1927. predstavljali su izgleda kraj političke karijere Koste Pećanca, jer ga ne nalazimo više na izbornim listama u izborima koji su održavani u periodu diktature do pred rat. Umesto da koristi velike poslaničke dnevnice i druge pogodnosti koje je donosio položaj poslanika morao se zadovoljiti bednom penzijom. Iako poznata ličnost Pećanac je bio siromašan čovek. Nekoliko godina posle Prvog svetskog rata bavio se preduzimačkim poslovima. Leskovačka centralna banka je Pećancu i jednom trgovcu izdala punomoćje da umesto banke mogu izgraditi put Prepolac – Podujevo – Priština, što je banka dobila na licitaciji od Građevinske direkcije u Skoplju. Nije poznato da li je ovaj preduzimački posao realizovan, a posebno da li je Pećanac popravio svoje ekonomsko stanje.¹⁰ Verovatno nije jer je već naredne godine na osnovu molbe Ministarstvo spoljnih poslova izdalo Pećancu uverenje, temeljeno na Zakonu o priznanju i uračunavanju vremena službe onih službenika koji su radili na nacionalnim poslovima u Staroj Srbiji i Makedoniji i drugim krajevima Kraljevine pre poslednjih ratova za oslobođenje i ujedinjenje od 22. maja 1922, kojim mu je priznato da je kao nacionalni radnik radio od 1. januara 1904. do 1. oktobra 1918. tj. 14 godina i 9 meseci. Interesantno je da je predsednik skupštinskog odbora koji je dao pismenu saglasnost bio Ljuba Davidović, šef Demokratske stranke, kojoj je pripadao i Pećanac.¹¹

Na osnovu ovog uverenja Ministarstvo finansija je 16. marta 1923. preko okružne finansijske uprave iz Niša odobrilo da se Kosti Pećancu, četničkom vojvodi iz Kuršumlije, isplati na kasi sreske finansijske uprave u Kuršumliji 1220 dinara na ime potpore za vreme od 29. novembra 1922. do 31. marta 1923. računajući po 300 dinara mesečno, što je godišnje iznosilo 3600 dinara. Ovaj ponižavajući iznos toliko je razbesneo Pećanca da je on 2. jula 1923. „pristupio” okružnoj finansijskoj upravi u Nišu i, između ostalog, izjavio kako je ta „suma toliko neznatna da se njome u današnjem dobu, ne bih mogao izdržati više od pet dana u mesecu. S toga se odričem ove pomoći u korist onih koji su to rešili, a zadržavam pravo da učinim apel na patriote i ceo srpski narod, kao i na naše ratne saveznike da mi osiguraju pristojno izdržavanje.”¹²

U tom periodu sastavljajući kraj s krajem Pećanac je imao 35-godišnju suprugu Sofiju i sina Milana od 13 godina i, prema sopstvenom priznanju, bio „slabog imovnog stanja”. Stanje mu se nije popravilo ni posle povećanja prinadležnosti na 1300 dinara mesečno koje je primio od države u vidu penzije. S obzirom da nije živio od zemljoradnje niti je imao drugog zaposlenja a „stalno je negde putovao” baveći se političkim, humanitarnim i drugim poslovima, ne obaveštavajući suprugu Sofiju o tome niti je ona smela, prema kazivanjima snahe Roksande Vasiljević, da ga pita gde ide i kad se vraća, Pećanac je sve više imao materijalnih problema.

Krajem oktobra 1923. Pećanac je od Ministarstva za agrarnu reformu tražio komad zemlje u okolini Skoplja. „... Do danas nisam tražio od države zemlju na koju kao stari vojvoda i nacionalni radnik imam pravo, a sve iz razloga, da mi se ne bi zameralo kao dobrom rodoljubu ove zemlje jer se nisam borio za nagradu, već za ideale koje nikakva nagrada u odnosu na moj rad ne može nagraditi.

¹⁰ Punomoćje Leskovačke centralne banke od 26. decembra 1921 (Lična arhiva Roksande Vasiljević).

¹¹ Uverenje Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine SHS 29. novembra 1922. (Lična arhiva Roksande Vasiljević).

¹² Rešenje Ministarstva finansija od 17. marta 1923. (Lična arhiva Roksande Vasiljević).

Kako su se danas sredile prilike, a meni je potrebno da se jednoga dana sklonim pod svojim krovom, to molim gospodina Ministra da mi se dodeli zemljište koje se nalazi u ataru sela Trubareva srez skopski, opština Aslanbegovska, a koje je pre godinu dana bilo dodeljeno bivšem bugarskom vojvodi Stojan Dobrevu, koji je pre dva meseca pobegao u Albaniju kao bugarski špijun.

Vojvoda Stojan Dobrev nanosio je grdnu štetu našem narodu pre, posle rata i u vreme okupacije pa sve do 1921. kada je bio primoran da se preda našim vlastima. Pa i posle predaje nije mirovao nego je radio na štetu naše otadžbine, zbog čega je morao da pobegne u Albaniju. Kao takvom ja mislim, trebalo bi mu oduzeti ovo imanje, na kome živi njegova žena, koja je sumnjiva kao i on, jer bi se ovim pravda zadovoljila međ srpskim življem ovoga kraja u kome sam vojvodovao nekoliko godina.

Unapred Vam blagoradaram gospodine Ministre na dobroti koju mi budete učinili”, završio je svoju molbu Pećanac. Nedostaju podaci iz kojih bi se videlo kakav je odgovor stigao iz ministarstva, ali molba je svakako odbijena, jer je Pećanac već jednom dobio zemlju. „Inače, na osnovu Zakona o naseljenju od 1880. i po naredbi Ministra narodne privrede od 24. aprila 1908. br. 7355 izvršeno je naseljenje Koste Milovanovića Pećanca doseljenog sa familijom iz Stare Srbije u selo Dugi Deo opštine Banjske, i tom prilikom dobio je od državne utrine 10 hektara i 20 ari”.¹³ To ga je i navelo da se 6. juna 1927. iz Prištine obrati predsedniku Ministarskog saveta Kraljevine SHS. „Ponizni”, kako se potpisao, imao je „čast umoliti Gospodina predsednika da njegovu skromnu molbu iznese na rešenje pred ovaj Svet. Ministarskom savetu je poznat moj rad, kako u periodu kada sam četovao u Južnoj Srbiji od 1903-1912. godine, tako i docnije za vreme ratova pa zatim i u Topličkom ustanku 1916-1918. godine te isti neću ni iznositi.

Pored toga moga dugogodišnjeg delovanja na nacionalno-revolucionarnim poslovima našeg naroda, ja sam skoro, nezbrinut. Ostavljen sam, utrošivši najbolje doba svoga života, sudbini. A ona je, za ljude bez sredstava i materijalno neobezbeđene mučna i nepodnošljiva. Narodna skupština mi je, u svoje vreme, dodelila jednu skromnu penziju od 1.228 dinara mesečno, o čemu, za potvrdu, prilažem uverenje sreske finansijske uprave u Kuršumliji.

No sa ovom penzijom nas troje, dva člana moje porodice i ja apsolutno ne mogu opstati, jer je mala. Međutim, kako zakonskog oslonca nemam da bih je popravio, to mi ostaje jedina mogućnost da se obratim Ministarskom savetu, što ovim i činim.

U interesu je i Otadžbine i naše omladine, koja u mene gleda mnogo više nego što sam učinio za ovu zemlju, da ne padam u nemilost i da me razna humana društva ne izdražavaju, kao što su to do sada činila. Zatim, trebalo bi povesti računa, da usled bede ne ponizim svoj ponos, jer čovek može biti pošten samo kad nije gladan.

Stoga molim:

1) Da mi Ministarski savet i Kraljevska vlada, ako ima mogućnosti, povisi dosadašnju penziju, skromno i u onoj mogućnosti kako bih mogao živeti; i

2) Ako za to nema zakonske mogućnosti, onda da mi se da odobrenje te da se mogu obratiti Saveznicima za skromnu penziju. Jer sam, za vreme okupacije i ustanka zadržavao čitave neprijateljske divizije, te sam time olakšavao mnoge operacije po njih i smanjivao broj gubitaka koji bi sledovao, ako bi neprijateljske snage bile u potpunosti angažovane na frontu.

U mome životu nisam nikada i nizašta dosađivao ali me na ovaj korak nagnala krajnja nužda, pa zato molim Ministarski savet da mi ovo ne primi za zlu nameru.

¹³ Molba Pećanca Ministarstvu za agrarnu reformu od 23. oktobra 1923. i prepis dokumenta o imovini Pećanca od 6. juna 1908. (Lična arhiva Roksande Vasiljević).

Molim da mi Ministarski savet o svojoj odluci izda rešenje, za koje potrebnu taksu lepim". U potpisu „ponizan Kosta Pećanac, četnički vojvoda iz Kuršumlje”.¹⁴

Odgovor Ministarskog saveta nije poznat, ali je po svojoj prilici odgovoreno da nije nadležan za ovo pitanje i Pećanac upućen da se obrati narodnoj skupštini. To je ovaj i učinio 20. januara 1928. uputivši molbu Odboru za narodno priznanje Narodne skupštine, u kojoj je ponovio da sa penzijom od 1300 dinara ne može živeti i da „nije pravo da sa porodicom trpim za najnužnije potrebe”. Molio je Odbor da predloži narodnoj skupštini da „mi se dodeli penzija sa kojom mogu sa porodicom skromno živeti”. U potpisu „ponizni Kosta Pećanac iz Kuršumlje”.¹⁵ Odgovor skupštinskog odbora nije poznat, ali je verovatno Pećancu penzija povećana.

Svoje materijalne neprilike Pećanac je popravio političkim radom. Na oblasnim izborima za poslanike Kosovske oblasti njemu se konačno osmehnula sreća i izabran je za poslanika iz topličkog okruga 1927. Međutim, ovo je trajalo veoma kratko. Posle diktature i ukidanja oblasti (uvedene su banovine) Pećanac se još neko vreme nalazio u Kuršumlji, a onda se preselio u Beograd i započeo pojačanu aktivnost u svom četničkom okruženju. Razlog preseljenja bio je njegov sin Milan koji je upisao prava.

Pećanac kao pisac

Kraljev udar od 6. januara 1929. podržao je i Pećanac, smatrajući da su jalove političke rasprave i strančarenje doveli zemlju na ivicu propasti. Kao poznata nacionalna ličnost bio je jedan od predvodnika velike poklonstvene deputacije Vardarske banovine krajem 1929. koju je primio i kralj. Tom prilikom su Beograđani naročito klicali Kosti Pećancu.¹⁶

Jedan leskovački novinar koji se susreo sa Pećancem „na maloj stanici u Dolevcu, gde se vrši prelaz za Prokuplje”, opisuje ga kao poznatog i poštovanog nacionalnog radnika. „U kafani punoj raznog sveta, vojnika, graničara, oficira, trgovaca i seljaka ulazi čovek visokog stasa, dostojanstvenog držanja. Na njegovu pojavu svi, kao po komandi, ustaju: vojnici i oficiri pozdravljaju, a ostali skidaju kape... kafedžija mi reče da je to čuveni vojvoda Kosta Pećanac”.¹⁷

Početkom tridesetih, pored aktivnosti u četničkom udruženju, Pećanac se posvećuje pisanju, bolje reći diktiranju jer je svoje članke uglavnom diktirao a zapisivali su njegovi pisari, novinari publicisti ili advokati. „Ovaj bistri i vrlo pronicljivi čovek koji je tek u Srbiji svršio osnovnu školu pre Podoficirske, voleo je da piše od samog početka svoje ratničke akcije. Kada je u januaru 1904. postao vojvoda nad Skopskom Crnom Gorom, njegov prvi akt je bio da uputi pismo bugarskom vojvodi Jordanu Sofijancu, koji se nalazio u selu Mirkovcima. „Jordane, pokušaj li da se spasavaš izgubićeš glavu, jer munja da si, sjaj bi ti se izgubio od vatre mojih pušaka. Dođi i pokloni se pred silom, a ja ću pokušati da se lepim načinom sporazumem s tobom. Dođi ako želiš, bilo s oružjem bilo bez njega, povedi koga hoćeš i koliko hoćeš, od mene ti je tvrda reč da Vam biti ništa neće. Srpski vojvoda Pećanac”.

¹⁴ ASANU. br. 14571. Kseroks kopije dokumenata K. Pećanca, četničkog vojvode iz Kuršumlje.

¹⁵ Isto, molba K. Pećanca Narodnoj skupštini od 20. januara 1928.

¹⁶ *Leskovački glasnik*, 4. januar 1930.

¹⁷ *Leskovački glasnik*, 1. mart 1930. Pećanac je tom prilikom novinaru ispričao nekoliko događaja iz četničke prošlosti Leskovca i okoline spominjući jak karakter i primer dobrog nacionaliste Đorda Cekića Lešnjaka, Canu, kći popa Trajka i dečka Giljanca (Ilija Katanić) koji su živi spaljeni. Pećanac je tražio da se Cekiću što pre podigne spomenik.

Uz to je Pećanac naučio i glasnika koji je odneo pismo i seljake Srbe da saopšte bugarskom vojvodi da je selo sa svih strana opkoljeno nebrojenim srpskim četnicima. Ovaj psihološki trik je uspeo i Jordan je došao i predao Pećancu oružje, koje ovaj nije hteo da primi već ga je zagrlio i načinili su sporazum o nenapadanju i zajedničkoj akciji protiv Turaka i Arnauta. Ali kada je kasnije Jordan video da je bio prevaren, da Pećanac nije imao u trenutku njegove predaje više od 8 četnika on mu je načinio zasedu u selu Banjanu gde su imali zakazan sastanak. Na njegovu nesreću u međuvremenu vojvoda Dovezenski je poslao Pećancu znatnu pomoć, te kad su bugarske komite otvorile vatru na Pećanca i njegove četnike, oni su bili brzo potučeni, zarobljeni i razoružani i Pećanac je udario svakome po deset batina, a Jordanu, kao vojvodi, 25 i opet ih je sve pustio na slobodu. To je bio Kosta Pećanac”.¹⁸

Autor dalje navodi kako mu je, kao direktoru „Vremena”, u trenutku kampanje protiv Italije i Musolinija, jednog dana 1932, došao Kosta Pećanac i rekao: „Hoću i ja da napišem jedan članak protiv Italije.” Iako je njegovo ime mnogo značilo u redovima srpskih boraca za slobodu i iako ga je desetak hiljada starih četnika priznavalo za svog šefa, Krakov nije imao poverenja u njegovo pero, te ga je uputio svom najboljem saradniku Draganu Aleksiću da mu Pećanac ispriča svoje ideje za članak, a da ga Aleksić uobliči. „Dobro se sećam da ga je ovom prilikom Pećanac potpisao naliv-perom sa crvenim mastilom baš kao i proglas iz 1941. kada sam ga upitao zašto je tu boju izabrao on mi je odgovorio.

– Ja sam u četništvu svoje poruke i pisma potpisivao svojom krvlju”.

Sutradan se u „Vremenu” na naslovnoj strani pojavio senzacionalni Pećančev članak pod naslovom „Na okup, ovde vojvoda Kosta Pećanac”. Italijanska štampa je burno reagovala na članak smatrajući ga provokacijom svoje zemlje i samog dučea. Neki su listovi donosili faksimil četničkog pečata sa mrtvačkom glavom i ukrštenim kostima da bi prikazali srpske četnike kao sicilijansku mafiju.¹⁹

U tzv. spisateljskom periodu Pećančevog života nastale su značajne knjižice kojima se on hteo odužiti svojim poginulim četnicima. Početkom februara 1933. pojavila se nevelika knjižica pod naslovom „Crtice iz života i rada vojvode Koste Pećanca”. U predgovoru S. Nešića, beogradskog advokata kaže se da se iz „urođene skromnosti, pisac ustručavao da o događajima piše, ostavljajući to onima koji su pismeniji od njega i koji su se zato spremali. Na navaljivanje i molbu mnogih njegovih prijatelja i poznanika kojima je poznat njegov rad na nacionalnom polju, pisac je i sam odlučio, da napiše ovu knjigu (u nekoliko knjižica) i ostavi trajnu uspomenu na izvesne događaje i ličnosti, koje bi svakako otišle zaboravu”.

Nekoliko godina kasnije (1938) pojavila se „Spomenica proslave tridesetpetogodišnjice četničkog pokreta u Južnoj Srbiji” (na naslovnoj strani Pećanac i kralj Aleksandar) u kojoj je uvodnik „Pred njihovim senima” potpisao Pećanac, kao i biografije četničkih vojvoda, četnika i nacionalnih radnika koji su učestvovali u četničkoj akciji ili istu pomagali, palih na terenu u Južnoj Srbiji. „Mirno počivajte heroji sa borbenih polja, jer znajte da imate sledbenike koji idu vašim stopama i nastavljaju vaše veliko delo”, zapisao je Pećanac. „Ako potpisati doživi dvadesetpetogodišnjicu Topličkog ustanka izdaće potpunu Spomenicu sa imenima svih boraca palih u ovom najkrvavijem narodnom ustanku. Topličani i Jablaničani pokazali su sjajne primere hrabrosti, samopregorenja, poleta i rodoljublja i mi se sa dubokom poštom moramo sećati njihovih gigantskih dela i smerno klanjati njihovim svetlim imenima.”²⁰ Umesto proslave i spisateljskog rada Pećanac je morao ponovo u šumu i u borbe.

¹⁸ S. Krakov, n. d., 125.

¹⁹ Isto, 126.

²⁰ Spomenica proslave tridesetpetogodišnjice četničkog pokreta u Južnoj Srbiji, Beograd 1938, 32.

U svojim pisanijama Pećanac je stalno podvlačio kako četnici moraju biti primer pokolenjima koja dolaze. On je smatrao da omladina treba da se vaspitava na primerima četničke borbe.

Posebnu ulogu Pećanac je odigrao u vreme tzv. konkordatske krize. Konkordat je bio sporazum Stojadinovićeve vlade sa Vatikanom 1935. kojim je regulisan položaj Rimokatoličke crkve u Jugoslaviji. Sporazum je dve godine uznemiravao političke i crkvene duhove, a pod pritiskom Pravoslavne crkve i javnog mnjenja nije ratifikovan. U trenucima krize došlo je do zagonetne smrti patrijarha Varnave, koji je slovio za zaštitnika četnika. Politički i crkveni vrh strahovali su da se prilikom sprovođa patrijarha ne dogode incidenti, te je predlagano da mir na ulicama obezbeđuje vojska. Međutim, posle rasprava usvojen je predlog upravnika grada Beograda Milana Aćimovića da se red i mir na ulicama prilikom sprovođa obezbeđe na drugi način. Aćimović je stupio u kontakt sa vojvodom Kostom Pećancem koji je bio na čelu nacionalne organizacije četnika koji je mogao povoljno delovati da se sahrana obavi u miru. Pregovori su u početku bili teški zbog uslova koje su postavljali četnici preko Pećanca, ali je mitropolit Dositej apelovao na sve Srbe da mirno saučestvuju u velikom bolu i odavanju počasti patrijarhu Varnavi. Posle miroljubivog apela mitropolita Dositeja Pećanac je, u ime svoje organizacije dao garanciju i obavezu, da će red i mir biti do kraja sačuvani i da se neće dozvoliti provokacije.

Blagodareći ovakvoj pametnoj odluci, veli patrijarh Gavriilo, sahrana je izvršena u redu i miru. „Sve je proteklo u dostojanstvu... Nije došlo ni do jedne upadice... Mnogi su verovali da će doći do provokacije i nesreće, pomirljivost je pobedila. Srbi su razumeli ovaj momenat pa su se tako u svemu poneli”. Pećancu samom i njegovoj organizaciji je još više porastao ugled.²¹

Najveća javna priznanja vojvodi Pećancu odavana su tokom proslava godišnjica pobune naroda u Jablanici, Pustoj Reci i Toplici – 1923, 1927, 1934. i 1937. godine. Na tim svečanostima Pećanac je bio glavna figura. Dočekivao je savezničke velikane, kralja Aleksandra i mnoge političke ličnosti Kraljevine i govorio na skupovima u Prokuplju i širom Toplice. Slavlja i počasti svakako su uticali na stvaranje ukupne legende o ovom hrabrom četniku i „jednostavnom čoveku iz naroda”, posebno u topličkom kraju. Pećanac je tim prigodama postavljao kamen temeljce i otkrivao spomenike. Tako je 13. juna 1937, kao najbliži ratni drug, otkrio spomenik Kosti Vojinoviću.²² U Prokuplju je istovremeno otkriven i spomenik kralju Aleksandru, koji su partizani uklonili 1944. Na Đurđevdan 1937. Glavni odbor četnika pod predsedništvom Koste Pećanca održao je pomen poginulim vojvodama, četnicima i nacionalnim radnicima u Vranjskoj banji i izabrao odbor za podizanje spomenika slavnim pokojnicima.²³ Pećanac se kod vlasti stalno zauzimao da se dostojno obeleže mesta pogibije i postave spomenici mnogim izginulim četnicima. Na tom polju iskazao je veliku energiju i imao zavidne uspehe.

U Udruženju četnika za slobodu i čast otadžbine

U Kraljevini Jugoslaviji delovalo je nekoliko četničkih udruženja. Godine 1921. osnovano je Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine, čiji je predsednik od 1929-1932, bio Ilija Trifunović Birčanin, a 1932-1941. Kosta Pećanac. Tokom

²¹ *Memoari patrijarha srpskog Gavriila*, Beograd 1990, 114-115.

²² *Politika*, 14. jul 1937.

²³ *Leskovački glasnik*, 19. 15. maj 1937.

dvadesetih godina udruženje je bilo pod snažnim uticajem Demokratske stranke, a prihvatilo je i osnovne ideje Organizacije jugoslovenskih nacionalista (ORJUNE). Decembra 1929. ova udruženja su raspuštena, ali je ličnim zauzimanjem generala Petra Živkovića, predsednika vlade, Udruženju četnika za slobodu i čast otadžbine (na čijem čelu se od 1932. nalazio vojvoda Pećanac), 1930. dozvoljen dalji rad. Ipak, više nikada nije ostvarena takva saradnja ovog udruženja sa vojskom kakva je bila do 1927. Izgubljeno je ranije „pravo“ članova na nošenje oružja, aktivnim oficirima i podoficirima je zabranjeno da se učlanjuju, a odbijen je i predlog Zemaljskog kongresa četničkog kongresa iz 1933. o konkretnoj saradnji sa Ministarstvom vojske i mornarice, ma da je bio donet u vreme vrhunca zategnutosti u odnosima Jugoslavije i Italije. Britanski poslanik u izveštaju svojoj vladi o stanju u jugoslovenskoj vojsci za 1932. navodi da je tokom godine zabeleženo jačanje aktivnosti četničke, odnosno komitske organizacije. „Vojvoda Kosta Pećanac, četnički vođa, čiji Štab se nalazi u Beogradu, obilazi zemlju, pod pokroviteljstvom vojnih vlasti. Doznaje se da su novi odredi obrazovani u Hrvatskoj, Sloveniji, Dalmaciji i Bosni. Tvrdi se da su novi odredi, kao i stari, po svom sastavu gotovo isključivo srpski. Pored toga što će moći da posluže u ratu, četnici će moći da pomognu pograničnim stražama u nekim dužnostima na granici i, možda, da donekle odmene vojnike stacionirane blizu državnih granica”.²⁴

Na kongresu udruženja četnika, organizovanih u 1.000 pododbora, koji je u okviru 35-godišnjice četničke akcije održan maja 1938. u Skoplju, Pećanac je ponovo izabran za predsednika. Iz ovog udruženja se između 1933. i 1937. izdvojilo Društvo starih četnika na čijem su se čelu nalazile stare i poznate četničke vojvode Ilija Trifunović Birčanin, Dušan Dule Dimitrijević i dr. Zbog Pećančevih veza sa režimom društvo se vezalo za opozicione partije, a bilo je i u uskoj vezi sa pučem od 27. marta 1941. godine.²⁵ Glavni Đeneralštab je 1940. predložio objedinjavanje svih četničkih udruženja u jedno, na čijem bi se čelu našao istaknuti nacionalni radnik, vojvoda ili penzionisani general. Vojska Kraljevine Jugoslavije je u sve planove za odbranu zemlje uvek uključivala aktivnost gerilskih odnosno, kako su se tada nazivali, četničkih ili jurišnih jedinica u neprijateljskoj pozadini. Pred rat, četničko ratovanje tretirano je kao gerilsko, zbog političkih implikacija na druge narode korišćenjem termina koji je bio vezan za srpsku ratničku tradiciju.²⁶

²⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931-1938*, knj. II (priređio Ž. Avramovski), Zagreb 1986, 132.

²⁵ Tokom 1924. obrazovana su još dva četnička udruženja: Udruženje četnika za kralja i otadžbinu, na čijem se čelu nalazio Puniša Račić i Udruženje srpskih četnika „Petar Mrkonjić” za kralja i otadžbinu. Ovo udruženje je tokom prvih godina postojanja bilo pod neposrednim uticajem Narodne radikalne stranke, a u bitnim pitanjima ideologije akceptiralo je koncepcije SRNAO – neprihvatanja ideje jugoslovenstva, N. Šehić, *Neka bitna obilježja četništva kao nacionalističkog pokreta do aprilskog rata 1941* „Pregled”, LX, br. 6, Sarajevo 1970. str. 725.

²⁶ Četničko ratovanje je definisano kao delatnost manjih jedinica koje izbegavaju frontalnu borbu i nastoje da protivniku nanesu što veće gubitke. Pravila se razlika između gerilskog rata i četovanja – gerila je definisana kao vid ratovanja koji se izvodi na teritoriji koju je okupirala neprijateljska vojska, dok se pod četovanjem podrazumevala akcija manjih odeljenja na krilima i bokovima operativnih trupa ili u neprijateljskoj pozadini. Od četnika se zahtevalo da se „besprekorno ponašaju prema stanovništvu”, da održavaju red i budu pravedni u svojim postupcima. Utvrđeni su i uslovi za četovođu koji je predstavljao „izvor i utoku života, slave i časti čete”. To su mogli prvenstveno biti mlađi oficiri, vodnici i komandiri koji su na taj položaj dolazili isključivo dobrovoljno. Princip dobrovoljnosti je važio i u slučajevima regrutovanja četnika, koji bi u te jedinice stupali iz redova vojske,...

Jugoslovenski ratni plan R40 usvojen 1940. i R41 kojim je prvi modifikovan, takođe je predviđao angažovanje gerilskih tj. četničkih jedinica za odbranu zemlje. U skladu sa tim aprila 1940. formirana je i Jurišna odnosno Četnička komanda. Za njenog komandanta bio je određen divizijski đeneral Mihailo Mihailović, „koji je važio kao iskusen gerilac”, a za načelnika Štaba đeneralštabni major Dušan Anđelković.²⁷

Na takvim pravnim, vojnim i političkim pretpostavkama Pećanac je započeo svoju akciju, niti slučajno, niti bez ovlašćenja pretpostavljenih komandi. Dan uoči napada Nemačke na Jugoslaviju i razornog bombardovanja Beograda, 5. aprila 1941, stari vojvoda Kosta Milovanović Pećanac postavljen je za komandanta svih četničkih odreda Kraljevine Jugoslavije naredbom ministra vojske i mornarice a u saglasnosti Vrhovne komande, strogo pov. K. br. 36. Pećancu je stavljeno u dužnost da u slučaju rata i povlačenja jugoslovenske vojske ostane u pozadini neprijateljske vojske radi organizovanja gerilskog ratovanja na rejonu Raška – stara tromeđa, srpsko – tursko – bugarska granica i po dubini ka severu i jugu Srbije.²⁸ O ovome

... Sokola ili drugih sličnih organizacija. Oni bi morali biti specijalno obučeni za gerilsko ratovanje i pripremljeni za akciju još u toku mira. Na specijalnim kursovima obučavali bi se u gađanju, rukovanju bombom, diverzantskim akcijama, kao i upoznavali sa strukturom i organizacijom vojske susednih država, navikama, mentalitetom i jezikom stanovništva tih zemalja. Osnovna formacijska jedinica četničke organizacije bila je četa, koja bi se prema vrsti zadatka raspoređivala na trojke, dvojke ili pojedince. Četnici su trebali da budu lako naoružani (puške najboljeg sistema, revolver, kama i nekoliko bombi), dok je lična oprema, usled uslova i načina ratovanja, bila svedena na minimum.

²⁷ Uput za četničko ratovanje štampan je 1929. kao poverljiv dokument Glavnog đeneralštaba. D. Tešić, *Gerilski rat u planovima vojske Kraljevine Jugoslavije 1938-1941. godine*, „Istorija 20. veka”, 2/1995, 92-100. Uprkos planovima o formiranju 14 četničkih bataljona nije poznato da li su i zaista formirani. Međutim, iz pisma koje je 1. aprila 1941. ministar vojske i mornarice armijski đeneral Bogoljub Ilić uputio predsedniku vlade Dušanu Simoviću vidi se da se sa ovim jedinicama još uvek računalo. Đeneral Ilić je naredio da se štab Jurišne komande pretvori u štab Četničke komande čije bi sedište bilo u selu Samaila kod Kraljeva. Naređeno je formiranje 7. četničkog bataljona, kao i uvođenje obuke „po principima četničkog ratovanja” dok je za materijalno opremanje trebalo iskoristiti „svu preteklu mirnodopsku i ratnu opremu dosadašnjih jurišnih jedinica”. Do rata ovaj bataljon nije kompletiran, ali su neke njegove čete deystvovalе u kratkotrajnom aprilskom ratu da bi se predale Nemcima kad je kapitulirala celokupna jugoslovenska vojska.

U Nišu je bio stacioniran 5. četnički bataljon koji je 8. aprila, naredjenjem komandanta V armije armijskog đenerala Vladimira Cukavca, iz Niša upućena na Špajske položaje kako bi pomogao u zaustavljanju nemačkih kolona koje su nadirale iz Bugarske. Posle pada Pirota bataljon se povukao i o njegovim daljim akcijama nema podataka. Četničko ratovanje, iako je vojska kapitulirala, ipak je nastavilo da živi. Njega je oživeo na području V armije vojvoda Kosta Pećanac, jer je četnička akcija i smisao takve borbe iskonsko shvatanje i osećanje ovih gorštaka „... jer naši neprijatelji još iz prošlih ratova vrlo dobro poznaju naše četnike”, kako je pisao brigadni đeneral Milenko Varjačić, pomoćnik komandanta Zetske divizijske oblasti.

Iako je vojska Kraljevine Jugoslavije imala posebne planove i uputstva za gerilsko, četničko ratovanje, najviše vojne vlasti nisu ozbiljnije računale na četnička udruženja kao osnovne nosioce te aktivnosti. Posebno zato što su bila podeljena, vezivana za Srbe, dok je Glavni đeneralštab tražio njihovo ujedinjavanje u jednu organizaciju jugoslovenskog karaktera. Na važnijim sastancima vojnog vrha na kojima su razmatrana pitanja organizovanja i vođenja gerilskog rata učestvovali su i Ilija Trifunović Birčanin i Kosta Pećanac; D. Tešić, *n. d.*, 98.

²⁸ Posleratni aktivisti Ozne, odnosno Udbe, koji su revnosno prikupljali podatke o aktivnostima Pećančevih četnika kako bi se obračunali sa njima, ovu naredbu tumače na sledeći način: „Ova naredba nam jasno govori da je jugoslovenska Vlada očekivala propast...

svedoči pismo Milorada Veličkovića upućeno 30. januara 1942. generalu Stevanu Radovanoviću, komandantu Nedićeve žandarmerije, u kome između ostalog stoji: „Kosta Pećanac 4. IV 1941. poslao mi je poruku iz Beograda da ga 6. IV čekam u Nišu. Sastali smo se 7. IV u Nišu. Vojvoda K. Pećanac je doneo sa sobom naredbu g. ministra vojske i mornarice str. pov. ađ. r. 3645, s kojom naredbom smo otišli kod komandanta V armije, dali smo trebovanja na osnovu kojih smo iz magacina u niškom gradu dobili odelo, obuću, puške, municiju i bombe, kao i druge potrebe za 600 ljudi. Sve smo oterali u Beloljin. 8. IV uveče razdelili smo četnicima oružje, odelo i drugo i rasporedili ih u tri grupe. Prva grupa upućena ja u pravcu stare srpske granice ka Prepolcu. Druga grupa ka Blaževu, a treća je grupa pošla sa nama u Toplicu, pravac selo Žuč-Merćez-Lukovo-Lukovska banja, dok nismo došli u planinu Kopaonik na mestu zvanom Slepí Jelak. Sve tri grupe krenule su iz Kuršumlje svaka u svom pravcu 10. aprila prošle godine u 4 sata izjutra”.

Slične podatke nalazimo i u pismu vojvode Stojana Vrnjačkog, koji tvrdi da se 17. aprila sastao sa Pećancem u Mladenovcu i da mu je ovaj naložio da dođe u Prokuplje, a odatle u pravcu njegovog štaba, koji je već bio formiran. Ovi primeri, kao i neki drugi podaci, veli Borković, daju nam osnove da zaključimo da je Pećančeva grupa bila prva četnička formacija i prva nacionalna oružana formacija, koja je stvorena još pre kapitulacije Kraljevine Jugoslavije.

... svoje države, spremnost na kapitulaciju pred nemačkom i italijanskom vojskom, bez da je radila na odbrani naše zemlje. Da bi se Vlada obezbedila dok se nalazi u emigraciji, jer je predosećala i znala da se srpski narod neće umiriti i pomiriti sa kapitulacijom i okupacijom, a da ne bi došao na čelu pobunjenog naroda čovek koji nije uživao kraljevo poverenje, postavljen je Kosta Pećanac, oronuli i izlapeli starac, koji je bio režimski i dvorski čovek, mada je prema nekim dokazima bio nemački špijun još od pre rata, da je išao ilegalno 1940. na sastanak u Sofiju sa ministrom inostranih poslova Trećeg rajha, Ribentropom, gde je dobio zadatke za rad posle okupacije Jugoslavije, primio veliku sumu novaca i obećan mu je dobar položaj u okupiranoj Srbiji. Da je ovo bilo tačno pokazale su činjenice da je Pećanac posle okupacije sklopio pakt sa Nemcima i stavio im se otvoreno u službu. Elaborat Udbe sreza Leskovac pod naslovom „Četnici Koste Milovanovića – Pećanca 1941. i 1942. koji su su sastavili „obrađivači” Nikola Ilić, koji je kasnije pisao između ostalog i o četnicima, i Milivoje Vučković, i „saradnici” Dobrivoje Stanojković, Mirko Najdanović, Božidar Radovanović i Slobodan Božinović. Materijal nosi datum 28. decembar 1960. i čuva se u Narodnom muzeju u Leskovcu reg br. 1219. Čitava poglavlja iz ovog materijala su kasnije u više navrata lokalni istoričari bukvalno prepisivali. Tako je jedan polupismen i sirov materijal sa mnoštvom kontroverznih i neproverenih iskaza svedoka postao istorijska činjenica i „prava” istina lokalnih historiografa.

Iako je citirana više puta originalni tekst ove naredbe niko nije video. Međutim, kako je citiraju mnogi pisci i u emigraciji, pozivajući se na jedan žandarmerijski izveštaj, to se može pretpostaviti da je ona i postojala. Međutim, Dušan Simović, general, pučista i ministar vlade od 27. marta 1941. nije posle rata u Jugoslaviji mogao da se seti da je takva naredba izdata.

KOSTA MILOVANOVIĆ - PEĆANAC IN YUGOSLAVIA
BETWEEN THE WARS 1918-1941

Summary

The life and works of Kosta Milovanović - Pećanac reflect the uneven course of Serb history, with all the highs and lows typical of the first half of the 20th century. Two great (world) wars and two lesser (Balkan) wars determined the fate of the Serb people and Milovanović's own life. His fate coincided with historic events especially since he was the kind of man who could always be found in the forefront or the center of such events, whether they meant subsequent glory or disgrace. He did not lack courage but his war experiences and the effect of his adherence to the Četnik organization made of him a surly individual, one quick to resort to oaths or even guns. After the wars he tried to resume the normal family life, hoping to be rewarded for his merits in war by the offer of a position which would allow him to live an ordinary life. The ability he had demonstrated in the Četnik organization and during the war, however, was of little use in everyday life. Between the wars, Kosta Pećanac hovered on the verge of poverty.

A member of the Democratic Party, he repeatedly headed the list of candidates at parliamentary elections in the district of Kosanica but never succeeded in being elected.

After 1929 Pećanac no longer took active part in politics but he turned with greater zeal to his work as president of the Četnik Association. During this time he wrote articles about the Četniks and politically engaged articles, especially for the newspaper "Vreme" (Time). As a writer Pećanac published several separate editions.

MISIJA PORODICE BAJLONI 1941.

ABSTRACT: U radu se na osnovu građe Arhiva Vojnoistorijskog instituta i Arhiva Jugoslavije, kao i literature, istražuje odlazak iz Jugoslavije oktobra 1941. poznate beogradske porodice Bajloni i njen boravak u inostranstvu. U dosadašnjoj literaturi ova tema dodirivana je u okviru drugih tematskih celina, samo kroz sagledavanje ciljeva dva ustanička pokreta u Jugoslaviji 1941. na osnovu izveštaja jugoslovenskoj vladi, koji je preko porodice Bajloni poslao Draža Mihailović.

Prve podatke o ovoj misiji srećemo u izveštaju jugoslovenskog diplomatskog predstavnika u Madridu Ljubomira Višackog, koji je 29. jula 1941. obavestio ministra inostranih poslova jugoslovenske vlade Momčila Ninčića da je Radmila Bajloni dobila dozvolu Nemaca da sa decom napusti Beograd i ode za Sjedinjene Američke Države, jer je već imala američku vizu. Višacki je od španske vlade tražio tranzitnu vizu u Beogradu i Ninčiću nagovestio mogućnost: „Ako biste želeli da pre nego što pođe poseti nekog od Vaših imao bih mogućnost da joj to saopštim preko španskog poslanstva u Beogradu”.¹ Ninčić je iskoristio tu priliku, na šta ukazuje njegova beleška na ovom izveštaju, da se obavesti o sudbini kćerke Olge i o sudbini, kako kaže, „mojih istorijskih rukopisa ostalih u vili”.² Ujedno je od ambasadora Fotića tražena potvrda američke vize.

Porodica Bajloni je uspela da izađe iz Jugoslavije i, preko Švajcarske, stigne u Madrid, o čemu je 21. oktobra 1941. Višacki obavestio Ninčića. Donela je vesti da je Ninčićeva kćerka živa i da je u Sarajevu, da gospođa Lazarević nije našla Ninčićeve rukopise, da je Žaklina Šamorel u opasnosti i da preko švajcarskog poslanika treba izdejstvovati njen odlazak u Švajcarsku, da je donela pismo gospođe Branka Lazarevića, predlažući na kraju: „Mišljenja sam da bi bilo od velikog interesa da neko od porodice Bajloni dođe u London, jer ima puno dragocenih detalja za poznavanje prilika u zemlji. Sa svoje strane prikupljam sve što je od interesa i dostaviću”.³

Drugim izveštajem Višacki je 23. oktobra 1941. dostavio dopunske informacije gospođe Radmile Bajloni o sudbini porodica koje su ostale u Jugoslaviji. Informacije su se odnosile na kćerku i zeta predsednika vlade Dušana Simovića, porodicu ministra Dvora Kneževića, porodicu sekretara poslanstva Vučkovića, porodicu pisara u Ministarstvu inostranih poslova Lazara Markovića, za koje se kaže da su dobro i da su od nekih doneta pisma.⁴ Ovo privatno saopštenje odnosilo se i na sudbinu porodice pomoćnika ministra inostranih poslova Milanovića, a potpredsedniku vlade Slobodanu Jovanoviću dostavljeno je da je „Dragiša Vasić u šumi sa slobodnim odredima i da je Srpski Klub osuđen na kontribuciju”.

---

¹ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), 103-165-591.

² Isto.

³ Isto, 103-28-181, pov. br. 171.

⁴ Isto, pov. br. 172.

O dolasku porodice Bajlioni srećemo podatke i u delovodnom protokolu Ministarstva unutrašnjih poslova jugoslovenske vlade, u kome je ovo ministarstvo tražilo od jugoslovenskog MIP-a da gospođa Bajlioni sačeka u Lisabonu.⁵

Porodica Bajlioni doputovala je u Portugaliju, u Lisabon, o čemu je 2. novembra 1941. jugoslovenski diplomatski predstavnik Kojić obavestio predsednika vlade Dušana Simovića.⁶ U ovom izveštaju kao strogo poverljivo naglašeno je: „Pukovnik Mihailović šalje po g-đi Bajlioni: 1. izveštaj o stanju u zemlji na dan 1. oktobra ove godine. 2. Rečnik šifara za opštenje sa njegovim štabom. Mihailović ponovo traži novčanu pomoć i instrukcije za rad. Poručuje da je ovo peti pokušaj da se stavi u vezu sa Vama. Daje sugestije kako da se prilagodi propaganda iz Londona prilikama u zemlji. Šalje fotografije o zverstvima u Jugoslaviji”.⁷ Ujedno je traženo da se iz Londona uputi „lice” koje bi dobilo uputstva za rukovanje šifrom, a zbog hitnosti je traženo: „Molim odgovorite mi kako da postupim ako se ukaže prilika, pre dolaska ovog lica, poslati Vam bar izveštaj o stanju u zemlji i poruku Mihailovića”. Zatim je Kojić 13. novembra 1941. obavestio Dušana Simovića da je po savetniku Milčiću poslao u London rečnik šifara za opštenje sa zemljom, da je Milčić upoznat s rukovanjem šifrom i da nosi pismo gospođe Bajlioni koje sadrži poruku Mihailovića, tražeći na kraju potvrdu prijema ovih informacija.⁸

Izveštaj o stanju u zemlji napisao je u Lisabonu 4. novembra 1941. sin Radmile, student prava u Beogradu Gradimir Bajlioni i uputio predsedniku vlade Dušanu Simoviću. Pisan je, kako kaže, „po svojim ličnim opažanjima, po pamćenju i zabeleškama”, a na njemu je rukopisna beleška, nastala posle prispeća: „svima ministri-ma”, što ukazuje na to kome je trebalo da bude dostavljen.⁹ Izveštaj pod naslovom „Situacija 1. oktobra” koncipiran je od nekoliko delova. Prvi se odnosi na postaprilsko komadanje jugoslavenske teritorije, s konstatacijom da je Drina granica između Srbije i Hrvatske. Najveći deo, koji se odnosi na Srbiju, donosi podatke o: nemačkoj vojnoj upravi; vladi generala Nedića; štampi u Srbiji; smederevskoj eksploziji; sabotazama (paljenje Fordove garaže u Beogradu, podmetanje bombi u beogradskim stanovima, eksplozije u Nišu, paljenje fabrike Teokarević u Vučju, potapanje broda „Kraljica Marija” na Savi od strane komunista itd.) i odmazdama nad stanovništvom (streljanja u Pančevu, Obrenovcu, Beogradu, Melencima, Kosjeriću itd.); komunističkom izvlačenju svojih zarobljenih iz bolnice u ulici Kneza Pavla u Beogradu; odvođenju komunista i njihovom streljanju u logoru na Dedinju; nemačkim bombardovanjima Šapca, Čačka, Kruševca, Užica itd; nemačkom prebacivanju snaga preko Beograda ka jugu; sudbini Jevreja; ratnim zarobljenicima Srbima i Sloven-cima koji su odvedeni u Nemačku; jugoslovenskim „Rusima” koji su najvećim delom peta kolona; teškom položaju masona; pojedinačnim sudbinama ljudi (hapšenje profesora Popovića sa ženom Engleskinjom); ukidanju Katedre engleskog jezika na Filozofskom fakultetu u Beogradu; Ljotićevom pokretu; Kostu Pećancu; pljački posle ratnog haosa; dolasku Srba izbeglica sa prostora novoformirane Nezavisne Države Hrvatske; kraljeviću Đorđu koji je u jednoj kući na Dedinju u

⁵ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: A VII), Emigrantska vlada (dalje: EV), Delovodni protokol Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, pov. br. 13 od 28. oktobra 1941.

⁶ AJ, 103-170-600, pov. br. 615; Isto: A VII, EV, k. 24, reg br. 8/2.

⁷ Isto.

⁸ A VII, EV, k. 29f, fascikla 1, reg. br. 1, str. pov. br. 647; Isto EV, k 174, fas. 2, reg. br. 2, Delovodni protokol Ministarstva vojske str. pov. za 1941; Isto Bogdan Krizman *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943*, Zagreb 1981, str. 242, dok. br. 101.

⁹ A VII, Ča, k. 20, reg. br. 1/13.

Beogradu; teškom stanju u Beogradu (oskudica u namirnicama i drvima za ogrev „zato su stanovnici odlazili kolima i sekirama i sami sekli šumu u Rakovici i Košutnjaku”); Zemunu kao granici Srbije i Hrvatske itd. Deo koji se odnosi na, kako se kaže, „partizane (komuniste)” ukazuje na njihovu pojačanu aktivnost posle nemačkog napada na SSSR i izvođenje sabotaža nakon čega su Nemci vršili velike progone, streljanja i bombardovanja. Navodi se da su dobro organizovani i rade pod „direktnim nalogima i vezom sa Moskvom”, Beograd smatraju petom kolonom, ne štede ljude ni materijalna sredstva, izdaju svoj „Bilten”, šire sovjetske ilustracije, u mestima koje osvoje pale opštinsku arhivu itd.¹⁰ Deo o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj govori o uništavanju Srba (priložene slike masakra Srba u Gudovcu kod Bjelovara i proračun na „preko 350.000 ubijenih Srba”), utemeljenju ove države na katoličkom kleru, muslimanima (paviljon kralja Aleksandra I prepravljen u džamiju) i bivšim austrougarskim oficirima, slabom moralu hrvatske vojske, belasku bivših jugoslovenskih oficira u hrvatsku vojsku (pobuna u Bjelovaru), bežanju u šume i ustanku Srba, polarizaciji ustaškog pokreta na Pavelićevu italofilsku i Kvaternikovu germanofilsku struju, te okretanju ka jugoslovenskoj ideji i Mačeku i optimističkim zaključkom: i pored svega, o prodoru ideje jugoslovenstva. Poslednji deo izveštaja pod naslovom „Slobodni odredi jugoslovenske vojske pukovnika Draže Mihailovića” govori o njihovom povlačenju u šume posle kapitulacije, nadi da kad dođe nemačka propast preuzmu vlast i predaju je kralju, tesnoj vezi Saveza zemljoradničkih zadruga sa njima, sistematskom širenju organizacije (u Bosni Jezdimir Dangić, u Beogradu Žarko Todorović, Splitu itd.) i podržavanju „jugoslovenske politike”. Sa komunistima se tolerišu i na njih su bezuspešno uticali da prestanu sa nemirima, koje su komunisti nastavili i time izazvali nemačke represalije. Navodi da jedinu akciju Mihailovićeви odredi vode u Bosni protiv ustaša, da su početkom oktobra komunisti zauzeli Užice i Čačak i počeli da vode čisto komunističku politiku, učinivši izvesna krvoprolića. To je Mihailovićeve odrede nateralo da iz planina siđu u ta mesta da bi održali red i da sada sa komunistima održavaju vlast, čime su izazvali nemačke protivmere i stoga treba uticati na Moskvu da smiri komuniste jer oni samo „Moskvu slušaju i po njihovim naređenjima rade”. U izveštaju se dodaje: „Izveštaj i šifru tj. rečnik pukovnika Draže Mihailovića meni lično predao je đeneralštabni major Žarko Todorović” koji je zamolio da se sva imena pomenuta u izveštaju „drže u najvećoj tajnosti”.¹¹

Ovaj izveštaj pukovnika Mihailovića prosledio je iz Lisabona 8. novembra 1941. jugoslovenski otpravnik poslova Kojić uz obrazloženje: „Podatke za ovaj izveštaj zabeležio je g. Gradimir Bajloni prema diktiranju majora g. Žarka Todorovića, ovlašćenog od pukovnika Mihajlovića da se stavi u vezu sa porodicom Bajloni. Pukovnik Mihajlović imao je nameru da izveštaj potpiše, ali radi predostrožnosti g. Bajloni je molio da se ovo ne čini, već je sve što mu je saopšteno zabeležio „simpatičnim mastilom”, koje je izazvao u Kraljevskom poslanstvu, u mom prisustvu, u Lisabonu. Osim ovog pismenog izveštaja, g. Bajloni ima i neke usmene poruke od pukovnika Mihajlovića, koje će, kao i izvesna svoja lična zapažanja, dostaviti Vam preko mene, prvom idućom prilikom, kada bude sredio materijal. Porodica Bajloni ponovo moli da se preko radija u Londonu objavi na našem jeziku, u obe večernje emisije, sledeći tekst: „Jugosloveni, pozdravlja vas CELA jugoslovenska kolonija u Londonu”. To je ugovoreni tekst sa pukovnikom Mihajlovićem, što znači da je sve poslato stiglo u Lisabon. Ovih nekoliko redi ne dostavljam Vam službeno, pod brojem,

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

iz razloga da ne bih ostavljao traga u arhivi”, moleći u nastavku da bude obavešten o prijemu izveštaja.¹²

Izveštaj je 23. februara 1942. godine novopostavljeni šef Vojnog kabineta predsednika vlade major Živan Knežević prosledio u Kairo đeneralštabnom potpukovniku Miodragu Loziću, vršiocu dužnosti načelnika štaba Vrhovne komande, koji je na tu dužnost postavljen posle izbijanja Kairske afere.¹³ Jedan primerak je arhiviran u „ dosije Draža” na kome je Kneževićeva beleška da je u pitanju izveštaj, sada „đenerala”, Mihailovića koji je diktirao major Žarko Todorović g. Bajloniju, da je pisan „simpatičnim mastilom” i izazvan u poslanstvu u Lisabonu.¹⁴ Ova dva prepisa izveštaja (za arhivu i ono što Živan Knežević šalje u Kairo) sastavljeni su od Mihailovićevog izveštaja koji je diktirao major Todorović i dela izveštaja Gradimira Bajlonija pod naslovom „ Slobodni odredi jugoslovenske vojske pukovnika Draže Mihailovića”. Ovi delovi se u nekim segmentima (partizani – odredi Mihailovića) podudaraju, što ukazuje na to da je Gradimir Bajloni svoj izveštaj mogao pisati pod utiscima izveštaja Mihailovića. Izveštaj pukovnika Mihailovića je noseći segment ove misije i on je trebalo da bude spona pokreta u zemlji i jugoslovenske vlade.

Sadržina izveštaja ukazuje na situaciju u Srbiji: ostaci jugoslovenske vojske u planinama pod komandom pukovnika Mihailovića pripremaju ustanak za trenutak nemačke propasti i pomažu samonikli ustanak u Bosni; komunisti vode akciju pod parolom borbe za oslobođenje, koriste situaciju da „narod podvrgnu svojoj volji” i najaktivniji su u zapadnoj Srbiji; Ljotić vodi aktivnu nemačku politiku; Kosta Pećanac nema jasan cilj; Nedić vodi ličnu politiku; Demokratska stranka i Srpski kulturni klub su donekle aktivni i podupiru pukovnika Mihailovića; latentna politička snaga je Srpska narodna seljačka stranka (Dragoljub Jovanović). Nastavak izveštaja govori o situaciji u NDH i ukazuje na pogrome nad Srbima (400.000 ubijenih); ustanak Srba koji je pomogao Mihailović (Đangić i Boško Todorović); pretpostavku da srpsku akciju pomažu Italijani jer možda hoće da okupiraju Hrvatsku; hrvatski narod razočaran stanjem u svojoj državi sa vidljivim spoljnim znakovima tog nezadovoljstva. Za Crnu Goru se kaže da je izbio ustanak predvođen komunistima

¹² Isto, Ča, k. 20, reg. br. 2/13; Dušan Plenča u knjizi *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata*, Beograd 1962, str. 84, govori o izveštaju s pozivom na signaturu A VII Mf B/1 H 702-707; Jovan Marjanović u knjizi *Ustanak i Narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd 1963, str. 185-198, takođe govori o ovim izveštajima s pozivom na signaturu; u knjizi *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Beograd 1979, str. 172, Jovan Marjanović se poziva na svoju prvu knjigu; Vojmir Kljaković u članku *Velika Britanija, Sovjetski Savez i ustanak u Jugoslaviji 1941*, VIG 1970, br. 2, str. 69-101, poziva se na knjigu Jovana Marjanovića; Jozo Tomašević u knjizi *Četnici u Drugom svetskom ratu 1941-1945*, Zagreb 1979, str. 131, poziva se u vezi ovih izveštaja na tekst feljtona Vojmira Kljakovića, objavljenog u *Politici* 4. novembra 1970; Bogdan Krizman u zbirci dokumenata *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941-1943*, Zagreb 1981, str. 31-32, koristi oba izveštaja čija je signatura: A VII, V. K. k. 24, reg. br. 2/2-1; Veselin Đuretić u knjizi *Saveznici i jugoslovenska ratna drama (između nacionalnih i ideoloških izazova)*, Beograd 1985, knj. 1, str. 75, pominje izveštaje s pozivom na članak Vojmira Kljakovića u VIG-u, na str. 99, s pozivom na britansku građu (F. O. 371/30294 R 9972/4906/92), govori o podacima bogate beogradske porodice Bajloni, koje iz Lisabona dostavio britanski ambasador Kembel, koji govore o različitoj taktici srpskih ustanika; Kosta Nikolić: vidi u sledećoj fusnoti.

¹³ A VII, EV, k. 162, reg. br. 3/1; Kosta Nikolić u knjizi *Istorija ravnogorskog pokreta 1941-1945*, Beograd 1999, knj. I, str. 60-61, (signatura: A VII, EV, k. 162.), navodi da je izveštaj Gradimira Bajlonija iz Beograda donet februara 1942. Međutim, to je bilo oktobra 1941, a februara 1942. iz Londona prosleđen je u Kairo.

¹⁴ Isto, EV, k. 24, reg. br. 2/2.

koji se završio ponovnom okupacijom i velikim brojem žrtava. Slovenija je podeljena između Nemačke (veći deo zemlje koji se germanizuje) i Italije, a Slovenci se masovno iseljavaju u Srbiju. Vojvodina je pretrpela mnogo od Mađara koji su se u početku „okrutno” ponašali. U Makedoniji je bugarska okupacija snošljiva, a italijanska (Arnauti) teška i donosi dosta žrtava. Preostali jugoslovenski oficiri u Srbiji su okupljeni oko pukovnika Mihailovića i njihova akcija se širi na ostale krajeve. Akcija je isključivo nacionalna, bez političke boje, na jugoslovenskoj osnovi. Cilj je da se posle proterivanja neprijatelja preuzme vlast i preda kralju. Mihailović je molio Vrhovnu komandu da materijalno i moralno pomogne njegov rad (veza sa Vrhovnom komandom, dostava novca, oružja, odeće, sanitetskog materijala itd.). Sve je trebalo doturiti avionom, a mesto štaba je Ravna Gora na Suvoboru. Oznake na zemlji za avione su belo platno sa četiri slova „S”. Kao svoje rezervne položaje označio je selo Ba i Struganik na podnožju Suvobora. Zahtevao je da mu se pošalje i jedan oficir sa instrukcijama Vrhovne komande. U moralnom pogledu tražio je jugoslovensku propagandnu podršku, jer bi to pojačalo osećanje kod Hrvata. Kada je reč o komunistima, smatrao je da nalog za njihovo smirivanje treba da bude upućen iz Moskve.¹⁵

Sem ovih izveštaja, porodica Bajloni je proputovanje preko Zagreba i Švajcarske iskoristila za još neke kontakte. Na to upućuje izveštaj Gordane Bajloni od novembra 1941. upućen ministru finansija jugoslovenske vlade Juraju Šuteju.¹⁶ Njena informacija ticala se kontakta (na prolasku kroz Zagreb) sa Krešimirom Krstićem, koji je zamolio da obavesti Šuteja o teškom stanju Srba, Jevreja i istaknutih ličnosti HSS u NDH, Mačekovom kućnom pritvoru u Kupincu, teškom ekonomskom stanju u Hrvatskoj, potrebi uspostavljanja direktne veze sa Mačekom; o tome da bi iz Hrvatske trebalo krenuti poznata ličnost s porukama Šuteju, prenoseći na kraju izveštaja pozdrave pojedinih ličnosti.

Neki detalji ukazuju na proputovanje porodice Bajloni kroz Švajcarsku. U obaveštenju jugoslovenskog poslanika Jurišića iz Berna, koje je u London prispelo 5. januara 1942, govori se o mogućnostima uspostavljanja veze sa Jugoslavijom. Označeno je lice „N” koje, kako se kaže: „Dolazi u obzir za vezu sa Beogradom. To lice odlično poznaje prilike, ima dobre veze sa lokalnim vlastima, u mogućnosti je da pojedincima izdejstvuje odlazak u inostranstvo, u najmanju ruku do Italije. Sama veza imala bi se organizovati na liniji Beograd – Zagreb – Trst – Švajcarska”.¹⁷ U drugom izveštaju od 23. januara 1942. Jurišić je iz Berna obavestio da je lice „N” Vojislav Đorđević, a „izvestilac je gospođa Gordana Bajloni”.¹⁸ Kada je reč o Vojislavu Đorđeviću, u izveštaju koji je pisao Gradimir Bajloni na osnovu ličnih zapažanja, u delu o pokretu pukovnika Mihailovića, govori se da „Savez zemljoradničkih zadruga na čelu sa Vojom Đorđevićem stoji u tesnoj vezi sa pokretom i stalno ga pomaže”.¹⁹

Podatke o porodici Bajloni srećemo potom u obraćanju delegata Ministarstva unutrašnjih poslova jugoslovenske vlade u Lisabonu Sterđevića, koje je 5. februara 1942. uputio u London Ministarstvu unutrašnjih poslova jugoslovenske vlade: „Čast mi je izvestiti Ministarstvo da sam od jedne potpuno sigurne ličnosti – jugoslovenskog državljanstva – koja se sada nalazi u inostranstvu, dobio ponudu da se Draži

¹⁵ A VII, Ča, k. 20, reg. br. 2/13.

¹⁶ Ljubo Boban, *Hrvatska u diplomatskim izveštajima izbegličke vlade 1941-1943*, knj. 1, Zagreb 1988, str. 227/228, s pozivom na arhivsku ostavštinu Rudolfa Bičanića (ARB).

¹⁷ AJ, 103-170-600; Isto, Lj. Boban, *n d.*, str. 59.

¹⁸ AJ, 103-170-600, pov. br. 72.

¹⁹ A VII, Ča, k. 20, reg. br. 1/13-16.

Mihajloviću *potpuno sigurnim putem* uruči novčana pomoć u visini od 5.000.000 (pet miliona dinara). Novac bi se isplatio u roku od deset dana. Uslov koji je ta ličnost postavila jeste da Vlada Kraljevine Jugoslavije istoj isplati u inostranstvu odgovarajuću protivvrednost u švajcarskim francima po postojećem kursu. Izveštavajući o prednjem, čast mi je umoliti Ministarstvo za hitan izveštaj, da li je Kraljevska vlada saglasna sa ovim predlogom, kako bih se mogao dalje upravljati. Čast mi je skrenuti pažnju, da bi novac imao uručiti Draži Mihailoviću poverenik, đenera-lštabni major Todorović u Beogradu ili drugo lice koje bi ovaj odredio. Protivvrednost ovoj ličnosti imala bi se isplatiti u inostranstvu tek onda, kada se dobije sigurna i ispravna potvrda o uručenju gore naznačene sume. *Vrlo je hitno*".²⁰ U odgovoru Ministarstva unutrašnjih poslova kaže se da je ova ponuda učinjena pismeno u detaljima od Gordane Praporčetović – Bajloni ministru Šuteju i da se za sada o tome neće donositi nikakva odluka.²¹

Tokom boravka u Lisabonu porodici Bajloni se ukazala prilika da otputuje za Brazil, o čemu je 21. januara 1942. jugoslovenski diplomatski predstavnik obavestio jugoslovensku vladu. Pošto su bili u neizvesnosti da li će dobiti britansku vizu, a već su imali brazilsku, kao i zbog nedostatka novčanih sredstava i problema sa portugalskim vlastima oko daljeg produžetka boravka, postojala je opasnost da budu internirani. Zbog toga su želeli da iskoriste ovu priliku, a pošto je Gradimir Bajloni bio vojni obveznik obećao je da će se prijaviti jugoslovenskom kraljevskom poslanstvu u Brazilu.²² Na ovaj zahtev jugoslovenska vlada je odgovorila 23. januara 1942.: „Porodica Bajloni može otići u Braziliju. Vojni obveznik Gradimir ima se odmah po dolasku tamo javiti najbližem našem diplomatskom ii konzularnom Predstavništvu”.²³ Ovu odluku je šef kabineta predsednika jugoslovenske vlade, 23. januara 1942., prosledio Ministarstvu unutrašnjih poslova.²⁴ To je vreme kada je jugoslovenska vlada nastojala da u izgnanstvu, sem vojnih snaga u Egiptu, sakupi vojne obveznike i dobrovoljce, radi budućeg vojnog angažovanja na strani saveznika i povratka u domovinu. Ovo nastojanje kojim se želeo povećati kredibilitet kod saveznika pokazalo je raskorak između želja i mogućnosti. Pojavom pokreta Draže Mihailovića jugoslovenska vlada je dobila novo uporište, a time je vojska u inostranstvu izgubila prvobitnu važnost.²⁵ Međutim, ubrzo su iskrsele teškoće oko odlaska porodice Bajloni u Brazil. Jugoslovenska vlada je iz Lisabona 31. januara 1942, obavestena da su teškoće nastale „usled intriga” i da je pasoška kontrola odbila da im izda vizu. Jugoslovenski diplomatski predstavnik tražio je da se kod Britanaca izdejstvuje brazilaska viza, jer su iskrsavale velike teškoće oko produžetka boravka u Portugalu.²⁶ Predsedništvo jugoslovenske vlade je 4. februara 1942. godine tražilo od jugoslovenskog MIP-a intervenciju po ovom pitanju kod nadležnih britanskih vlasti.²⁷

Do odlaska porodice Bajloni u Brazil nije došlo. Na to upućuje traženje jugoslovenskog ministra inostranih poslova Momčila Ninčića 8. avgusta 1942. upućeno poslanstvu u Lisabonu, a na osnovu zahteva vojnog kabineta Predsedništva vlade, da dostave mišljenje o tome koliko je Bajloniju potrebno vremena da zbrine poro-

²⁰ AJ, 103-114-423; str. pov. br. 40 (deo teksta podvučen u originalu dokumenta).

²¹ Isto; 103-114-424, str. pov. br. 146, od 10. marta 1942.

²² Isto, 103-9-82.

²³ Isto, 103-42-213, pov. br. 85.

²⁴ Isto, 103-9-82.

²⁵ Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću*, Beograd 1983, str. 38-56.

²⁶ AJ, 103-9-82, pov. br. 89.

²⁷ Isto, pov. br. 166.

dicu.²⁸ Radilo se o regulisanju vojne obaveze Gradimira Bajlonija. Kojić je 11. avgusta 1942. odgovorio da je nemoguće predvideti vreme zbrinjavanja porodice, ocenivši da Bajloni treba da ostane u Portugalu do odlaska njegove porodice u Ameriku ili do rešenja pitanja stalnog boravka u Portugaliji.²⁹ Tada su već u vezi sa porodicom Bajloni „nastupili novi momenti”, kako stoji u belešci na poleđini ovog Kojićevog odgovora.³⁰

Ti „novi momenti” bili su optužba da je Gordana Bajloni „nemački špijun”, kako je general Mihailović telegramom br. 353 od 5. avgusta 1942. obavestio Slobodana Jovanovića, o čemu je Jovanović krajem avgusta obavestio ministra Dvora.³¹ Predsednik jugoslovenske vlade Slobodan Jovanović obavestio je 15. avgusta 1942. godine, telegramom br. 81, generala Mihailovića da je brat Bajloni doneo šifru i izveštaj od 1. oktobra 1941, a sa sadržajem telegrama upoznao ministra Dvora koji je telegram prosledio britanskom ambasadoru Rendelu, jer su Britanci držali telegramsku vezu sa Mihailovićem.³² Optužbe na račun Gordane Bajloni srećemo i u telegramu u kome se spominje Žarko Todorović (pseudonim „Valter”), koji je Gradimiru Bajloniju diktirao Mihailovićev izveštaj 1941. godine: „Br. 462 Valter. Brat gospođe Bajloni predao je vladi Vašu šifru i Vaš izveštaj koji ste diktirali njemu 1. oktobra. Vlada pita da li je ovo tačno. Protiv gospođe Bajloni postoje tužbe da je u službi Nemaca. Šta znate i o tome javite hitno”.³³ Slobodan Jovanović je optužbe na račun Gordane Bajloni dostavio Ministarstvu unutrašnjih poslova 15. avgusta 1942. godine,³⁴ o čemu je ovo ministarstvo 18. avgusta obavestilo britansku ratnu kancelariju (War office), s predlogom da joj se onemogući put u Ameriku koji je, kako se kaže, „u suprotnosti sa interesima savezničke stvari”.³⁵ Ostaje otvoreno pitanje da li je ovo obaveštenje Britancima bilo „zakasnelo” pošto su oni, dostavljajući Mihailovićeve telegrame, već mogli imati uvid u njihovu sadržinu. General Mihailović je i u telegramu br. 419 od 19. avgusta 1942. obavestio Slobodana Jovanovića: „Dobio sam izveštaj iz Beograda da je neka Gospođa Bajloni sada u Lisabonu u službi Nemaca”.³⁶

Slobodan Jovanović je i u dopisu od 27. avgusta 1942. izvestio Ministarstvo unutrašnjih poslova da je o optužbama na račun Gordane Bajloni obavestio poslanika Kojića u Lisabonu.³⁷ Na ovom dopisu nalazi se i rukopisna beleška šefa civilnog kabineta Predsednika vlade Koste S. Pavlovića od 29. avgusta 1942: „Voditi računa ako bi i što za ovu osobu saznao. Ne treba izveštavati brit.(anske) vlasti”.³⁸ Da li je to značilo smirivanje celog slučaja? Na smirivanje je mogao uticati dopis Slobodana Jovanovića jugoslovenskom Ministarstvu unutrašnjih poslova od 3. novembra 1942. godine, koji je demantovao ceo slučaj: „Prema naknadno prikupljenim podacima o Gordani Bajloni, prema izveštaju generala Mihailovića, izgleda da su njene veze sa strancima društvenog i poslovnog karaktera, ali da ipak treba

²⁸ Isto, 103-35-198, pov. br. 4385.

²⁹ Isto, pov. br. 961.

³⁰ Isto.

³¹ A VII, EV, k. 175 II, reg. br. 10/5.

³² Isto, k. 179, reg. br. 4/1.

³³ *Zbornik NOR-a*, tom XIV, Beograd 1981, knj. I, str. 558, dok. br. 149, Izvod iz knjige poslatih telegrama Štaba Draže Mihailovića od 5. do 21 avgusta 1942.

³⁴ AJ, 103-114-424, str. pov. V. K. br. 730.

³⁵ Isto, br. 710.

³⁶ A VII, EV, k. 38, reg. br. 6/6-1; Isto: k. 175 II, reg. br. 10/5.

³⁷ AJ, 103-114-424, str. pov. V. K. br. 768.

³⁸ Isto.

biti oprezan. Jedan od oficira đenerala Mihailovića uputio je oktobra prošle godine izveštaj o situaciji u zemlji preko brata Gordane Bajlioni Vladimira (treba Gradimira – primedba M. T.), i ovaj je izveštaj primljen u Londonu. Molim da se o ovome obaveste svi oni koji su do sada bili obavješteni da Gordana Bajlioni radi za račun Nemaca”.³⁹ Može se samo pretpostaviti koliko je u ovoj ratnoj situaciji bilo kasno za ove nove informacije.

Podatke o porodici Bajlioni srećemo i u utiscima Mihe Kreka s putovanja u Lisabon, koje je pisao u Londonu 24. avgusta 1942. godine: „Familija Bajlioni, Beograd: Gospođa Bajlioni sa odraslim sinom i dvije odraslih kćeri traže vizu za Severnu Ameriku i mole da se urgira, jer čekaju već preko šest meseci i ne mogu nigde da krenu. Gospođa je molila zajam kod Narodne Banke za pokriće svojih obaveza prema Portugalu. U Americi ima svoja sredstva za život. Gospođa Bajlioni mi je isto javila, da je žena Boška Todorovića, koji je pao na bojnopolju kao Dražin oficir, u velikoj bedi i siromaštvu, pa bi joj trebalo na kakav način pomoći. Gospođa Bajlioni ne može da razume zašto joj se praviju smetnje za daljnje putovanje i smatra da je sve kleveta štogod se govori naročito u vezi sa njezinom starijom kćerkom. Na drugoj strani čuo sam, da je njezina starija kćerka Englezima sumnjiva”.⁴⁰

Međutim, nepoverenje i sumnjičenja nastavljena su i kasnije. Slobodan Jovanović je 3. novembra 1942. jugoslovenskom MIP-u uputio dopis da obaveste poslanstvo u Bernu o tome da je mlađi Bajlioni otputovao u Švajcarsku u agenturu na račun Nemaca i da pošalje obavještenje da li su stigli.⁴¹ Nešto kasnije, 9. januara 1943. godine, jugoslovenski obavještajni oficir u Kairu major Gligorijević obavestio je britanskog kolegu majora Džonsa (Jones) o istom putu Gradimira Bajlonija.⁴²

MILAN TERZIĆ

THE MISSION OF THE BAJLONI FAMILY IN 1941

Summary

The wealth and connections of the Bajlonis enabled this distinguished family of Belgrade society to leave the country ravaged by war in 1941. The fact that they carried a message from Draža Mihailović, intended as the connecting link between his political organization in the country and the Yugoslav government in exile, turned this family's search for a sanctuary into a political mission. Their stay abroad was marked by attempts to contact the organization in occupied Yugoslavia. Subsequently various accusations surfaced against Gordana Bajlioni for alleged ties with the Germans. These accusations were later moderated but did not entirely disperse the apprehension they had initially aroused. Following the end of the war, the Bajlioni family remained abroad.

³⁹ Isto, str. pov. V. K. br. 929; Isto: B. Krizman, *n. d.*, str. 71, s pozivom na signaturu: AJ, 103-52.

⁴⁰ AJ, građa EV preuzeta iz Arhiva SMIP-a, Predsedništvo Ministarskog Saveta, fas, 3; Isto: B. Krizman, *n. d.*, str. 70-71.

⁴¹ B. Krizman, *n. d.*, str. 70-71.

⁴² A VII, EV, k. 29B, reg. br. 2/1; neovereni prepis dokumenta br. 2029 – prevod sa engleskog jezika.

JUGOSLOVENSKO-BRITANSKI ODNOSI 1948–1952

ABSTRACT: U radu je obrađen period od rezolucije Kominforma (29. jun 1948) do posjete A. Idna Jugoslaviji (17–23. septembar 1952). Politički odnosi, ekonomske veze, finansijska i vojna pomoć, kao i niz drugih pitanja analizirani su na osnovu izvorne arhivske građe i relevantne literature.

I

Kampanja Kominforma protiv Jugoslavije 1948. godine bila je svojevrsna manifestacija „hladnog rata” u Evropi i za niz decenija ostaće njegov epicentar.¹ Naime, napad na nezavisnu Jugoslaviju 1948. predstavljao je ugrožavanje jedne autentične revolucije i prava Jugoslavije da shodno interesima utiče na međudržavne i međunarodne odnose u svijetu. Nacionalna samostalnost i suverenitet nijesu bili tome smetnja, već pretpostavka ostvarivanja istinskog internacionalizma. Upravo zbog osporavanja ovih prava 1948, po prvi put je staljinski monolitizam doživio ozbiljan udarac shvatanjem jugoslovenskog političkog rukovodstva posebnih puteva u socijalizam, što je bilo suprotno sovjetskom univerzalnom iskustvu kanonizovanom u decenijama izgradnje modela sovjetske vlasti. Početni pokušaj rušenja rukovodstva jugoslovenske revolucije, optuženog za skretanje od marksizma-lenjinizma, ubrzo je prerastao u grubi napad na nezavisnost i samostalnost Jugoslavije. Pokazalo se da je riječ o krupnim ideološkim razlikama i to je bila njegova osnovna odrednica. Inače, nije moguće na drugi način objasniti kako je od dotadašnjeg najbližeg saveznika SSSR-a Jugoslavija postala objekat potpuno nekontrolisanog političkog i propagandnog pritiska. Uporedo sa sinhronizovanom propagandom pojačavala se neprijateljska aktivnost protiv Jugoslavije od strane SSSR-a i posebno zemalja „lagera” koje su u ovoj kampanji dokazivale vjernost velikom zaštitniku, ne samo iz ideoloških razloga.²

¹ Proces blokovske polarizacije u 1946. godini veoma je „uznapredovao”, a tokom 1947. poprimio jasne ideološko-političke obrise. SAD su Trumanovom doktrinom i Maršalovim planom zakoračile u evropske poslove. Vlade V. Britanije i SAD usredsredile su pažnju na konfrontaciju sa „sovjetskim blokom”. Više o tome: Josip Broz Tito, *Govori i članci*, II i III, Beograd 1950; B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1977, 115; D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, 500; Đ. Tripković, *Političke prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945-1948*, Beograd 1990, 258-272; V. Laker, *Istorija Evrope 1945-1992*, Beograd 1999, 55-64, 267-272; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955*, Beograd 2000.

² U toku izvršavanja Petogodišnjeg plana Jugoslavija se našla napuštena upravo u vrijeme kada su veze sa zapadnim zemljama bile potpuno nerazvijene. Trgovinski bilans Jugoslavije polovinom 1948. bio je gotovo uravnotežen; izvoz je iznosio 15.175, a uvoz 15.709 miliona dinara. Već polovinom 1949. deficit Jugoslavije povećao se za 5 milijardi dinara ili 49% ukupne vrijednosti jugoslovenskog izvoza. Razmjena sa SSSR-om u 1949. godini smanjena je na trećinu dotadašnjeg obima; Mađarska je prestala da izvršava reparacione obaveze, a Albanija je raskinula svih 27 ugovora zaključenih sa Jugoslavijom. Više o ovome: B. Petranović, Č. Štrbac, *n. d.*, 109-114; Đ. Tripković, *Velika Britanija i jugoslovensko-sovjetski sukob...*

Uparedo sa političkim pritiskom, sovjetsko rukovodstvo pojačavalo je ekonomski pritisak na Jugoslaviju, tumačeći to neprijateljskom politikom jugoslovenske vlade prema SSSR-u. S tim u vezi je na osnovu Protokola o ekonomskoj saradnji SSSR-a i Jugoslavije došlo do osjetnog smanjenja razmjene roba, ekonomske i vojne pomoći. Na taj način ekonomskom blokadom Jugoslavija je stavljena u izuzetno težak položaj. Bilo je neophodno pronaći nova tržišta ekonomske pomoći, i to u uslovima kada su zapadne zemlje iz političkih razloga ograničavale spoljnotrgovinsku razmjenu sa Jugoslavijom. Ovo je bilo utoliko teže ostvariti što su zapadna tržišta bila zasićena kvalitetnim sopstvenim proizvodima u mjeri da im proizvodi sa jugoslovenskog tržišta doista nijesu bili neophodni.

Za britanske političke krugove sovjetsko-jugoslovenski razlaz došao je potpuno neočekivano i u prvi mah stvorio priličnu zabunu za inače uvijek dobro obaviještene britanske diplomatske krugove. Poslije prvog iznenađenja koje je bilo karakteristično kako za vodeće političke krugove tako i za javno mnjenje, britanska politika prema Jugoslaviji imala je dugo vrlo oprezan pa i „konfuzan” stav. Ovo je bilo razumljivo utoliko prije što se u zvaničnim britanskim krugovima smatralo da jugoslovenski režim blisko slijedi sovjetski model i da je jugoslovensko političko vođstvo ideološki okrenuto SSSR-u. Ipak, potrebno je imati na umu dugoročnu političku strategiju britanske vlade prema Jugoslaviji čija se suština sastojala u shvatanju da je i pored nesumnjivog opadanja britanskog uticaja u Jugoslaviji i sistema potpuno različitog od zapadnih političkih i ekonomskih modela potrebno voditi politiku „otvorenih vrata” i ne prihvatiti striktno vezivanje Jugoslavije za SSSR. U ambicioznom petogodišnjem planu industrijalizacije koji je jugoslovenska vlada usvojila početkom 1947, britanski politički i diplomatski krugovi vidjeli su šansu za veće otvaranje Jugoslavije prema Zapadu.

Ipak, britanska interesovanja za zbivanja u Jugoslaviji i s početka 1948. nijesu išla dalje od redovnih diplomatskih izvještaja u kojima su analizirana pojedina pitanja jugoslovenske stvarnosti. Tako je memorandum Čarlsa Pika (Charles Peake), britanskog ambasadora u Beogradu od februara 1948. sačinjen na osnovu izvještaja Donalda Kejpa (Donald Cape), trećeg sekretara ambasade, služio kao najsadržajnije slika o institucijama i organizacijama jugoslovenske države. Suština Pikovih komentara o ekonomskim pitanjima, kulturnim vezama sa Zapadom, položaju religija u Jugoslaviji, kao i drugim pitanjima svodila se na procjenu da je jugoslovenska vlada potpuno uvjerena da su njeni „nacionalni interesi” podudarni sa interesima komunističkog pokreta u svijetu. U memorandumu britanski ambasador je naveo da „jugoslovenska vlada u veoma visokom stepenu zavisi od ruske podrške za svoju unutrašnju politiku”, što čini sumnjivom svaku pretpostavku mogućeg preokreta, smatrajući da tu činjenicu nije moguće ignorisati. Pik je bio izričit u stavu: „Smatram da nije verovatan ozbiljan konflikt između zahteva internacionalnog komunizma i jugoslovenskog komunističkog nacionalizma”.³

Povjerenje Forin ofisa (Foreign Office) u ovaj izvještaj koji je sadržao dobre procjene, ali i velike zablude u pogledu mogućeg konflikta, bili su osnovni razlog iznenađenja britanskih političkih krugova i javnog mnjenja, praćenog u štampi kao „grom iz vedra neba”. Shodno tome, prema većini informacija iz

...zbornik „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, Beograd 1999, 35-41; Đ. Borozan, *Albanija u kampanji Kominforma protiv Jugoslavije 1948-1950*, zbornik „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, Beograd 1999, 49-58.

³ Citirano prema Đ. Tripković, *n. d.*, 267. Pik je procjenjivao da, ukoliko „ekspanzija ruskog uticaja i dominacije” zahvati čitavu Evropu, u tom slučaju jugoslovensko političko vođstvo smatralo bi sebe za konstruktora i „glavnog partnera Balkanske federacije”.

službenih izvora, prvobitna reakcija svodila se na korišćenje novonastale situacije u cilju pridobijanja Jugoslavije za zapadni blok. Međutim, s obzirom na jako rasprostranjenu sumnju „u pogledu ozbiljnosti i dubine sukoba”, zvanični britanski krugovi su u drugoj polovini 1948. i tokom 1949. godine uglavnom bili u stavu iščekivanja i budnog praćenja razvoja događaja. Može se reći da u Forin ofisu sve do rezolucije „o stanju Komunističke partije Jugoslavije (29. jun 1948) nije se ništa pouzdano znalo o ovom konfliktu”.⁴ Međutim, od sjednice Politbiroa, najužeg jugoslovenskog partijskog rukovodstva, 1. marta 1948, jugoslovensko-sovjetski odnosi su „došli u ćorsokak”.⁵

Od vremena kada se saznalo za kampanju protiv Jugoslavije, britanski politički krugovi, analizirajući mogući sukob, dopuštali su mogućnost izolovanog rata kominformovskog bloka protiv Jugoslavije. Daljim praćenjem događaja, naročito poslije sovjetskih nota iz 1949. godine, kao i odlučnih odgovora sa jugoslovenske strane i započinjanjem političkih procesa u kominformovskim zemljama, praćenim serijom incidenata na granicama sa Jugoslavijom, otpale su sumnje britanskih zvaničnih krugova u ozbiljnost sukoba i pažnja je koncentrisana na procjenu mogućnosti odbrane nezavisnosti Jugoslavije u slučaju vojnog napada. Ali, i pored toga shvatanja, britanska vlada je krajem 1949. godine prilikom izbora novih članova u Savjet bezbjednosti ujedinjenih nacija podržala kandidaturu Čehoslovačke na predlog SSSR-a, a ne Jugoslavije.⁶

Ipak, u krugovima Forin ofisa primijećeno je oprezno ispitivanje poboljšavanja jugoslovenskih odnosa sa Grčkom u kojoj je u to vrijeme uticaj londonskih krugova bio veoma snažan. U pozadini ovih preispitivanja sadržana je zamisao o povezivanju balkanskih zemalja (Jugoslavije, Grčke i naknadno Turske), pa i Italije, kao jezgra jednog, tada tako shvatanog, mediteranskog pakta putem kojeg bi Britanija očuvala ili pojačala svoje pozicije u Mediteranu. Štaviše, britanski politički krugovi u to vrijeme ispoljavali su interes i za povezivanje Austrije sa navedenim zemljama. Kao izraz tih nastojanja, u ljeto 1950. godine parlamentarni sekretar Forin ofisa po zahtjevu ministra inostranih poslova Ernesta Bevina (Ernest Bevin) posjetio je Rim, Atinu, Beograd i Beč, u svojstvu emisara sa ovako postavljenim ciljem.⁷

U skladu sa ovim procjenama, prvu konkretnu izjavu u pogledu odnosa Velike Britanije prema Jugoslaviji dao je 15. februara 1951. godine član laburističkog kabineta, ministar rada A. Bevan, u Donjem domu: „Vlada Nj. Veličanstva je svesna potencijalne opasnosti za Jugoslaviju od strane oružanih snaga satelita, koja je pojačana neprijateljskom sovjetskom i satelitskom propagandom. Bilo kakva opasnost za Jugoslaviju, koja je igrala herojsku ulogu u otporu hitlerovskoj armiji, prirodna je briga vlade Nj. Veličanstva i mi smo o ovome u vezi s drugim vladama. Siguran sam da Donji dom u ovom momentu ne bi očekivao od mene nešto više od ovoga da kažem.”⁸

⁴ Mada je u Forin ofisu 9. februara 1948. stigao „misteriozni telegram” iz Bukurešta čija je sadržina govorila o skidanju Titovih slika, ove indikacije nisu uzimane ozbiljno. I za nesporazume na relaciji Staljin – Tito – Dimitrov, o kojima se ponešto naslućivalo, smatralo se da su to uobičajeni Staljinovi prekori (grmljavine) poslije kojih će sve biti po starom.

⁵ Arhiv Jugoslavije (AJ), ACK SKJ, III/32-35, Zapisnik sednice Politbiroa SK KPJ 1. mart 1948; Pisma CK KPJ i pisma SKP(B), *Borba* (posebna publikacija), Beograd, 1948.

⁶ Arhiv Josipa Broza Tita, Arhiv predsjednika Republike (APR) i Kancelarija predsjednika republike (KPR), dalje u tekstu Arhiv (APR) i (KPR). I-2/1.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

II

Rat u Koreji privukao je nešto veću pažnju britanske politike i javnog mnjenja s obzirom na žarište ovog sukoba kojim su faktički u znatno većoj mjeri nego u slučaju Jugoslavije eskalirali hladnoratovski nesporazumi između Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Američkih Država. Glavna pažnja preusmjerena je na moguća žarišta sukoba u to vrijeme, a to su bili u prvom redu Jugoslavija i Njemačka u Evropi i Persija na Srednjem istoku. Gotovo sve dotadašnje sumnje u pogledu karaktera sukoba između Jugoslavije i zemalja pod sovjetskom kontrolom otpale su sve konkretnijim interesovanjem Velike Britanije za Jugoslaviju i njenim povezivanjem sa sjeverozapadnim i južnim susjedima. To je svakako bila posljedica geostrategijskog promišljanja britanskog interesa u tom dijelu Evrope i istočnom Mediteranu. Upravo na toj osnovi može se tragati za razlozima posjete jedne zvanične delegacije Izvršnog odbora Laburističke partije Jugoslaviji na osnovu razgovora i sugestija jugoslovenskog ambasadora u Londonu Jože Brileja. Ova posjeta u mnogome je doprinijela raščišćavanju nedoumica u političkim krugovima, pa i u javnosti u pogledu britanskog stava prema Jugoslaviji. Na osnovu izvještaja koji je ova delegacija podnijela vladi i partijskom rukovodstvu, britanska vlada stekla je sledeće utiske: a) da je Jugoslavija na unutrašnjem planu konsolidovana i odlučna da se odupre; b) da jugoslovenski primjer može pozitivno uticati na razvoj prilika u zemljama Kominforma; c) da Jugoslavija u vojničkom pogledu predstavlja značajan faktor otpora agresiji; d) da unutrašnji razvoj ide u pravcu demokratizacije uprkos uvriježenom shvatanju da još nijesu uklonjeni svi elementi „jedne policijske države” i e) da navedeni razlozi ukazuju na potrebu pružanja materijalne pomoći za prevladavanje poteškoća od kojih su one nastale usled elementarnih nepogoda (suša) uzete za inicijalni razlog. U svakom slučaju utisci delegacije nesumnjivo su bili razlog za ovako pozitivan stav u pogledu davanja pomoći, koju je oštri kritičar laburista M. Filips (M. Philips) prokomentarisao kao stav E. Bevina koji je izvršio snažan pritisak na SAD da i one u tom pogledu zauzmu sličan stav.⁹

Međutim, tokom druge polovine 1950. godine, pa i početkom 1951. britanska vlada je i pored pozitivnog stava u javnom mnjenju prema Jugoslaviji, izbjegavala da se bilo kakvom zvaničnom izjavom obaveže na pružanje podrške Jugoslaviji u slučaju agresije zemalja Kominforma.¹⁰ Predstavnici Forin ofisa su uvjeravali jugoslovenskog ambasadora da bi davanje javne političke podrške Jugoslaviji bilo kontraproduktivno i politički štetno zbog kampanje koja bi time dobila na intenzitetu. Britanska tradicionalna politika nastojala je da, za svaki slučaj, prema SSSR-u primjenjuje taktiku „otškrinutih vrata”, a razlog tome bio je stav vlade u Londonu da u potrebnom trenutku na spoljnopolitičkom planu „odigra ulogu mosta između SAD i SSSR”.¹¹

Na promjenu zvaničnih britanskih stavova prema Jugoslaviji nesumnjivo je uticala izjava Dina Ačesona (Dean Acheson), ministra inostranih poslova SAD. Naime, poslije razgovora ambasadora Brileja sa parlamentarnim podsekretarom E.

⁹ Arhiv, APR I-2/1, str. pov. Bilten br. 13/52.

¹⁰ Britanski predstavnici bili su spremni da u privatnim razgovorima sa pojedinim članovima jugoslovenske parlamentarne delegacije, zatim najužeg političkog rukovodstva (Milovan Đilas) i diplomatskim predstavnikom ambasadorom Brilejem, daju izvjesna uvjerenja o nedjeljivim pitanjima rata i mira u Evropi i nemogućnosti da se izolovano gleda na eventualnu agresiju protiv Jugoslavije.

¹¹ Arhiv, APR, I-2/1.

Dejvisom (E. Davies) 10. februara, kada je obostrano zaključeno da i britanska vlada jednom izjavom analogno Ačesonovoj izrazi zvaničan stav prema Jugoslaviji, to je u ime opozicije (Konzervativne stranke) učinio Antoni Idn (Anthony Eden) 12. februara izjavom da „Velika Britanija treba da se savetuje po pitanju opasnosti napada na Jugoslaviju sa francuskim i američkim saveznicima i britanskim partnerima iz Commonwealth-a”.¹² Tek poslije ovih izjava, uslijedilo je prvo zvanično reagovanje laburističkog kabineta od 15. februara 1951. od strane ministra A. Bevana koji je, između ostalog, napomenuo da je britanska vlada „svesna potencijalne opasnosti za Jugoslaviju od strane oružanih snaga satelita, koja je pojačana neprijateljskom sovjetskom i satelitskom propagandom”. Na osnovu ovakve procjene, ministar inostranih poslova Morrison (Morrison) najavio je 3. jula 1951. godine tripartitnu pomoć Jugoslaviji konstatujući da „tri vlade (V. Britanije, SAD i Francuske – prim. aut.) pridaju najveću važnost jačanju jugoslovenskog otpora protiv agresije kominformovskih država.”¹³

III

Uporedo sa postupnim promjenama u pripremanju zvaničnog stava britanske laburističke vlade, suzdržljive i kolebljive u procjenama stvarne dubine razlaza između Moskve i Beograda, zanimljivo je pratiti držanje konzervativaca čiji je stav prema Jugoslaviji postao potpuno određen poslije izbivanja korejske krize. Upravo u to vrijeme, Jugoslaviju je posjetio poslanik ove stranke Ficroy Maklin (Fitzroy Maclean) i po povratku u London izvijestio prvake stranke – Čerčila (Churchilla) i Idna o spremnosti Jugoslavije da se vojnički suprotstavi agresiji, te se stoga može smatrati dragocjenim saveznikom u slučaju rata. Maklin je u izvještaju napomenuo da Jugoslaviju treba pomoći mimo animoziteta Konzervativne partije prema bilo kakvom modelu socijalizma. Štaviše, u razgovorima Čerčila, Idna i H. Makmilana (H. Macmillana) sa Milovanom Đilasom i Koćom Popovićem konstatovana je britanska zainteresovanost za održavanje nezavisne Jugoslavije „onakve kakva je” i pružanje podrške u slučaju agresije. Upravo to su bili razlozi zbog kojih je A. Idn u spoljnopolitičkoj debati u Donjem domu dao pomenutu izjavu. Na zasjedanju evropske skupštine u Strazburu 6. maja 1951. poslanik Konzervativne partije, D. Sandej, (D. Sandys), ministar snabdijevanja, zatražio je od evropskih vlada garancije Jugoslaviji u formi „zajedničke izjave da nikakva daljnja ekspanzija oblasti sovjetske dominacije neće biti tolerisana”.¹⁴ U posljednjoj spoljnopolitičkoj debati u Donjem domu pod laburističkom vladom 25. jula 1951. godine, konzervativci su takođe zahtijevali da se otklone greške prema Jugoslaviji činjene prije rata u pogledu kompromisa Hitlerovoj ekspanziji 1938–1939. u vezi sa Čehoslovačkom i Austrijom.

Navedeni razlozi dobili su potpunu potvrdu poslije obrazovanja konzervativne vlade 25. oktobra 1951. godine. U prvom govoru u Donjem domu o spoljnoj politici A. Idn, ministar inostranih poslova, dao je 19. novembra pozitivnu izjavu o jugoslovenskoj rezoluciji podnijetoj Generalnoj skupštini OUN (1949) u vezi neprijateljske aktivnosti SSSR-a i njemu potčinjenih zemalja protiv Jugoslavije, prema kojoj je laburistička vlada imala rezervisan stav. Već 20. novembra uslijedila je nova Idnova pragmatična izjava, kojom se konstatuje da će konzervativna vlada sa Jugoslavijom održavati „razumne i dobre odnose”.¹⁵

¹² Isto.

¹³ Isto.

¹⁴ Arhiv, APR I-2-a/140.

¹⁵ Arhiv, APR I-2/1, Bilten br. 13/52.

Nova britanska vlada nastojala je da pojača spoljnopolitičku aktivnost kako bi V. Britanija ponovo, u okolnostima novih kriza, postala aktivniji faktor u svjetskoj politici, naročito u pitanjima posredovanja između SAD i SSSR. U tom cilju nastojala je da povрати uticaj u prostoru Mediterana i Balkana koji su se našli u centru političkih preokupacija Čerčila, Iđna i Makmilana. U tom kontekstu izrazili su potrebu održavanja „jake i nezavisne Jugoslavije”. Kao posledica takvog shvatanja došlo je do realizovanja ograničene britanske vojne pomoći Jugoslaviji koja je u februaru 1952. godine iznosila 3.250.000 funti. Naime, ovo je bio nastavak razgovora i politike laburističke vlade, započet februara 1951. godine. Tokom jula 1952. predstavnici britanske vlade obavijestili su jugoslovensku vladu o dostavljanju „daljih pola miliona funti na ime vojne pomoći”, kao i o odluci daljih narudžbina za kupovinu opreme i oružja. Kao rezultat takve odluke, realizovana je britanska vojna pomoć u iznosu od 3.750.000 funti. Kako je vojna pomoć bila isključivo ograničena „na staro i lako naoružanje”, s obzirom na koncepciju jedinog mogućeg otpora Jugoslavije partizanskim ratom, prioritet je, ipak, dat odbrani Srednjeg istoka (Persije – Irana i istočne Turske), gdje je bilo više uslova za manevarski način ratovanja.¹⁶ Ovim je došlo do izražaja britansko nastojanje da ne dozvoli potpunije vojno jačanje Jugoslavije.

Prostori Balkana, istočnog Mediterana i Bliskog istoka bili su od strateškog i ekonomskog značaja za vojnopolitičke koncepcije britanske vlade. Ona je polazila sa stanovišta da je Mediteran u centru pažnje britanskih interesovanja kao vitalna komunikacija sa zemljama Komonvelta. Stoga se kao prioritetna nametala potreba odbrane južnog dijela Bliskog istoka i zone Sueckog kanala. U tom cilju su težili povezivanju balkanskih zemalja, Turske i Italije, gledajući na sve njih ukupno kao na jezgro mediteranskog pakta pod britanskom kontrolom. Istovremeno, ni u balkanskim ni u arapskim zemljama britanska vlada, uprkos davanju vojne pomoći, nije željela „jake nacionalne armije”. U pogledu Jugoslavije ovakav stav došao je do izražaja utoliko više što su britanski vojni krugovi pri odobravanju ograničene vojne pomoći vodili računa da vojno ojačana jugoslovenska armija, za slučaj pomirenja sa SSSR-om, ne postane prepreka ovakvoj britanskoj strategiji.¹⁷

Izveštaji, analize i procjene političkih i diplomatskih predstavnika jugoslovenske vlade s početka 1952, ukazuju na to da je Britanija u pogledu jugoslovenskih odnosa sa Grčkom i Turskom ispoljavala priličnu zainteresovanost. Međutim, kada se u Londonu procijenilo da neposredno približavanje Grčke, Turske i Jugoslavije može imati za posledicu stvaranje jednog samostalnog bloka na Balkanu, britanska vlada je svoju tradicionalnu upućenost prema Grčkoj usmjerila na izvjesno intrigiranje protiv nekontrolisanog jugoslovensko-grčkog približavanja. Pri tome su insistirali da je za pitanje bezbjednosti Balkana od posebnog značaja povezivanje sa Italijom. Ovim je prepoznata britanska namjera kontrolisanog zbližavanja između

¹⁶ Isto; Elaborat o vojnoj pomoći. Ovakva pomoć zasnivala se na nastojanjima britanske vlade za pridobijanje Jugoslavije u Mediteranski i Atlantski pakt; D. Bogetić, *Ekonomska i vojna pomoć Zapada Jugoslaviji u vreme sukoba sa Kominformom*, zbornik „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, Beograd 1949, 43-47; B. Dimitrijević, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, „Istorija 20. veka”, 1, Beograd 1996, 101-111.

¹⁷ Isto; *The Economist*, 7. mart 1952. i *Manchester Guardian*, 9. april 1952. u analitičkim člancima na politički zajedljiv način komentarisali su zvanične stavove jugoslovenske spoljne politike, ironizirajući sa tobožnjim promjenama. Ipak, zvanični stav članova vlade i dalje je izražavao „zadovoljstvo” razvojem odnosa između Jugoslavije, Grčke i Turske, jer se polazilo od posebnog značaja odbrane tog dijela svijeta i povezivanja sa Italijom; D. Bogetić, *Saradnja Jugoslavije sa zapadnim zemljama*, „Istorija 20. veka”, 2, Beograd 1995, 115-116

Jugoslavije, Grčke i Turske, s obzirom na činjenicu loših jugoslovensko-italijanskih odnosa po pitanju Trsta. Štaviše, britanska politika je, za sve vrijeme krize nastale povodom pitanja „Slobodne teritorije Trsta” (STT), imala negativan stav prema jugoslovenskim teritorijalnim zahtjevima. Velika Britanija se zapravo eksponirala više od SAD i Francuske u potvrđivanju važnosti Tripartitne deklaracije iz 1948, svrstavajući se na stranu italijanskih zahtjeva po pitanju Trsta.¹⁸

Saveznička vojna uprava u Trstu, mimo zaključaka Tripartitne konferencije (1948), dopustila je da italijansko zakonodavstvo uspostavi civilnu administraciju koja je u suštini značila stavljanje zone A pod suverenitet Italije u administrativnom, ekonomskom i monetarnom pogledu. Italijanske vlasti ostvarivale su punu kontrolu nad spoljnotrgovinskim i platnim režimom protegnutim na ovu zonu, iako su te mjere bile u suprotnosti sa Mirovnim ugovorom (1946) prema kojemu je ekonomska unija sa bilo kojom državom nespojiva sa statusom STT. Pitanje državljanstva u STT nije bilo regulisano, a položaj slovenačke manjine u oblasti upotrebe jezika u školstvu i administraciji bio je krajnje diskriminatorski. Sve ove mjere pokazuje da je italijanska vlada gledala na zonu A kao na sastavni dio italijanske državne teritorije i u tome imala britansku podršku. Na ovaj način, glavni problemi za traženje izlaza iz tršćanske krize odnosili su se na teritoriju zone B pod jugoslovenskom kontrolom.¹⁹

Predlozi jugoslovenske vlade za kompromisno rješenje pitanja Trsta od novembra 1946. do avgusta 1952. odnosili su se na: a) direktni sporazum u skladu sa odlukom Savjeta bezbjednosti za postavljanje zajedničkog guvernera, b) sporazum po osnovu etničke kompenzacije, c) rješenje na osnovu status quo-a uz korekcije duž demarkacione linije, d) dogovor o jugoslovenskom izlazu na more ustupanjem Škednja i Žavlja, e) sporazum o zajedničkoj upravi u STT pod naizmjenično biranim italijanskim i jugoslovenskim guvernerom, putem plebiscita, da bi na osnovu aide memoire (18. avgusta 1952) ambasadori V. Britanije, SAD i Francuske ponudili Jugoslaviji i Italiji da sporazumno potraže rješenje na osnovu „neprekinute etničke linije”. Na ovaj predlog uslijedio je kontrapredlog jugoslovenske strane da bi najbolje rješenje bilo kondominijum, ili „teritorijalno rješenje na bazi etničkog balansa”.²⁰

Upravo zbog navedenih predloga, posjeta A. Idna Jugoslaviji imala je za V. Britaniju dvojako značenje. S jedne strane, britanska vlada nastojala je da do rješenja pitanja Trsta dođe pod njenim pokroviteljstvom, a s druge ministar Idn je ovom posjetom Jugoslaviji nastojao da ublaži nepovoljan utisak stvoren povodom odluka Londonske konferencije.²¹

Tokom prve polovine 1952. iz krugova Forin ofisa učestala su nastojanja da se utiče na dalji razvoj jugoslovensko-američkih odnosa. U razgovorima sa jugoslovenskim predstavnicima britanski funkcioneri iznosili su osjetne razlike, pa i „oštre prigovore” na američke stavove u pogledu niza međunarodnih pitanja, naročito u

¹⁸ Arhiv Josipa Broza Tita, KMJ, I-2-a/140; Više o tome: D. Bogetić, *Članstvo Jugoslavije u Balkanskom savezu i NATO pakt*, „Istorija 20. veka”, 1-2, Beograd 1991, 65-89.

¹⁹ Arhiv JBT, KMJ, I-2-1/140.

²⁰ Isto.

²¹ Više o tome: Đ. Borožan, *Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine*, „Istorija 20. veka”, 2, Beograd 1997, str. 113-127. Stavovi funkcionera Forin ofisa (ambasador Millet) i štampe (naročito „The Economist”), pravdali su naklonost britanske vlade prema Italiji, pripadnošću NATO-u, naslućujući da bi to mogao biti i izbor jugoslovenske vlade.

vezi sa Njemačkom i Dalekim istokom, ističući njihovo „nedovoljno iskustvo” u vođenju spoljne politike.²² Uz to, naglašavali su da je Britanija prva ukazala na potrebu pružanja pomoći Jugoslaviji poslije raskida sa zemljama Kominforma. Iza ovakvih kritičkih opservacija, jugoslovenski politički i diplomatski predstavnici prepoznali su britansku preosjetljivost za slučaj „proameričke” orijentacije jugoslovenske spoljne politike.²³

Ministar inostranih poslova A. Idn, kao i ostali članovi konzervativne vlade, ispoljavao je poseban interes za jugoslovenske procjene političke situacije u SSSR-u i istočnoevropskim zemljama, povezujući to uvijek sa neposrednim prilikama na granicama od vremena učestalih incidenata sa okolnim zemljama. Naime, u izvještajima tokom marta, aprila i maja 1952. funkcioneri Forin ofisa izražavali su mišljenja da napetost na granicama popušta i da je ratna opasnost smanjena. U pozadini ovakvih mišljenja bila je procjena da iz tih razloga treba revidirati program vojne pomoći, onako kako je izložen u Čerčilovom referatu u Donjem domu 30. jula 1952.

*

Za potpunije saznanje o svim važnim segmentima jugoslovensko-britanskih odnosa od druge polovine 1948. do kraja 1952. navešćemo i pitanja: stava britanske vlade prema političkoj emigraciji iz Jugoslavije, odnosa laburističke opozicije prema stavovima jugoslovenske vlade, otvaranja britanskih konzulata u Jugoslaviji, Britanskog savjeta (British Councila), otvaranja zastupništva Šela (Shella) u Jugoslaviji i pisanja štampe povodom međusobnih posjeta, sporazuma i ugovora.

Britanska politika prema Jugoslaviji odražavala se i u odnosu prema jugoslovenskoj političkoj emigraciji koji se, naročito od dolaska konzervativaca na vlast 25. oktobra 1951, počeo mijenjati. Za vrijeme vladavine laburista, od strane zvaničnih vladinih predstavnika nije dolazilo do otvorenog eksponiranja i podrške političkoj emigraciji. Izuzetak je ipak učinjen prema Živku Topaloviću, koji je preko Socijalističke internacionale bio u stalnim kontaktima sa rukovodstvom Laburističke partije. Stav konzervativaca (dok su još bili u opoziciji) ogledao se u otvaranju debate u Parlamentu (Idn – 5. jula 1951) i postavljanju zahtjeva da se pomoć Jugoslaviji poveže sa uslovima tretmana političkih zatvorenika u Jugoslaviji, smatranih agentima Zapada (Gani-beg Kriezju, Dragoljub Jovanović, B. Furlan i drugi). Sa preuzimanjem vlasti, stav zvaničnih predstavnika prema jugoslovenskoj emigraciji pooštrio je naročito član kabineta H. Makmilan na konferenciji izbjeglica iz istočne i centralne Evrope u Londonu januara 1952. kojoj su prisustvovali Slobodan Jovanović, J. Krnjević, A. Kuhar, Ž. Topalović i drugi. V. Čerčil primio je 13. februara u zvaničnu posjetu kralja Petra II Karađorđevića. Otvaranje srpske pravoslavne crkve u Londonu 29. juna bilo je praćeno manifestacijama koje su dobile publicitet u štampi i preko emisija BBC-a. Osim toga, pogrebu kralja Džordža VI prisustvovao je bivši namjesnik Pavle Karađorđević u svojstvu zvanično pozvanog lica od strane britanskog dvora, kao i istaknuti emigranti (episkop Nikolaj Velimirović). Prema izvještajima jugoslovenskih političkih i diplomatskih krugova, ovakav stav

²² Arhiv JBT, KMJ, I-2-a/140. Američka koncepcija odbrane Balkana i čitavog prostora istočnog Mediterana polazila je od procjene da je upravo to „odskočna daska za eventualni napad na bok sovjetskih snaga”. S tim u vezi komanda Mediterana trebalo je da bude u okviru komande Južne Evrope i SHAPE-a.

²³ Arhiv, KMJ, I-2-a/140.

britanske vlade bio je posljedica ranije saradnje, kao i poznatog britanskog stava otvorenog za široki krug pojedinaca i grupa, bez obzira na ideološko opredeljenje.²⁴

Odnos laburističke opozicije prema Jugoslaviji bio je negativan po pitanju odnosa jugoslovenske vlade prema Persiji (Iranu) prilikom glasanja o britanskoj rezoluciji u Savjetu bezbjednosti. Rukovodstvo Laburističke partije bilo je nezadovoljno posjetom A. Bevina Jugoslaviji, naročito njegovim člankom o toj posjeti, koji su konzervativci iskoristili u izbornoj kampanji, napadajući Bevina kao „Tita od Tonypandy-a”. Međutim, bilo je pokušaja da se održi ranija politička praksa. U debati u Donjem domu, pod konzervativcima, 20. novembra, jedan od mlađih laburističkih prvaka K. Robinson odlučno se zalagao za prijateljske odnose sa Jugoslavijom, onako kako ih je uspostavila laburistička vlada, naglašavajući „važnost podrške režimu maršala Tita”. Raniji podsekretar Forin ofisa – E. Dejvis je u spoljnopolitičkoj debati 5. februara 1952. komentarisao da bi vojnički bilo poželjno da Zapad ima vojne baze u Jugoslaviji, ali to bi od strane Sovjetskog Saveza bilo protumačeno kao „provokativna akcija, te prema tome, iz političkih razloga ne bi bilo pametno presirati takvu mjeru”. Kad je riječ o držanju laburističke ljevice, ona je, zapravo, lansirala vijesti o tobožnjoj „proameričkoj orijentaciji” spoljne politike jugoslovenske vlade, izražavajući time potpuno neslaganje sa njenim stavovima.²⁵

Na predloge britanske vlade o otvaranju konzulata u Ljubljani i Sarajevu nije data saglasnost jugoslovenske strane ni kada se zahtjev sveo samo na Sarajevo.

Djelatnosti Britanskog savjeta u Beogradu i Zagrebu, čiji je rad kontrolisao Forin ofis, odvijale su se preko kurseva engleskog jezika, čitaonica, stipendija, izložbi, filmova, predavanja i prodaje knjiga i brošura. Pitanje britanske, francuske i čitaonice SAD pokušavalo se dovesti u sklad sa jugoslovenskim propisima, uz odstranjivanje, kako se procjenjivalo, između ostalog i propagandnog uticaja ovih institucija.

Na osnovu Uredbe o zastupanju inostranih firmi (jun 1952), britanski diplomatski predstavnici zatražili su dozvolu za otvaranje predstavništva petrolejske firme Shell u Beogradu. Međutim, jugoslovenska strana je ovu mogućnost usloвила zastupanjem preko nekog od ovlašćenih jugoslovenskih preduzeća, biroa ili agencija, ali ne i preko privatnih lica.²⁶

Za ukupno sagledavanje jugoslovensko-britanskih odnosa, naročito za period 1950–1952, kada je ostvareno više obostranih posjeta i zaključeno nekoliko aranžmana o ekonomskoj i vojnoj pomoći, značajno je pokazati kako je Jugoslavija tretirana u britanskoj štampi i javnosti uopšte. Naime, od posjete podsekretara Forin ofisa I. Dejvisa (E. Devies) u ljeto 1950. Jugoslaviju je posjetilo više članova laburističke i konzervativne vlade.²⁷ Od posjete delegacije Laburističke partije 1950, koja je bila prva zvanična posjeta jedne socijalističke partije zapadnih zemalja, Jugoslavija je bila znatno prisutnija u štampi i medijima socijalističkih partija i vlada zapadnih zemalja. Tome su doprinijele zvanične i nezvanične posjete Londonu Milovana Đilasa, Aleksandra Rankovića, Petra Stambolića i drugih ministara, kao i prisustvovanje Ivana Ribara i generala Peka Dapčevića na sahrani kralja

²⁴ Arhiv, KPR, I-2/1, Bilten br. 13/1952.

²⁵ Isto, I-2-a/140.

²⁶ Isto.

²⁷ Jugoslaviju su posjetili članovi laburističke vlade: I. Dejvis, N. Baker, ministar energetike, A. Bevan, član kabineta, A. Botomblej, sekretar za prekomorsku trgovinu, i konzervativne vlade: admirali – Edelstein i Muntbaten, komandanti britanske flote u Sredozemlju, Randolf Čerčil (sin premijera V. Čerčila), D. Sandeys, ministar za snabdijevanje i A. Iden, ministar inostranih poslova.

Džordža VI. Isto tako, posjete komandanata britanske flote u Sredozemlju – Splitu i Brionima, kao i posjeta Koče Popovića, načelnika jugoslovenskog Generalštaba Londonu, naišle su na širok publicitet u štampi i medijima.²⁸

Posjeta ministra inostranih poslova A. Idna predstavljala je svakako najveći domet u spoljnopolitičkim manifestacijama jugoslovensko-britanskih odnosa, već i stoga što se radilo o prvoj zvaničnoj posjeti ministra jedne iz kruga velikih sila i ličnosti koja je još iz vremena prije Drugog svjetskog rata bila simbol ove saradnje. Nasuprot ovim pozitivnim reagovanjima u britanskom javnom mnjenju u ne malom broju napisa oštro je kritikovana vlada zbog „tetošenja maršala Tita”.²⁹

Pažnja štampe i medija bila je uglavnom koncentrisana na stanje na jugoslovenskim granicama i izjave političkih rukovodilaca, u namjeri da se stekne utisak kako sav unutrašnji politički razvoj ide u smjeru „skretanja” ka zapadnim shvatanjima demokratije i liberalizma. Dok se u laburističkoj štampi zapažao „ironizatorski karakter”, zvanična štampa je podvlačila pozitivan odnos prema jugoslovenskoj žalbi Organizaciji ujedinjenih nacija (OUN) protiv agresivnog pritiska SSSR-a i istočnoevropskih zemalja. Listovi „The Economist” i „Manchester guardian” uporno su nastojali da diskredituju stavove jugoslovenske vlade, ističući nedosljednost u spoljnopolitičkim stavovima. U radio emisijama BBC, Jugoslaviji je tokom 1951. i 1952. bilo posvećeno 18 posebnih predavanja ili programa, a u radio vijestima notifikovani su najvažniji politički događaji. Ukupno sagledan različiti tretman Jugoslavije u štampi i na radiju ipak je vodio računa o tome da ne dozvoli suviše veliko popularisanje nezavisnosti i samostalnosti Jugoslavije, a to se uostalom poklapalo sa strategijskim ciljevima globalne britanske politike.³⁰

Ekonomsko-finansijski odnosi

Pitanja ekonomsko-finansijskih odnosa između Jugoslavije i Velike Britanije u periodu od 1946. do 1952. regulisana su na osnovu trgovinskih pregovora i trgovinskih sporazuma. Ovi pregovori realizovani su u četiri etape: 1) od februara 1946. do jula 1947; 2) od avgusta 1947. do decembra 1948; 3) od marta 1949. do decembra 1949; 4) od polovine februara do polovine maja 1952. Mada su ovim pregovorima bili obuhvaćeni razni aspekti ekonomskih i finansijskih problema, svi oni su u osnovi bili deo trgovinskog sporazuma. Izvan pomenutih pregovora ostali su jedino neriješeni oni koji su se odnosili na javni (predratni) dug Kraljevine Jugoslavije V. Britaniji i platni sporazum.³¹

²⁸ Među značajnije spadaju i posjete generala Kalendera i brigadira Makmilana, kao i gostovanje naših i britanskih naučnih radnika (Siniše Stankovića, Aleksandra Belića, prof. dr. Lavriča, sir C. Tomasa, Price i drugih).

²⁹ Arhiv predsednika Republike, KPR, I-2/1. Prema evidenciji jugoslovenske ambasade u Londonu tokom 1951. o Jugoslaviji je pisano u 239 listova i časopisa (ukupno 4.467 napisa, od čega oko 800 članaka), a tokom 1952. publicitet se srazmjerno samnjivao.

³⁰ Isto.

³¹ Arhiv, APR, I-2a/140. Pregovori od februara 1946. do jula 1947. obuhvatili su slijedeća pitanja: zaključenje trgovinskog sporazuma na godinu dana, zaključenje monetarnog sporazuma, oslobađanje jugoslovenskog zlata i njegovo vraćanje u zemlju, obezbjeđivanje povraćaja jugoslovenskih brodova koji su bili u zakupu i plovili pod britanskom zastavom i oslobađanje imovine koja je u V. Britaniji bila blokirana usled okupacije Jugoslavije. U drugoj fazi pregovora od avgusta 1947. do decembra 1948. razmatrana su pitanja zaključenja dugoročnog trgovinskog sporazuma, do kojeg je došlo u trećoj etapi pregovora; D. Bogetić, *Program tripartitne pomoći Jugoslaviji*, „Leskovački zbornik”, XXXVI, Leskovac 1996, 441-451.

Poslije razmatranja svih otvorenih pitanja tokom prve i druge faze pregovora, zaključen je prvi poslijeratni trgovinski sporazum između Jugoslavije i Britanije potpisan 23. decembra 1948. sa važnošću od godinu dana. Ovaj „Sporazum o naknadi za britansku imovinu, prava i interesa pogođenih jugoslovenskim merama nacionalizacije, eksproprijacije, otuđenja i likvidacije” predviđao je kompenzacionu sumu od 4,5 miliona funti sterlinga. Dogovorena suma predstavljala je ukupnu vrijednost britanske imovine pogođene navedenim mjerama, a simbolično plaćanje utvrđeno je u visini od 450.000 funti iz imovine oslobođene odredbama anglo-jugoslovenskog sporazuma o deblokaciji.³² Sljedeći „Sporazum o novcu i imovini podvrgnut specijalnim mjerama kao posledica neprijateljske okupacije Jugoslavije”, koji je stupio na snagu istog dana kada i prethodni, obuhvatio je pitanja britanske imovine u Jugoslaviji i jugoslovenske u Britaniji. Od marta do decembra 1949. pregovarano je o uslovima za zaključenje dugoročnog trgovinskog sporazuma koji je potpisan 26. decembra 1949. pod nazivom „Petogodišnji trgovinski sporazum između jugoslovenske i britanske vlade”. Sporazum je sadržao četiri posebne cjeline: 1) trgovinski sporazum sa kontingentnim listama koji je stupio na snagu prvog januara 1950. sa rokom važnosti do 31. decembra 1954; 2) sporazum o plaćanju naknade za bivšu britansku imovinu u Jugoslaviji, kojim je bila predviđena otplata u iznosu od 4.050.000 funti, na osnovu posebnog sporazuma od 28. decembra 1948; 3) razmjena nota o tehnici korišćenja srednjoročnog kredita u iznosu od 8.000.000 funti i 4) pismo o platnom sporazumu i pregovorima za javne dugove.³³

Pregovori tokom četvrte etape, od polovine februara do polovine maja 1952 (u 1950. i 1951. nije bilo pregovora), pretočeni su u potpisani Dopunski trgovinski sporazum za 1952. i bili su dio Petogodišnjeg trgovinskog sporazuma.

Pregled izvoza i uvoza britanskih roba i artikala u Jugoslaviji izražen u hiljadama dinara, sa procentualnim učešćem u ukupnom izvozu i uvozu, za period od 1945. do druge polovine 1952. izgledao je ovako: 1945. izvoz 0 (0%), uvoz 0,8 (0%); 1946. izvoz 31.402 (1,1%), uvoz 6.626 (0,36%); 1947. izvoz 232.959 (2,68%), uvoz 424.390 (5,13%); 1948. izvoz 942.977 (6,24%), uvoz 725.175 (4,60%); 1949. izvoz 863.306 (19,38%), uvoz 1.874.491 (12,86%); 1950. izvoz 1.479.285 (18,65%), uvoz 1.989.016 (16,87%); 1951. izvoz 1.767.119 (19,24%), uvoz 3.015.184 (19,84%) i u prvoj polovini 1952. (po novom kursu dinara) izvoz 8.915.184 (20%), uvoz 9.481.371 (20%).³⁴

Na osnovu ovih podataka vidi se da je izvoz V. Britanije u Jugoslaviju posle zaključenja Petogodišnjeg trgovinskog sporazuma povećan u odnosu na 1945. za oko 3 puta, a uvoz je u odnosu na 1948, u 1949. godini povećan 3 puta, u 1950 - četiri, a u 1951, odnosno u prvoj polovini 1952 - 5 puta. Struktura izvoza iz V. Britanije pokazuje da su više od 2/3 uvoza u Jugoslaviju činili: vuna, pamuk, razna prediva, sirova guma, koža, tehničke masnoće i ulja, valjani materijal itd., kao i pogonska sredstva za reprodukciju. Poslije uvoza sirovina za reprodukciju, dolazio je uvoz opreme (najznačajnije predionice pamuka od 105.000 vretena) za održavanje industrijskih kapaciteta. Poslije opreme, dolazio je uvoz robe za potrebe MNO, široke potrošnje i građevinskog materijala. Nomenklatura uvoznih roba obuhvatala je preko 320 različitih artikala.

Britanska vlada odobrila je više kredita i zajmova za rješavanje finansijskih pitanja jugoslovenske privrede. Pored učestvovanja u davanju pomoći na tripartitnoj

³² Arhiv, APR, I-2-a/140.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

osnovi, za period od 1950. do polovine 1952. po ovom osnovu dobijeno je od V. Britanije oko 21.000.000 funti sterlinga kredita i zajmova.³⁵

Strukturu jugoslovenskog izvoza u Veliku Britaniju sačinjavali su prije svega drveni sektor sa mekom i tvrdom rezanom građom i finalni proizvodi drvne industrije koja je činila 3/4 vrijednosti cjelokupnog izvoza. Izvoz artikala poljoprivredno-prehrambenog sektora, koji se nalazio na drugom mjestu, pored ostalog obuhvatao je i „finalne proizvode konzervne industrije”. Poljoprivredni sektor u 1952. činio je 50% ukupnog izvoza u V. Britaniju. Rude i metali bili su na trećem mjestu u uvozu, a svi ostali artikli bili su zastupljeni u znatno manjem obimu. Nomenklatura izvoza pokazuje da je u prvim posleratnim godinama u razmjeni učestvovalo nekoliko desetina artikala; taj broj se u 1950. uvećao na 80, a u 1951. na oko 100 artikala sa tendencijom povećanja u 1952. Jugoslovenski izvoz povećao se kako po vrednosti i po obimu, tako i po nomenklaturi artikala potrebnih britanskom tržištu.³⁶

U spoljnotrgovinskim odnosima Jugoslavije sa V. Britanijom ostalo je otvoreno nekoliko pitanja koja su suštinski uticala na saradnju u ovom periodu:

1) Do zaključenja platnog sporazuma u cilju rješavanja javnih (predratnih) dugova nije došlo iako se o tome pregovaralo više puta tokom 1946, 1947. i 1948. godine. Prilikom zaključenja Petogodišnjeg trgovinskog sporazuma (krajem 1949) jugoslovenska vlada „nameravala je otpočeti pregovore sa predstavnicima poverilaca ne docnije od 31. maja 1950. g. radi razmatranja nastavljanja plaćanja Jugoslovenskih dugoročnih sterlinških dugova”³⁷ Međutim, do pregovora nije došlo jer jugoslovenska strana nije bila spremna da vezano rešava ova dva pitanja. Britanski predstavnici su rješenje ovih pitanja vezali za Aide memoire o daljoj tripartitnoj pomoći.³⁸ Jugoslovenski dug Britaniji u hiljadama dolara na dan 30. juna 1951, odnosno 30. juna 1952. izgledao je ovako:

Zajmovi od V. Britanije	Na dan 30. juna 1951.	Na dan 30. juna 1952
Zajam od 8. mil. funti	22.400	22.400
Zajam od 4. mil. funti	11.200	11.200
Zajam od 3 mil. funti	8.400	8.400
Zajam od 2. mil. funti	5.600	5.600
Revolving credit	14.000	10.094

2) Uvozno preduzeće Invest-import napravilo je u decembru 1951. ugovor za isporuku kompletnog postrojenja za pripremu gvozdene rude za čeličanu u Zenici sa britanskom firmom Fraser and Chalmers Engineering Works Erith, Kent. Ovaj aranžman bio je nepovoljan jer britanska firma nije ispunila odredbe ugovora u dogovorenim odnosima.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto. Gledište britanske vlade u Aide memoire od 10. juna 1952. polazilo je od regulisanja jugoslovenskog duga prema inostranstvu na način kojim bi se smanjivao deficit platnog bilansa, i u tom slučaju oni bi pomagali otplatu duga dok pomoć bude trajala. Jugoslovenska vlada je tražila moratorijum na dugove za 1952. i 1953. godinu. Za razliku od Britanaca, američki pregovarači su odgodili i produžili otplatu zajmova kod EXIM banke u iznosu od 55 miliona dolara, s tim da otplata počne jula 1954. a završi se januara 1968. godine. Francuski predstavnici niti su odobrili odgodu jugoslovenskih dugova, niti su davali podršku ovakvom britanskom gledištu.

3) Plasiranje porudžbina jugoslovenskih preduzeća kod britanskih uvoznika „valjanog materijala i čeličnih proizvoda” krajem 1950. godine ostvareno je u ukupnoj količini od 28.093 t. Prema ugovorima sa britanskim firmama 23.426 t trebalo je isporučiti u 1951, a preostale 4.617 t početkom 1952. godine. Od navedene količine isporučeno je samo 6.500 t, s tim da se kasnije u nepreciziranom roku isporuče ostale količine.

4) Tokom tri protekle godine preduzeće „Jugo-import” pokušavalo je da dobi licence za proizvodnju mlaznih motora, ali britanski proizvođači uvijek su nalazili izgovor da nijesu u mogućnosti dobiti potrebnu dozvolu od svoje vlade.

5) Problemi jugoslovenskog izvoza u V. Britaniju od jula 1952. iznudili su intervenciju kod ekonomskog predstavnika britanske ambasade u Beogradu. U pitanju je bilo smanjenje mogućnosti plasmana izvoznih artikala, čak i onih najvažnijih kao što su drvo, kukuruz i obojeni metali za koje se s britanske strane naglašavala široka mogućnost plasmana i prema toj potrebi širili proizvodni kapaciteti. U razgovorima je iznijet problem neizvjesnosti plasmana naših proizvoda na britansko tržište, tako da su se jugoslovenska izvozna preduzeća morala orijentisati na drugo tržište. U 1952. godini prodate su male količine robe. Kod obojenih metala i pored ponude znatnih količina raznih metala i rude, britansko Ministarstvo materijala nije prihvatilo da kupi nijedan artikal sem bakra i nešto malo hromove rude. Štaviše, britanska strana odbila je da kupi ponuđene količine kukuruza (20.000 t i 10.000 t) izgovarajući se da nema uslove za skladištenje. I kod izvoza svježeg voća i drugih artikala iskrsele su mnoge administrativne teškoće. Zbog stroge veterinarske kontrole onemogućen je izvoz većih količina živine i finalnih proizvoda prerađivačke industrije.

Do navedenih problema, prema izvještajima jugoslovenskih predstavnika, došlo je usled ograničenja i restriktivnih mjera nove britanske ekonomske politike. Do 1952. za Jugoslaviju je važio režim uvoznih dozvola za artikle koji su se slobodno izvozili iz zapadnoevropskih zemalja. Uvozne dozvole odobravane su na bazi kontingenata trgovinskih sporazuma u robnim listama koji su do tada bili veći nego što su mogli da se iskoriste. Jugoslovenska proizvodnja sve do 1952. nije mogla da obezbijedi predviđene količine za izvoz i tek kada su se do izvjesne mjere proizvodna preduzeća prilagodila uslovima tamošnjeg tržišta, ograničenja uvoza, namijenjena zemljama evropske platne unije i dolarskog područja, posebno su pogodila prodaju jugoslovenskih roba na britanskom tržištu.³⁹

*

Na osnovu izvještaja o ekonomskoj pomoći, V. Britanija je svojim srednjoročnim kreditima od 28. decembra 1950. i 11. januara 1951. iznosom od 5 milijardi funti sterlinga omogućila nabavku hrane i sirovina jugoslovenskoj vladi. Zatim je uslijedio zajam u iznosu od 4 miliona funti sterlinga (10. maja 1951) kojim su pokrivenne potrebe za drugi kvartal te godine, a za ostale potrebe pomoć je pružana na osnovu zaključaka Londonske konferencije o tripartitnoj pomoći Jugoslaviji kojom je za 1951/52. dat iznos od 120 miliona dolara. U ovoj pomoći vlada V. Britanije učestvovala je sa 27,6 milijardi (23%), SAD sa 78 miliona dolara (65%) i Francuska sa 14,4 miliona (12%). Odobrena pomoć realizovana je u tri dolarske kvote: 50.000.000 \$ 27. avgusta 1951. godine, 25.000.000 \$ 5. januara 1952. i 45.000.000 \$ 29. februara 1952.⁴⁰

³⁹ Isto.

⁴⁰ Arhiv, KPR I-2-a/140.

Britanska vlada zahtijevala je elastičnu proceduru kod sastavljanja lista nabavke roba koje su pravovremeno isporučivane. Time je bilo omogućeno da od odobrenog engleskog dijela od 27,6 miliona dolara već do 15. avgusta 1952. u Jugoslaviju stigne 27,2 miliona dolara.⁴¹ Razlog za ovakav britanski stav nalazio se u namjeri da na ovim manje važnim pitanjima ublaže oštricu njihovog odnosa prema ekonomskoj pomoći prema Jugoslaviji uopšte. Ipak, valja napomenuti da je britanska vlada pri dodjeljivanju druge i treće tranše pomoći činila poteškoće koje su otklonjene zahvaljujući upornom stavu američke misije. Naime, Britanci su nastojali da se pomoć za prvu polovinu 1952. odobri tek poslije zajedničke konferencije i da iznos bude manji od dogovorenog na konferenciji u Londonu. Zbog ovih diskusija o obećanom iznosu od 120 miliona dolara, dolazilo je do ozbiljnih nesuglasica između predstavnika američke i engleske misije.⁴²

Ipak, zahvaljujući mišljenjima britanskih predstavnika ekonomska pomoć Jugoslaviji je od januara do novembra 1951. pravovremeno dobijana. Međutim, sve njihove kasnije konstatacije, kao i one iskazane u aide memoire od 10. jula 1952. zasnovane su na poznatom stavu proračunate uzdržanosti britanske vlade prema jugoslovenskoj ekonomiji.⁴³

Britanski predstavnici nijesu bili spremni da prihvate ponuđene iznose za realizovanje programa i to je naročito došlo do izražaja u diskusijama o trgovinskom i platnom bilansu za ekonomsku 1951/52. godinu. Ovu sumnju vezivali su za izvoz koji je istina bio u stalnom padu, iako su jugoslovenski predstavnici predviđali smanjenje deficita u platnom bilansu. Argumenat više britanska strana nalazila je u nereálnim procjenama uvoza, što je dokazivano sve većim iznosima za plaćanje kapitalne opreme. Takva mišljenja ilustruju i slijedeći podaci. Predviđanje jugoslovenskog izvoza za ekonomsku 1951/52. godinu u milionima dolara iznosilo je ukupno 250 miliona (142 u drugoj polovini 1951. i 108 u prvoj polovini 1952). Od ovako predviđenog izvršeno je ukupno 238 miliona (113 miliona u drugoj polovini 1951. i 125 u prvoj polovini 1952. godine). Predviđeni uvoz za ekonomsku 1951/52. godinu iznosio je ukupno 350 miliona dolara (160 u drugoj polovini 1951. i 190 u prvoj polovini 1952. godine). Od planiranog izvršeno je ukupno 290 miliona dolara (150 u drugoj polovini 1951. i 134 u prvoj polovini 1952. godine).⁴⁴ U gotovo svim diskusijama o jugoslovenskom uvozu, britanska strana je uporno odbijala da prizna izdatke za industrijsko održavanje smatrajući, uglavnom, da su to nove investicije. U takvim razgovorima predstavnici SAD i Francuske podržavali su jugoslovenske stavove i uglavnom uvjerali britansku stranu da prihvati jugoslovenski predlog, ali su tražili da se glavni dio pomoći upotrijebi za održavanje u drvnoj industriji, rudarstvu i poljoprivredi. Na taj način jugoslovenska strana je „akategorisala i uvoz novih traktora” u zamjenu za postojeća sredstva u poljoprivredi. Stalno dovodeći u vezu

⁴¹ SAD i Francuska sprovodile su sistem kontrolisanog utroška dinarskih protivvrijednosti za primljenu pomoć na osnovu posebnih propisa.

⁴² Isto.

⁴³ Predstavnici britanske misije izražavali su sumnju u iznijete procjene jugoslovenske strane u vezi sa planom izgradnje ključnih objekata, novim finansijskim i platnim sistemom, cijenama, novim mjerama u poljoprivredi i zadrugarstvu i pitanjima decentralizacije spoljne trgovine i nacionalnog dohotka. Zapravo, sve ove sumnje iskazane su u pomenutom aide memoire od 10. jula 1952.

⁴⁴ Arhiv, KPR I-2-a/140. U planiranje, kao i izvršenje uvoza, nije bila unijeta kapitalna oprema čiji je iznos bio 37 miliona dolara. Isto tako, ni u planiranju ni u izvršenju izvoza i uvoza nijesu bili uračunati kompenzacioni poslovi (kukuruz-pšenica i pšenica-brašno). U ovom periodu na ime kompenzacije izvezeno je kukuruza za 23 miliona dolara, a uvezeno pšenice i brašna za isti iznos.

industriju sa povećanjem poljoprivredne proizvodnje, Britanci su insistirali na pojačanom izvozu poljoprivrednih proizvoda i u tu svrhu nabavljanje kapitalne opreme. Kritikujući jugoslovenski investicioni program, najčešće primjedbe odnose su se na nedovoljno stručnu radnu snagu, na objekte koji će apsorbovati sirovine namijenjene izvozu, kao i artikle namijenjene izvozu koji neće naići na plasman na svjetskom tržištu (naveden je primjer aluminijuma).⁴⁵ Stoga su insistirali kod Međunarodne banke da se uspori odobravanje zajma Jugoslaviji u tranšama. Prigovarali su da jugoslovenska vlada od sopstvenih sredstava troši za plaćanje investicionih porudžbina, što je doista bilo tačno u 1951. godini kada je u tu svrhu utrošeno oko 7 miliona dolara. Činjenica je da su u prvoj polovini 1952. godine izvršena znatno veća plaćanja za investicije iz sopstvenih sredstava i da je to bila posljedica zahtjeva da vlade V. Britanije, SAD i Francuske odobre 80 miliona kredita ili zajmove za završetak investicionog programa. Međutim, njihov negativan odgovor bio je usklađen sa Međunarodnom bankom koja je odugovlačila početak pregovora o drugoj tranši zajma, iako je Jugoslavija u tom periodu raspolagala sredstvima stvorenim za izvoz. Na ovaj način nabavka investicija od strane zapadnih zemalja niti je dobro shvaćena i umjesto očekivane podrške bila je strogo kontrolisana i onemogućavana. U ovakvom ponašanju prepoznavao se jasan stav zapadnih zemalja u strogom usmjeravanju jugoslovenske privrede na poljoprivrednu proizvodnju. Sa jugoslovenske strane ostalo se pri shvatanju da njena privreda ne može biti autarhična zbog velike zavisnosti u pojedinim sirovinama kao što su pamuk, vuna, kaučuk itd., a da se i ne govori o mašinama i ostalim industrijskim proizvodima. Vjerovalo se isto tako u mogućnost šireg plasiranja pojedinih proizvoda u inostranstvo, kao što su drvo, rude i poljoprivredni artikli. Stoga se nije moglo očekivati da Jugoslavija bude samo izvor sirovina, da u takvoj situaciji ostane i da, kao najveći izvoznik bakra u Evropi, uvozi po znatno većim cijenama gotove bakarne proizvode, kablove i drugu opremu.⁴⁶

Britanski prigovori o nedovoljnim investicijama u poljoprivredi bili su opravdani i prihvaćeni su za žitorodna područja, ali, čini se, da se na ovome previše insistiralo. Ipak, za 1952. bilo je predviđeno da se u poljoprivredu investira oko 80 miliona dolara, da se u vidu subvencija za povećanje proizvodnje upotrijebi preko 13 miliona, a za melioracije i šumarstvo preko 9 miliona dolara. Time je saopštena namjera jugoslovenske vlade da u 1953. i narednim godinama stalno povećava sredstva namijenjena poljoprivredi.

Ipak, nastojanja britanske vlade došla su do izražaja u pružanju dalje ekonomske pomoći Jugoslaviji, gdje je insistirano na stavu protiv industrijalizacije sa jasnom namjerom da se ograniči jugoslovenska ekonomska struktura na poljoprivredu i sirovine. Može se konstatovati da su jugoslovensko britanski odnosi u ovom periodu postupno napredovali, a posjetom A. Idna Jugoslaviji postali solidna osnova uzajamnog povjerenja i saradnje na političkom, ekonomskom i vojnom polju.

---

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

DJORDJE BOROZAN

YUGOSLAV - BRITISH RELATIONS 1948-1952

Summary

The article deals with the most important questions of the Yugoslav-British relations from 1948 to 1952. Political and economic ties and the question of aid at the time of Yugoslavia's ideological confrontation with the USSR and other East European countries during the Cominform campaign are analyzed. Topics of particular interest are as follows: the position of the British Labor government at the outbreak of the Yugoslav-Soviet dispute; British policy towards Yugoslavia following the Korean war; the attitude of the conservative government toward Yugoslavia; economic and financial relations; the position of the British government on the question of Trieste and Yugoslav proposals for its solution; British policy on the Balkans, the Mediterranean, and the Middle East; the views of Labor Opposition towards Yugoslav government policy; the attitude toward Yugoslav political emigrants; the question of opening a British consulate in Yugoslavia; attitude toward the British Council; a look at economic and military aid; the question of debt payment and media coverage of international relations. Despite the compromises to which it was forced, the Yugoslav government managed to affirm its own principles regarding the coexistence of countries with different systems based on the mutual respect of such factors as equality, noninterference in the internal affairs of other countries, and action conforming to the principles laid down in the UN Charter.

JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI ODNOSI U 1956. I MAĐARSKA KRIZA U IZVEŠTAJIMA BRITANSKIH DIPLOMATA U BEOGRADU

ABSTRACT: Članak tumači jugoslovensko-sovjetske odnose tokom 1956. godine i uticaj mađarske krize na njih kroz analize i izveštaje britanskih diplomata u Beogradu, posebno ambasadora sir Franka Roberta, po mnogim mišljenjima jednog od najposobnijih zapadnih diplomata tog vremena. Izuzetnog poznavaoa jugoslovenskih prilika. Metodološki je ograničen isključivo na arhivsku građu britanskog Forin ofisa. Članak ne pretenduje da pruži celovitu sliku jugoslovenske spoljne politike tokom 1956. godine, već predstavlja prilog izučavanju ovog značajnog perioda u istoriji jugoslovenske diplomatije kroz uvid u strane arhivske izvore.

Pre izlaganja britanskog viđenja jugoslovensko-sovjetskih odnosa u 1956. godini, smatram neophodnim da u uvodu, u veoma kratkim crtama, prikažem stanje jugoslovensko-britanskih odnosa u prvoj polovini te godine. Frustracija Londona, izazvana odnosom jugoslovenskih vlasti prema pitanjima od posebnog interesa za Veliku Britaniju, i te kako je uticala na to kako je britanska diplomatija tumačila brze i često zbunjujuće rasplete i zaokrete u jugoslovensko-sovjetskim odnosima.

Jugoslovenski odnosi sa Zapadom¹ u 1956. godini bili su direktno uslovljeni ubrzanim jugoslovensko-sovjetskim približavanjem, naročito posle februarskog, 20. kongresa KPSS i, u manjoj meri, jačanjem saradnje Jugoslavije sa „nesvrstanim” zemljama Trećeg sveta, pre svega Egiptom i Indijom. Ovo je posebno važilo za odnose sa Velikom Britanijom, u to vreme, uz SAD politički najuticajnijom zemljom Zapada u Jugoslaviji. Od samog početka (1956) godine britansko nezadovoljstvo jugoslovenskom spoljnom politikom bilo je u stalnom porastu. Ogorčenje sa kojim su u Londonu primljene Titove javno izrečene osude bagdaskog pakta po povratku sa puta u Egipat, početkom januara 1956, kao i njegovo naglašeno zbližavanje sa Naserom, britanskim nemesisom, potencirali su britanske sumnje u prijateljsku neutralnost jugoslovenske spoljne politike. Raspoloženje Londona dodatno su pogoršavale sumnje koje je tih nedelja britanska ambasada u Beogradu dostavljala o navodnom prebacivanju čehoslovačkog naoružanja za Egipat kroz riječku luku.² Interna beleška Forin ofisa od 22. februara, samo četiri dana posle Titovog srdačnog telegrama upućenog 20. kongresu KPSS, prvog nakon 1948. godine, preporučila je „zahlađivanje” odnosa sa Jugoslavijom, posebno u svetlu

¹ Pri tome mislim pre svega na odnose sa SAD, Vel. Britanijom, Francuskom i Zap. Nemačkom.

² Izveštaji, januar-april 1956, Docs. RY 1192/1, 2, 3 i 4; File No. 124324; FO (Foreign Office) 371 Series; PRO (Public Records Office – Nacionalni Arhiv Vel. Britanije) London.

„nepoverenja koje je Premijer [Idn] iskazao prema Titu”.³ U ovakvom kontekstu, britanske diplomate u Beogradu neprestano su se tih nedelja trudile da svojim jugoslovenskim sagovornicima ukažu na opasnost uzimanja zapadne podrške „zdravo za gotovo”.

U periodu između februara i septembra 1956. godine odnosi Jugoslavije i Velike Britanije su se dodatno pogoršali. Nekoliko događaja je bilo uzrok tome. Prvi razlog bila je jugoslovenska „opčinjenost”⁴ Sovjetskim Savezom kao i izuzetno negativni odjek koji je na Zapadu imala Titova zvanična poseta SSSR-u, juna 1956. Po ocenama većine zapadnih posmatrača, Jugoslavija je tokom ove posete popustila pritisku SSSR-a i zauzela gotovo identičan stav o nizu međunarodnih pozicija, pre svega o pitanju ujedinjenja Nemačke i razoružanja u svetu. Iako je Jugoslavija zvanično poricala nameru priznavanja Istočne Nemačke, Tito je u nekoliko navrata tokom boravka u SSSR-u izjavio da je postojanje dve Nemačke realnost. Ugovor o izgradnji aluminijumskog kombinata koji je Jugoslavija potpisala sa SSSR-om i Istočnom Nemačkom u avgustu, samo je pojačao sumnje Zapada. Drugo, za razliku od podrške antisovjetskim demonstracijama u Istočnom Berlinu 1953. godine, Jugoslavija se ogradila od sličnih demonstracija u Poznanju, krajem juna 1956. Mnogim zapadnim posmatračima to je bio još jedan pokazatelj jugoslovenskog približavanja istočnom bloku. Treće, stalne jugoslovenske kritike bagdadskog pakta, kao i podrška proglašavanju stavu oko Kipra, pitanjima od posebnog interesa za Veliku Britaniju, dodatno su iritirale London koji je sve više dolazio do zaključka da se Jugoslavija meša u poslove koji se je ne tiču.⁵ Posebno nezadovoljstvo izazivala je jugoslovenska praksa javne kritike pozicija Velike Britanije i Zapada u aktuelnim događajima, s jedne strane a s druge, načelno hvaljenje Sovjetskog Saveza ili prećutkivanje negativnih poteza u spoljnoj politici sovjetskog rukovodstva.⁶ U privatnim kontaktima sa britanskim diplomatama, Jugosloveni su ovo opravdavali time da su odnosi sa Zapadom bliski i čvrsti zbog čega je „prijateljska” kritika normalna pojava i ne treba je uzimati previše k srcu. S druge strane, prema ovim uverenjima, odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza još su nestabilni i potrebno ih je podupirati, ponekad i tolerisanjem određenih stavova. Vrlo često, posle protesta ili zahteva za objašnjenjem suprotnih, javno izrečenih stavova, jugoslovenski rukovodioci bi privatno uveravali britanske diplomate da Jugoslavija razume ili čak podržava britanske i zapadne pozicije. Ovakva praksa je u Forin ofisu ubrzo okvalifikovana kao „farsa javnog napada i privatnog pokajanja”.⁷ Kao odraz frustracije izazvane jugoslovenskim ponašanjem, indikativan je rukom pisan komentar premijera Idrisa na jednom izveštaju o Jugoslaviji da se „nada da ćemo reći Jugoslovenima šta mislimo o njima”.⁸ Četvrto, ali sa britanskog stanovišta vrlo bolno, izjavom od 12. avgusta, Tito je javno podržao pravo Egipta da nacionalizuje i upravlja Sueckim kanalom. Usledila je potom izuzetno bučna kampanja jugoslovenske štampe protiv anglofrancuske politike prema Egiptu. U krizi koja je u to vreme zauzimala (i još uvek zauzima) izraženo mesto u britanskoj svesti, takva jugoslovenska politika neminovno je dovela antagonizam Londona do vrhunca. Britanski ambasador u Beo-

³ Doc. RY 10338/18; File No. 124289; FO 371 Series; PRO London.

⁴ *Annual Review* for 1956; 7. January, 1957; File No. 130486; FO 371 Series; PRO London.

⁵ Izveštaj od 17. avgusta 1956; Doc. RY 1022/83; File No. 124275; FO 371 Series; PRO London.

⁶ *Annual Review* for 1956; 7 January, 1957; File No. 130486; FO 371 Series; PRO London.

⁷ FO beleška od 20. septembra 1956; Doc. RY 1022/92; File No. 124275; FO 371 Series; PRO London.

⁸ Doc. RY 1051/37; File No. 124304; FO 371 Series; PRO London.

gradu, sir Frank Roberts, zaključio je da je ovakav odnos Jugoslavije „primereniji prema neprijatelju nego prema zemlji koja je postojano podržavala i pomagala Jugoslaviju”.⁹ Osim toga, pukovnik Naser je bio Titov gost od 12. do 19. jula, samo nedelju dana pre nego što je nacionalizovao Suecki kanal. Iako su Jugosloveni to odlučno poricali, u atmosferi poremećenog međusobnog poverenja, Britanci su dugo potom sumnjali da je Tito unapred bio informisan o Naserovoj nameri i da ga je čak okuražio. Frank Roberts, u jednom izveštaju tih meseci, navodi da smatra svojim najvažnijim zadatkom da „probudi [Jugoslovene] iz njihove sadašnje zablude da mogu da nastave sa svojom igrom suprotstavljanja Zapada Istoku i obratno; da smatraju podršku Zapada zagarantovanom, u toj meri da mogu svoju poziciju zloupotrebljavati. Stvarnost je u tome da Jugoslavija mnogo više zavisi od Zapada, ne samo po pitanju svog ekonomskog razvoja, već i radi očuvanja toliko joj drage specijalne pozicije vis-à-vis Sovjetskog Saveza i Istočne Evrope, nego što Zapad zavisi od Jugoslavije.”¹⁰

Jugoslovensko-sovjetski odnosi tokom 1956. i mađarska kriza

Odnosi sa Sovjetskim Savezom činili su težište jugoslovenske spoljne politike tokom 1956. godine. U mesecima između februarskog, 20. kongresa KPSS i Titove posete SSSR-u tokom juna, jugoslovensko-sovjetski politički, ekonomski i kulturni odnosi su se razvijali izuzetno ubrzanim tempom. Sa zapadnog stanovišta bilo je značajno i to da je po prvi put posle 1948. godine došlo do razmene poseta vojnih delegacija. Britanskim diplomatima u Beogradu bilo je jasno da takav razvoj odnosa neminovno vodi partijskoj normalizaciji, i to najverovatnije već tokom Titove posete Sovjetskom Savezu.¹¹ U već postojećoj atmosferi poljuljanog britanskog poverenja u Jugoslaviju, ubrzano približavanje Jugoslavije Sovjetskom Savezu izazvalo je izuzetno uznemirenje.

Titov izuzetno srdačan pozdravni telegram 20. kongresu KPSS, prvi posle 1948. godine, izazvao je izuzetno podozrenje u Londonu. Prve, ishitrene analize u Forin ofisu sugerisale su da je Jugoslavija napustila svoju neutralnu poziciju i udaljila se od Zapada. Britanska ambasada u Beogradu je nastojala na svaki način da utvrdi pravo značenje ovog jugoslovenskog poteza. Tokom četiri nedelje posle kongresa (od 25. februara do 22. marta 1956), na zahtev svojih nadležnih, ambasador Roberts je tražio i obavio čak šest susreta sa najvišim jugoslovenskim rukovodiocima. U seriji izveštaja koji su usledili, ambasador je predočio motive i intencije nove jugoslovenske politike prema SSSR-u. Kao izuzetno ilustrativan za jugoslovensko razmišljanje, Roberts prenosi razgovor u četiri oka sa Kardeljem kojom prilikom mu je ovaj izneo da „... Kao prvo, Gosp. Hruščev i njegova grupa zaslužuju podršku – zbog toga tako srdačan ton Titovog telegrama. Drugo, mir u svetu je sada osiguran za dugi niz godina. Međutim, uprkos naizgled jednoglasnim odlukama Kongresa, i dalje je prisutna staljinistička opozicija Hruščovljevoj politici... Gosp. Hruščov mora pokazati uspešnost svoje politike i bilo je prirodno da mi Jugosloveni, najveći dobitnici u takvoj politici do sada, ne budemo rezervisani u podršci svakog pozitivnog

⁹ *Annual Review* for 1956; 7. January, 1957; File No. 130486; FO 371 Series; PRO London.

¹⁰ Izveštaj od 17. avgusta 1956; Doc. RY 1022/83; File No. 124275; FO 371 Series; PRO London.

¹¹ Telegram br. 51 od 26. maja 1956; Doc. RY 10338/43; File No. 124289; FO 371 Series; PRO London.

koraka.”¹² Koča Popović, jugoslovenski ministar za inostrane poslove, nedvosmišleno je istakao da je osnovni prioritet jugoslovenske spoljne politike podržavanje novih tendencija u Sovjetskom Savezu i zemljama „lagera”. On je okarakterisao zapadno strahovanje za jugoslovensku neutralnu poziciju kao „preuveličani skepticizam i rezervisanost”¹³ U izveštaju od 16. aprila, Roberts, prema informaciji belgijskog ambasadora, prenosi tok razgovora koji je Tito imao sa belgijskim ministrom inostranih poslova Spakom koji je tih dana boravio u Beogradu. Tom prilikom, Tito je kampanju dezavuisanja Staljinu u SSSR-u pripisao unutrašnjim i spoljašnjim uzrocima. Unutrašnji uzroci, po njemu, vide se u strahu novog sovjetskog rukovodstva da bude zbačeno od strane „staljinskih” elemenata. Bilo je stoga nužno eliminisati „staljiniste”, uprkos svim rizicima. Ovome je Tito dodao i rešenost sovjetskog armijskog vrha da se „osveti” Staljinu. U spoljašnje uzroke on je uvrstio saznanje sovjetskog rukovodstva da su Staljinovi metodi u spoljnoj politici ujedinili svet protiv SSSR-a te da nije dovoljno samo izmeniti te metode već ih se moraju i javno odreći. Po Titu, Hruščov i Bulganjin još uvek nisu čvrsto u sedlu, „staljinistički” elementi ih mogu nadvladati i stoga je nužno pružiti im punu podršku.¹⁴

Svojim izveštajima i odlučnim stavom Roberts je uspeo da odvрати Forin ofis od odluke da se zvanično i oštro reaguje na jugoslovensko-sovjetsko zbližavanje. Sugerisao je, što je prihvaćeno, da zatraži prijem kod Tita i u direktnom kontaktu pokuša da razjasni moguće dileme. Do susreta je došlo 4. maja, pred Titov put u Francusku i samo nekoliko nedelja pred odlazak za SSSR. U veoma otvorenom razgovoru, koji pokazuje u kojoj meri je ovaj diplomata bio uvažen od strane jugoslovenskog vrha, britanski ambasador je izneo sumnje i zabrinutost, izazvane neuobičajenim tempom približavanja Jugoslavije i SSSR-a, i mogućim posledicama po jugoslovenske odnose sa Zapadom. Po oceni ambasadora, Tito je uspeo da ga uveri da nova jugoslovenska politika prema Sovjetskom Savezu ne znači promenu strateške orijentacije Jugoslavije, već je samo odraz „podržavanja pozitivnih tendencija” novog sovjetskog rukovodstva.¹⁵ U izveštaju od 26. maja, samo nekoliko dana pred Titov put u Moskvu, Roberts iznosi ocenu da je značaj predstojećih moskovskih razgovora u neminovnoj „diskusiji oko ideoloških pitanja kao i o unutrašnjim promenama, kako u Sovjetskom Savezu tako i u njegovim ‘Satelitima’¹⁶, a kada je o njima reč, Tito se retko pridržava sopstvenog principa o ne mešanju u unutrašnje stvari drugih zemalja”¹⁷ Kako nam je poznat tok razgovora jugoslovenske i sovjetske delegacije u Kremlju, impresivno deluje tačnost analize britanskog diplomate, kao i njegovo poznavanje mentaliteta komunističkih lidera dve zemlje.

Kao što se i očekivalo, Titova poseta SSSR-u, od 2 – 23 juna 1956, bar na izgled, predstavljala je korak ka čvršćem jugoslovensko-sovjetskom zbližavanju. Prizori izliva oduševljenja sovjetskih građana dopunjavani su naglašenom srdačnošću i laskanjem sovjetskih rukovodilaca, uključujući i nepopravljivog antijugoslovena,

¹² Telegram br. 35 od 9. marta 1956; Doc. RY 10338/16; File No. 124289; FO 371 Series; PRO London.

¹³ Izveštaj od 15. aprila 1956; Doc. RY 10338/29; File No. 124289; FO 371 Series; PRO London.

¹⁴ Doc. RY 1022/41; File No. 124274; FO 371 Series; PRO London.

¹⁵ Telegram br. 40 od 5. maja 1956; Doc. 10338/40; File No. 124289; FO 371 Series; PRO London.

¹⁶ Sateliti – naziv za države Varšavskog pakta, popularan u anglosaksonskoj političkoj terminologiji.

¹⁷ Telegram br. 51 od 26. maja 1956; Doc. 10338/43; File No. 124289; FO 371 Series; PRO London.

Molotova. Sovjetska strana se trudila da u javnosti istakne „simetričnost” jugoslovenskih i sovjetskih stavova po mnogim međunarodnim pitanjima, spretno izbegavajući pomen „manjih” neslaganja. U govorima na zvaničnim prijemima i večerama, uz prisutnog Tita, sovjetski lideri su najgrubljim rečima napadali Zapad. Iza besprekorno izrežirane kulise nije bilo lako nazreti vrlo teške, ponekad čak i mučne razgovore dveju delegacija, niti je iznenađujuće da su zapadni komentari, gotovo do jednoga, bili negativni i alarmantni. Posle govora Tita i Hruščova na mitingu na stadionu „Dinama” u Moskvi, 19. juna, britanski ambasador u Moskvi, Vilijam Hajter (William Hayter) zaključio je u svom izveštaju da se Tito definitivno vratio u sovjetski tabor.¹⁸ Iz Beograda, međutim, Roberts je izrazio neslaganje sa takvom ocenom: „Sumnjam da je Jugoslavija posrnula tako daleko kao što [Hayterov] telegram sugeriše”.¹⁹ Iz ovoga je nastala, neuobičajena za Forin ofis polemika dva ambasadora koja je potrajala nekoliko nedelja. Oslanjajući se na informacije dobijene iz svojih kontakata sa jugoslovenskim rukovodiocima, Roberts naglašava njihov skepticizam i čak kritiku sovjetske politike uopšte kao i ponašanja tokom Titove posete. On je istakao da je „nerealno očekivati od Tita da javno izrazi svoja neslaganja, posebno u Moskvi kada se ima u vidu da je njegova politika, kao što mi je to sam objasnio prilikom susreta prošlog meseca (moj telegram br. 41) [susret Tito – Roberts od 4. maja], sadržana u javnoj podršci ‘pozitivnim sovjetskim tendencijama’.”²⁰ Štaviše, Roberts je nepogrešivo predskazao da će Tito, po povratku iz Moskve, nastojati da izbalansira utisak o svojoj poseti javnom potvrdom kontinuiteta politike prema Zapadu.²¹ I stvarno, Titov govor na železničkoj stanici u Beogradu, po povratku iz Moskve bio je velikim delom posvećen isticanju jugoslovenske nezavisne pozicije kao i značaju održavanja bliskih odnosa sa Zapadom. Interesantno je napomenuti da se i u izveštajima iz Beograda kao i iz Moskve britanski diplomati nisu mnogo bavili Moskovskom deklaracijom. Krajem godine, međutim, u svom godišnjem izveštaju, Roberts je, na osnovu kasnijeg razvoja događaja, pridao veliki značaj ovom dokumentu ocenivši da „su događaji koju su usledili pokazali da Tito u Moskvi nije izgubio glavu. Njegov s mukom izvojevani trijumf oko priznavanja različitih puteva u socijalizam uskoro se pokazao daleko opasnijim po Sovjetski Savez i jedinstvo Sovjetskog bloka nego što je za Zapad bila ijedna od njegovih kontroverznih izjava.”²²

Tokom leta i početkom jeseni 1956. godine, u kontaktima sa britanskim diplomatama u Beogradu, jugoslovenski sagovornici su neprestano isticali svoju ulogu u procesima demokratizacije Istočne Evrope. Kao presudan doprinos Jugoslavije u podsticanju ovih pozitivnih kretanja, oni su podvlačili njenu podršku „anti-staljinističkoj” grupi Hruščova. Navodili su da je Hruščovljeva kontrola nad Politbiroom još uvek slaba i da je opasnost od povratka prostaljinističkih snaga realna. Istorijska misija Jugoslavije, kao „iskusnog anti-staljinističkog” borca, ogledala se u davanju putokaza, kombinovanog sa blagim pritiskom na sovjetsko rukovodstvo da nastavi sa pozitivnim kursom. Kao ilustraciju ovakve percepcije sopstvene „prosvetčenosti” i istorijske uloge, koja je vladala u jugoslovenskom vrhu, Roberts je naveo Titovo

¹⁸ Telegram br. 849 od 20. juna 1956, iz Moskve; Doc. RY 10338/63; File No. 124290; FO 371 Series; PRO London.

¹⁹ Telegram br. 402 od 22. juna 1956; Doc. RY 10338/69; File No. 124290; FO 371 Series; PRO London.

²⁰ Telegram br. 407 od 23. juna 1956; Doc. RY 10338/70; File No. 124290; FO 371 Series; PRO London.

²¹ Ibid.

²² *Annual Review for 1956*; 7 January, 1957; File No. 130486; FO 371 Series; PRO London.

hvalisanje pred indijskim ambasadorom: „[Tito] tvrdi kako je on sada jedini aktivni državnik koji je proživio [Oktobarsku] Revoluciju i sve važnije događaje u Sovjetskom Savezu koji su joj sledili. Tvrdi da mu se, kao rezultat ove činjenice, čak i najviši ruski rukovodioci obraćaju za savet, kako o praktičnim tako i o ideološkim pitanjima. On je stoga, prema sopstvenom tvrđenju, u poziciji da vrši uticaj na sovjetsku politiku nesrazmernu odnosu snaga dve zemlje”.²³

Od svih istočnoevropskih lidera, izgleda da je Tito osećao posebnu odbojnost prema Rakošiju. Smatrao ga je „bête noire”.²⁴ Interesantan je podatak da je Titov rođeni brat, kao mađarski državljanin, živeo u Mađarskoj u doba sukoba sa Informbiroom. Na putovanju vozom za i iz Moskve, juna meseca, Tito je izabrao mnogo duži put preko Rumunije kako bi izbegao susret sa Rakošijem. Marta 1956. godine, rehabilitacija Lasla Rajka označila je prvi korak „destaljinizacije” u Mađarskoj. Prema izveštaju britanskih diplomata iz Beograda „Jugoslavija pozitivno ocenjuje ovakav razvoj, međutim, jugoslovenski lideri su i dalje duboko sumnjičavi prema Rakošiju”.²⁵ Konačno, 17. jula, Rakoši je smenjen a 21. jula Mikojan stiže u iznenadnu posetu Titu na Brione. Britanska ambasada je tačno zaključila, opet uprkos nekim zapadnim špekulacijama o jugoslovensko-sovjetskim vojnim dogovorima, da je svrha ove posete bila da se Tito informiše o događajima oko smenjivanja Rakošija koje je sam Mikojan izrežirao u Bidimpešti. Analiza britanskih diplomata otišla je korak dalje sugerišući da su Sovjeti, prinošenjem Rakošijeve žrtve, želeli u stvari da pokažu Titu kako su učinili sve što je u njihovoj moći da dovedu „svežu krv” u mađarsko rukovodstvo i da, za uzvrat, očekuju od njega da im pruži podršku kako bi se „prikočili” zahuktali trendovi liberalizacije u Istočnoj Evropi koji prete da izmaknu kontroli. Ukoliko bi došlo do eksplozije, ceo proces „destaljinizacije” dolazio je u pitanje. Izveštaj zaključuje da, iako je verovatno da je Tito pokazao izvesno razumevanje za potrebu „predostrožnosti”, čime se može objasniti jugoslovenska osuda nemira u Poznanju, očigledno je bilo da nije delio sovjetsko mišljenje o nužnosti „kočenja” procesa demokratizacije u Istočnoj Evropi.²⁶ Samo nekoliko dana ranije, u prethodnom izveštaju, ambasada je istakla da se Jugosloveni trude da pokažu kako nisu zadovoljni izborom Göre-a za Rakošijevog naslednika, smatrajući ga čovekom „starog kova” koji ne može obezbediti podršku većine mađarske javnosti i partijskog članstva. Uprkos mogućim Mikojanovim nastojanjima, Tito nije pokazivao želju da pruži Göre-u ruku i pored njegovog javnog izvinjenja za mađarsko delovanje prema Jugoslaviji posle 1948.²⁷

Tokom nekoliko meseci posle Titove posete SSSR-u, situacija u Istočnoj Evropi se iz temelja promenila. Nemiri u Poznanju i rezultirajući kolaps režima u Poljskoj kao i smena Rakošija u Mađarskoj, dramatično su iskomplikovali proces lagane post-staljinističke evolucije, kakav je Hruščov verovatno priželjkivao posle 20. kongresa KPSS. Naoko, jugoslovensko-sovjetski odnosi nastavili su da se razvijaju u duhu izuzetne bliskosti. Krajem jula, kao što je već pomenuto, Mikojan je

²³ Izveštaj od 15. septembra 1956; Doc. RY 1022/91; File No. 124275; FO 371 Series; PRO London.

²⁴ Telegram br. 160 od 24. novembra 1956; Doc. RY 1022/116; File No 124276; FO 371 Series; PRO London.

²⁵ Telegram br. 32 od 31. marta 1956; Doc. RY 10321/1; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

²⁶ Izveštaj od 27. jula 1956; Doc. RY 10321/3; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

²⁷ Izveštaj od 21. jula 1956; Doc. RY 10321/2; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

proveo nekoliko dana na Brionima sa Titom. U avgustu, dve strane su potpisale više značajnih privrednih dogovora. Samo dva meseca posle poslednjeg susreta u Moskvi, Hruščov je 19. septembra došao na „odmor” na Brione. Iako je njegov dolazak iznenadio britansku ambasadu u Beogradu, razloge ove posete Roberts je video u kontekstu novonastalih tendencija u sovjetskom bloku, pre svega u Poljskoj i Mađarskoj. Prema njegovom mišljenju, Hruščov je ovim potezom preuzeo inicijativu sa željom da ubedi Tita da je „... u interesu upravo politike demokratizacije koja se vezuje uz njegovo [Hruščovljevo] ime, nužno da se u ovom trenutku uvedu „kočnice” u čitav proces, i da zatraži od Tita, ako ne podršku ovakvoj politici, ono bar blagonaklono razumevanje.”²⁸ Roberts je procenjivao da je Jugoslovenima Hruščovljeva poseta došla u najnezgodnijem trenutku, u vreme donošenja odluke predsednika Ajzenhauera o nastavku američke vojne i ekonomske pomoći Jugoslaviji. Pretpostavio je da je ona rezultat sovjetskog insistiranja da do posete dođe.²⁹ Jedan od najvažnijih motiva Titove saglasnosti, britanski diplomata video je u njegovoj samoubeđenosti u sopstveni uticaj na dalji razvoj demokratizacije u Istočnoj Evropi i u tom kontekstu na politiku sovjetskog rukovodstva. Naveo je, kao ilustraciju, razgovor koji je tih dana Tito imao sa indijskim ambasadorom Dajalom, kojom prilikom je istakao da „pri svojim odnošenjima sa Sovjetima on [Tito] uvek mora da ima na umu uticaj svojeg delovanja na razvoj u istočnoevropskim zemljama. Ukoliko bi se Sovjeti vratili politici konfrontacije sa Jugoslavijom, vrlo brzo bi se uvele kočnice na proces liberalizacije u ovim zemljama.”³⁰ Kao potvrda ovakvog shvatanja deluje i komentar Koče Popovića dat Robertsu po Titovom odlasku na Jaltu: „Jugoslavija nastavlja svoje delovanje ka pospešivanju većeg stepena nacionalne nezavisnosti i unutrašnje demokratizacije u Istočnoj Evropi.”³¹ Potpuno neobičajeno i na opšte iznenađenje, posle sedmodnevnih razgovora, Hruščov i Tito su zajedno otputovali na Jaltu.

Produženo druženje Tita sa Hruščovom, pogotovu u jeku zaoštavanja situacije oko Sueca i više nego glasne jugoslovenske podrške Naseru, dovelo je jugoslovensko-britanske odnose do najniže tačke. U Forin ofisu je ponovo preovladavala procena da je Jugoslavija odlučila da se pridruži sovjetskom lageru i da su razgovori Tita i Hruščova bili posvećeni stvaranju novog oblika međunarodne komunističke organizacije – novog Kominforma. Dosledan svojim analizama i nesumnjivo dobro informisan, zahvaljujući pažljivo izgrađenim i bliskim odnosima sa najvišim jugoslovenskim rukovodiocima, Roberts se iz Beograda ponovo suprotstavio ovakvim zaključcima, iznoseći potpuno suprotno viđenje stanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa. Još početkom septembra, daleko pre britanske ambasade u Moskvi, on je izvestio o postojanju tajnog cirkularnog pisma sovjetskog rukovodstva upućenog početkom jula rukovodstvima istočnoevropskih zemalja, u kome se Jugosloveni oštro kritikuju i negira opravdanost različitih puteva u socijalizam. Kao posledica toga, podvukao je, pojačano je nepoverenje jugoslovenskog vrha, ili njegovog većeg dela, prema Sovjetskom Savezu.³² Štaviše, Roberts je u izveštajima tokom septembra

²⁸ Izveštaj od 28. septembra 1956; Doc. RY 1022/96; File No. 124275; FO 371 Series; PRO London.

²⁹ Telegram br. 580 od 19. septembra 1956; Doc. RY 10338/107; File No. 124292; FO 371 Series; PRO London.

³⁰ Izveštaj od 15. septembra 1956; Doc. RY 1022/91; File No. 124275; FO 371 Series; PRO London.

³¹ Telegram br. 606 od 27. septembra 1956; Doc. RY 10338/110; File No. 124292; FO 371 Series; PRO London.

³² Telegram br. 547 od 12. septembra 1956; Doc. RY 10338/100; File No. 124291; FO 371 Series; PRO London.

tvrdio da je došlo do razmimoilaženja unutar najvišeg jugoslovenskog rukovodstva oko strategije daljeg razvoja odnosa sa SSSR-om. Posebno je istakao Kardelja koji se tih dana napadno trudio da se distancira od Hruščovljeve posete.³³ Dan posle Titovog odlaska na Jaltu, Roberts je javio da je odluka o tome doneta tek veče pred put, na burnom sastanku najužeg jugoslovenskog rukovodstva.³⁴ Po njemu Tito, koji je možda više no drugi u jugoslovenskom vrhu verovao u Hruščovljevu odlučujuću ulogu u procesu destalinizacije, nije mogao da odbije molbu za produžetak razgovora: „Tito se osećao obaveznim da prati Hruščova u Sovjetski Savez jer je Hruščovljev prestiž bio toliko usko vezan za uspeh ili neuspeh njegove politike prema Jugoslaviji. Tim više što u ovom trenutku jačaju snage u Sovjetskom Savezu koje dovode u sumnju pravilnost Hruščovljeve politike prema Jugoslaviji tokom čitavih prethodnih osamnaest meseci.”³⁵ Uprkos preovlađujućim špekulacijama u Forin ofisu o karakteru razgovora Tito – Hruščov na Brionima i u Jalti, Roberts je sugerisao da „... razgovori Tito – Hruščov nisu znak boljih jugoslovensko-sovjetskih odnosa, već suprotno.”³⁶ Iritirani jugoslovenskim držanjem prema Velikoj Britaniji u vezi sa Suecom i sumnjičavi prema politici približavanja SSSR-u, Idnov kabinet i Forin ofis došli su tokom septembra do zaključka da je potrebno javno i službeno reagovati na „nerazumljivo” držanje Jugoslovena. Verujući da bi ovakav javni sukob išao na ruku sovjetskoj taktici odvajanja Jugoslavije od Zapada a Titu ograničio manevarski prostor prema Sovjetima, Roberts se ponovo, ne po prvi put te godine, suprotstavio svojim pretpostavljenima. Krajem septembra, ipak je uvažena analiza ambasadora u Beogradu i umesto javnog protesta prihvaćena njegova sugestija da ministar inostarnih poslova Selwyn Lloyd izrazi britansko nezadovoljstvo u ličnom susretu sa Kočom Popovićem, prilikom zasedanja Generalne skupštine UN, oktobra te godine.

Iako su razgovori Tito – Hruščov na Jalti bili teški, jugoslovensko rukovodstvo je odavalo utisak samozadovoljstva. Nedelju dana po Titovom povratku, Jugoslaviju je posetila mađarska delegacija na najvišem nivou, na čelu sa Göre-om. Prema rečima Roberts, „[U jugoslovenskom rukovodstvu] vladao je osećaj, ili su to bile tek lepe želje, da su uspeali ubediti Hruščova da se vrati ‘pozitivnom’ prilazu problemima Istočne Evrope. Pri tome, smatrali su, Tito je očuvao direktno Jugoslovensko prisustvo u ovim pitanjima i kao potvrda toga, poseti Mađara trebalo je da usledi i poseta rumunske državne delegacije.”³⁷ Razvoj događaja u Poljskoj, tokom oktobra, kao da je potvrđivao ispravnost Titovih stavova. Pažljivim manevrisanjem, Gomulka je nastojao da stvori „modus vivendi” sa Sovjetima. Svestrano podržavajući rasplet u Poljskoj, Jugosloveni su podvlačili da se on odvija u skladu sa njihovim željama i procenama i ponosno isticali da Poljska sledi primer Jugoslavije.³⁸

Posle 24. oktobra, međutim, došlo je do iznenadnog zaoštavanja situacije kako u Poljskoj tako i u Mađarskoj. Hruščov je neočekivano doputovao u Poljsku i

³³ Izveštaj od 22. septembra 1956; Doc. RY 10338/109; File No. 124292; FO 371 Series; PRO London.

³⁴ Telegram br. 606 od 27. septembra 1956; Doc. RY 10338/110; File No. 124291; FO 371 Series; PRO London.

³⁵ Telegram br. 610 od 28. septembra 1956; Doc. RY 10338/112; File No. 124292; FO 371 Series; PRO London.

³⁶ Ibid.

³⁷ Telegram br. 160 od 24. novembra 1956; Doc. RY 1022/116; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

³⁸ Telegram br. 699 od 28. oktobra 1956; Doc. RY 1022/100; File No. 124275; FO 371 Series; PRO London.

vršio žestok pritisak na Gomulku, preteći vojnom intervencijom. U Budimpešti, sahrana posmrtnih ostataka Lasla Rajka pretvorila se u otvorenu pobunu protiv režima izazvavši intervenciju sovjetskih trupa. Po oceni britanskih diplomata, jugoslovensko rukovodstvo je zaista iskreno i bezrezervno osudilo Hruščovljev pritisak na Gomulku a pogotovo sovjetsku vojnu intervenciju od 24. oktobra u Budimpešti nazivajući je „nedopustivom”.³⁹ Prema jugoslovenskim tumačenjima, anti-raškošijevske snage u Mađarskoj radničkoj partiji bile su nepripremljenije za preuzimanje vlasti nego što su to bile antistaljinistički elementi u Poljskoj. Posle dolaska Nađa (Nagy) na čelo nove mađarske vlade i Kadara na čelo MRP, jugoslovensko rukovodstvo je sa optimizmom počelo da gleda na mogućnost uspostavljanja socijalističke vlasti u Mađarskoj koja bi bila bazirana na jugoslovenskom modelu. Kao član Göre-ove delegacije, sredinom oktobra, Kadar je impresionirao jugoslovenske rukovodioce svojim antirakošijevskim stavovima. Uz pomoć takvog čoveka, Tito je verovao da Nađ može postati mađarski Gomulka.⁴⁰

Jugoslovenski vrh se nadao da će ishod nemira u Mađarskoj, pogotovu posle neuspele sovjetske intervencije od 24. oktobra, nalikovati raspletu u Poljskoj gde je u poslednjem času izbegnuta katastrofa. U isto vreme, prisutna je bila i bojazan da događaji u Mađarskoj još uvek mogu izazvati mnogo odlučniju sovjetsku intervenciju i time ojačati staljinističke snage u Kremlju.⁴¹ Prema analizi Roberta, Jugoslavija je pružala pomoć Nađovoj vladi u meri u kojoj je to mogla i kritikovala sovjetsko ponašanje u meri u kojoj je smela. Apstiniranjem od glasanja u Savetu bezbednosti UN, Jugoslavija je praktički podržala rezoluciju kojom je osuđena sovjetska intervencija od 24. oktobra. Prvih dana novembra, Jugosloveni su još uvek uveravali zapadne diplomate da su, iako bi u Mađarskoj najviše voleli da vide snažnu i nezavisnu socijalističku vladu, spremni da podrže, iako nevoljno, i vladu Nađa širokog političkog spektra.⁴²

Međutim, posle druge sovjetske vojne intervencije od 4. novembra i zbacivanja Nađa, Jugoslavija je promenila odnos prema mađarskim događajima. Gotovo preko noći, ona se svrstala uz istu onu politiku koju je tako zdušno osuđivala samo dve nedelje ranije prilikom Hruščovljevog boravka u Varšavi i prve sovjetske vojne intervencije u Mađarskoj 24. oktobra. Jugoslavija je osudila Nađa i podržala Kadara, znajući pri tom da njegov kredibilitet počiva na sovjetskim bajonetima. Izveštaji britanske ambasade u Beogradu, tokom prve dve nedelje novembra, iznenađujuće su malobrojni i po svom analitičkom kvalitetu siromašniji nego što je to uobičajeno tokom godine. Moguće obrazloženje je odsustvo Roberta iz Beograda u tom periodu. Naime, od kraja oktobra pa do 11. novembra on se nalazio u Londonu, što se može povezati sa kriznom situacijom u Forin ofisu izazvanom anglofrancuskom intervencijom u Suecu. Prema prvim izveštajima iz Beograda, posle sovjetske intervencije od 4. novembra, odluka jugoslovenskog rukovodstva da se odrekne Nađa i podrži Sovjete motivisana je bila procenom da bi produžetak njegovog političkog kursa nužno vodio kraju socijalizma u Mađarskoj. U izveštaju od 8. novembra citira se objašnjenje koje je Koča Popović dao američkom ambasadoru Ridlebergeru dan ranije. Sa iskrenošću koja se graniči sa cinizmom, Popović je tom prilikom

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Izveštaj od 27. oktobra 1956; Doc. RY 1022/101; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁴¹ Telegram br. 699 od 28. oktobra 1956; Doc. RY 1022/100; File No. 124275; FO 371 Series; PRO London.

⁴² Telegram br. 160 od 24. novembra 1956; Doc. RY 1022/116; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

izjavio da su „Jugosloveni podržavali Nagy-a sve dotle dok je izgledalo da će on uspeti da povрати red i mir i sačuva Komunističku u Mađarskoj. Kada je konačno postalo jasno da on neće moći da ispuni ijedan od ovih zadataka, Sovjetski Savez nije mogao da mu dozvoli da i dalje bude Predsednik Vlade i Jugoslavija, mada nevoljno, mora da se solidariše sa Sovjetima”.⁴³ U zaključku, isti izveštaj sugerise da će „Tito pružiti podršku komunističkom režimu [u Mađarskoj] makar on privremeno morao da se održava uz pomoć sovjetskih bajoneta...”⁴⁴ Jedan raniji izveštaj Roberta u kome on, sa iznenađujućom promišljenošću i čak vidovitošću, uspeva da pronikne u ideologiziranu svest Tita i jugoslovenskog rukovodstva, najbolje ilustruje njegovo razumevanje ovog Titovog „*volte face*”. Jugosloveni su, po Robertsu, iskreno prihvatili proces destalinizacije i rešeni su da ga podrže, uvereni da će taj proces jačati nezavisno od želja i htenja pojedinih sovjetskih ili istočnoevropskih rukovodilaca. „U isto vreme, međutim,” nastavlja Roberts, „oni [Jugoslovensko rukovodstvo], kao dobri Komunisti, plaše se da ti procesi ne odu predaleko. Njima je poznato da je Rusija zemlja ekstrema. Takođe im je poznato da komunistički režimi Istočne Evrope nisu ni izbliza čvrsto utemeljeni kao što su to Tito i njegov režim u Jugoslaviji. Tako nastaje neverovatna dvosmislenost u jugoslovenskom načinu razmišljanja, već uočena prilikom njihove reakcije na nemire u Poznanju. Jednim delom svog razmišljanja oni žele da se proces demokratizacije nastavi, da bi ih u isto vreme drugi deo navodio na podršku, ili bar simpatiju prema onim snagama u Moskvi koji žele da uvedu kočnice u ceo proces”.⁴⁵

Dodatni motiv jugoslovenske podrške sovjetskoj intervenciji u Mađarskoj britanski diplomati pripisali su diktatu „realpolitike”. Uvećano prisustvo sovjetske vojne mašinerije na jugoslovenskoj granici, uz saznanje da Moskva smatra Jugoslaviju bar delimično odgovornom za ono što se događalo u Istočnoj Evropi, sigurno je prouzrokovalo nelagodnosti u političkim i vojnim krugovima u Beogradu. Ovo je moralo ubediti Jugoslovane da jednostavno ne mogu sebi priuštiti suviše kritičan stav oko Mađarske.⁴⁶ U ovom kontekstu, britanskim diplomatama je bila nerazumljiva činjenica da jugoslovenska odbrana, osim veoma limitiranog poziva rezervistima u jedinicama duž mađarske granice, uopšte nije pojačavana niti stavljana u viši nivo borbene pripravnosti tokom mađarske krize.⁴⁷ Nadalje, kao što je u razgovoru sa Robertsom objasnio Koča Popović, sredinom decembra, Jugoslavija se rukovodila realističnim procenjivanjem onoga što je objektivno bilo moguće. Po njegovom tumačenju, dokle god se ukupna evropska slika ne promeni, nerealno je bilo očekivati da Rusi prihvate mađarsko povlačenje iz sovjetske sfere uticaja.⁴⁸

Prema britanskim diplomatama, važan razlog jugoslovenske podrške sovjetskoj intervenciji u Mađarskoj – pretnja stabilnosti samog jugoslovenskog režima, mogao se naslutiti u govoru Edvarda Kardelja na zatvorenoj sednici CK, 9. novembra (ambasada je uspela da dobije transkript njegovog izlaganja). Prema Kardelju,

⁴³ Telegram br. 743 od 8. novembra 1956; Doc. RY 10321/5; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Izveštaj od 17. avgusta 1956; Doc. RY 1022/83; File No. 124275; FO 371 Series; PRO London.

⁴⁶ Telegram br. 744 od 8. novembra 1956; Doc. RY 10321/6; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

⁴⁷ Izveštaj od 10. novembra 1956; Doc. RY 10321/9; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

⁴⁸ Telegram br. 108 od 20. decembra 1956; Doc. RY 1022/136; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

slom socijalizma u Mađarskoj, narušivši ravnotežu snaga u Evropi, uvećao bi apetite „kapitalističkih” zemalja ka sličnim avanturama u drugim socijalističkim zemljama a Jugoslavija bi bila očigledna meta. Kao drugo, ustanak u Mađarskoj bar delom je bio uzrokovan ekonomskim razlozima, tj. niskim životnim standardom radnika. Radnički standard u Jugoslaviji, iako nešto viši od mađarskog, daleko je zaostajao za zapadnoevropskim. Uspešna promena režima u Mađarskoj, sa rezultirajućim poboljšanjem u ekonomskoj sferi i životnom standardu stanovništva, mogla je ugroziti unutrašnju stabilnost Jugoslavije.⁴⁹

Prvih dana posle druge sovjetske vojne intervencije, jugoslovenski rukovodnici zdušno su se trudili da objasne zapadnim diplomatama u Beogradu ispravnost svoje podrške Sovjetima. Bio je to, međutim, gotovo nemoguć zadatak objašnjavanja jednog, u suštini hipokritičkog stava koji je proizlazio iz „*neverovatne dvosmislenosti*”. Suviše je bilo očigledno da se Kadar održava jedino uz pomoć sovjetske oružane sile. Diplomatska praznina u kojoj su se Jugosloveni naši dodatno se probudila Načovim boravkom u jugoslovenskoj ambasadi u Budimpešti posle 4. novembra. Činilo se da se jugoslovenska politika držala za slamku nade da će Kadar, po završetku krvavih borbi, uspeti da izdejstvuje koncesije od Sovjeta i nastavi sa postepenim reformama.⁵⁰ Britanske diplomate su sa iznenađenjem primile Titov govor političkom aktivu Pule 10. novembra, objavljen u jugoslovenskoj štampi nekoliko dana kasnije. Pridali su mu veliki značaj, ocenjujući da je to signal zaokreta u jugoslovenskoj politici prema mađarskoj krizi.⁵¹ Tom prilikom Tito je drugu sovjetsku intervenciju nazvao nužnim i „manjim od dva zla”, ali se prvi put te godine vrlo kritički izrazio o celokupnoj sovjetskoj politici prema Mađarskoj kao i prema zemljama istočnog bloka uopšte. Da li je po sredi bila probuđena savest ili pak nešto drugo, tj. saznanje da se jugoslovensko rukovodstvo, a pre svega on sâm, kao rezultat Hruščovljeve vešte manipulacije tokom prethodnih meseci, našlo u nezavidnom i opasnom položaju, udaljeno od Zapada i u isto vreme optuživano od Istoka? Važno mesto u britanskim analizama postmađarske faze jugoslovensko-sovjetskog hlađenja dobiće teza da je Hruščov, od juna 1956. godine pa nadalje, vešto podgrejavajući Titov ego svetskog državnika i socijalističkog mudraca, izmanipulisao i nadmudrio Tita kako bi obezbedio prećutnu podršku slamanju zahuktalog procesa demokratizacije u zemljama Istočne Evrope. U belešci Forin ofisa od 26. novembra, iako je gotovo sigurno da ni ambasada u Beogradu ni London nisu tada znali za tajni susret Tito-Hruščov na Brionima, tokom noći 2/3. novembra, posvećena je izuzetna pažnja indiskreciji jugoslovenskog diplomate u Londonu, koji je u razgovoru sa svojim američkim kolegom tumačio da Tito ne bi održao (i publikovao) govor u Puli da nije postao siguran da je Hruščov sačuvao svoj položaj u Politbirou.⁵² Ovo, samo na izgled paradoksalno tumačenje, sugerisalo je moguću Titovu želju da, u trenutku kada je prošla opasnost po antistaljinističku grupu u Politbirou i položaj samog Hruščova, podseti ovoga na obećanje da će se nastaviti sa procesom reformi kako u Mađarskoj tako i u ostalim zemljama lagera. U isto vreme, britanske diplomate u Beogradu, dodatni razlog Titovog obraćanja u Puli

⁴⁹ Izveštaj od 24. novembra 1956; Doc. RY 1022/118; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁵⁰ Izveštaj od 22. novembra 1956; Doc. RY 1022/119; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁵¹ Telegram br. 769 od 17. novembra 1956; Doc. RY 1022/108; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁵² Beleška Foreign Office-a od 26. novembra 1956; Doc. RY 1022/127; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

videli su u strahu od moguće negativne reakcije jugoslovenske javnosti na krvavi rasplet u Mađarskoj. Ista ta javnost, naime, od 1948. godine živela je u strahu od sličnog sovjetskog nasrtaja na Jugoslaviju. U tome smislu, za ambasadu u Beogradu indikativna je bila činjenica da je govor objavljen u štampi a jedini podnaslovi, umetnuti u navod govora, odnosili su se na jačanje budnosti kao i na potrebu poboljšanja standarda radnika.⁵³

Azil pružen Nađu od 4. novembra i posebno njegova otmica od strane sovjetskih trupa, prilikom napuštanja jugoslovenske ambasade u Budimpešti 22. novembra, uprkos garancijama Kadaru, prvo su iskomplikovali jugoslovensko-sovjetske odnose a potom doveli i do njihovog punog zahlađenja. Kao što smo ranije napomenuli, Roberts se tek sredinom novembra, posle tronedeljnog boravka u Londonu, vratio u Beograd. Tek 14. novembra Savezni sekretarijat za inostrane poslove informisao je zapadne diplomate u Beogradu da je Nađu pružen azil u jugoslovenskoj ambasadi u Budimpešti. U svojim analizama, britanske diplomate sugerisale su da je jugoslovenska vlada izgleda pokušavala da ubedi Nađa da pruži makar indirektnu podršku Kadaru i da je to mogao biti i glavni razlog za pružanje azila.⁵⁴ Tokom druge polovine novembra pa i u prvoj nedelji decembra, Tito je još uvek ubeđivao zapadne diplomate da sačuvaju strpljenje jer on i dalje igra važnu ulogu u mađarskom raspletu. Tito je nedvosmisleno naglasio Robertsu da je „... angažovan u važnim razgovorima, iako nije precizirao s kim. Ovo je izjavio u kontekstu njegove molbe [Zapadu] da mu se dozvoli da odigra svoju ruku u Mađarskoj do kraja, bez prekomernog mešanja sa strane”.⁵⁵ Iako je burno protestovala i kod Sovjeta i kod Mađara posle otmice Nađa, Jugoslavija je, prema britanskim diplomatama, i dalje pružala prećutnu podršku Kadaru. Istovremeno, nasuprot nekim špekulacijama, Roberts je bio mišljenja da Jugosloveni nisu izrežirali otmicu u dosluhu sa Sovjetima.⁵⁶

Kidnapovanje Nađa definitivno je uzrokovalo promenu jugoslovenske politike prema Sovjetskom Savezu. Pre svega, primoralo je jugoslovenske rukovodioce da preispitaju svoju ocenu karaktera sovjetske intervencije kao i ulogu koju su sami odigrali u mađarskim događajima. S druge strane, suočilo je jugoslovenski vrh sa sumornom realnošću njihove izmenjene i znatno oslabljene strateške pozicije. Kako su dani prolazili, a posebno kada je obelodanjeno da je Nađ sa saradnicima interniran u Rumuniju, Jugoslovenima je postalo jasno da su ga Sovjeti definitivno eliminisali sa mađarske pozornice. Shvatili su da ih je Hruščov nadmudrio i da ne namerava da podrži ni široku koaliciju niti liberalne reforme u Mađarskoj, ma kako postepene. Konačnu potvrdu, kao da je ona uopšte bila potrebna, videli su u činjenici da Kadar užurbano raspušta radničke savete, nastale tokom kratkog veka Nađove vlade. Ovi saveti, bazirani na jugoslovenskom iskustvu, predstavljali su kamen temeljac u izgradnji modela „nacionalnog komunizma” kakav su Jugosloveni priželjkivali kako u Mađarskoj tako i u ostalim satelitskim zemljama.⁵⁷ Govor

⁵³ Telegram br. 769 od 17. novembra 1956; Doc. RY 1022/108; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁵⁴ Izveštaj od 15. decembra 1956; Doc. RY 10321/23; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

⁵⁵ Telegram br. 845 od 8. decembra 1956; Doc. RY 1022/123; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁵⁶ Izveštaj od 24. novembra 1956; Doc. RY 10321/16; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

⁵⁷ Izveštaj od 15. decembra 1956; Doc. RY 10321/23; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

potpredsednika Kardelja u Narodnoj skupštini, 7. decembra, pružio je istinitiju procenu mađarskih događaja. Kardelj je otišao mnogo dalje u kritici Sovjeta nego što je to Tito učinio u Puli. Po njemu, mađarski ustanak predstavljao je revolt radničke klase protiv izopačenog komunističkog sistema, a Sovjeti su intervenisali ne da bi spasili socijalizam već da očuvaju geostrateški balans. Titova teza da je intervencija bila „manje od dva zla” važiće samo ukoliko se reforme u Mađarskoj nastave. Na kraju, on je otvoreno izneo da jugoslovenska vlada više ne gaji nadu da će Kadar produžiti sa reformama u zemlji.⁵⁸

Priznajući, iako indirektno, hipokriziju i nedoslednost jugoslovenske politike prema mađarskim događajima, Kardeljev govor je razotkrio spoljnopolitički vakuum u kome se Jugoslavija našla. Komentarišući učinak te politike, Roberts je zaključio da „Tito, ne samo što je do sada izašao kao gubitnik, već je i nadmudren i ponižen. [Titovo] vrđanje i zaokreti u ovim događajima sigurno je da nisu doprineli njegovom ugledu. Nije zato čudo da su beogradske šaljivdžije smislile vic da je Tito napravio samo tri greške tokom mađarske krize: kada je podržao Gerö-a, zatim kada je podržao Nagy-a i na kraju kada je podržao Kadara.”⁵⁹ Jugoslovenska politika prema Mađarskoj se najednom izduvala kao balon i rukovodstvo je ostalo bez kursa. Našli su se u poziciji iz koje nisu mogli da predvide sled budućih događanja u Mađarskoj, i što je još važnije, iz koje nisu mogli na njih da utiču. Posle sastanka sa Srđom Pricom, zamenikom Koče Popovića, Roberts je javio da Pricin stav sugeriše da „Jugoslovenska vlada nema pojma kako će se stvari dalje razvijati nakon Kadarovog raspuštanja Radničkih saveta, šta više, nemaju ideja šta sami da rade.”⁶⁰ Jugoslovenski vrh je shvatio da je bivao stalno manipulisan i nadmudrivan od strane Sovjeta, sve dok se nije našao istisnut iz mađarskih događanja. U isto vreme, morali su da se suoče sa još težom istinom: Jugoslavija se našla u veoma opasnoj strateškoj poziciji – izolovana od Istoka i od Zapada. Tito je, izgleda, konačno počinjao da sumnja u Hruščovljevu iskrenost očigledno shvativši u kojoj je meri „*njegov prijatelj*” manipulisao njime. Sam cilj povećanog uticaja u zemljama Istočne Evrope, zbog koga je bio spreman da „*popušta*” Hruščovu i čini mu ustupke, činio se sada daljim nego ikada.⁶¹ Tito je optuživan sa Istoka da je delimično odgovoran za mađarske događaje i, preko noći, bilaterarni odnosi Jugoslavije i satelitskih država sveli su se na minimum. Jugoslovenski koncept „*različitih puteva u Socijalizam*” ponovo je žigosan kao antimarksistički. Po sopstvenom priznanju, osim Poljske, iako su i oni morali da budu veoma pažljivi u odnosima sa njim, Tito se našao potpuno „*ideološki izolovan*”.⁶² Pri odlučivanju da li da podrži Sovjete u Mađarskoj Tito je verovatno bio ubeđen da, pomažući Hruščovu da se održi na vrhu, pomaže očuvanju socijalizma kao svetskog procesa na duge staze. Kao rezultat, kada je Sovjetima to bilo najpotrebnije, darovao je kredibilitet nečemu što je u stvari bilo samo izraz „*imperijalne*” politike prema Mađarskoj. Britanske diplomate su špekulisale da je ceo proces „*ideološkog približavanja*” Jugoslaviji tokom 1956. godine u stvari bio deo Hruščovljeve strategije da izoluje Tita, kako među satelitima, tako i

⁵⁸ Telegram br. 847 od 8. decembra 1956; Doc. RY 10321/19; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

⁵⁹ Izveštaj od 15. decembra 1956; Doc. RY 10321/23; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

⁶⁰ Telegram br. 104 od 14. decembra 1956; Doc. RY 10321/22; File No. 124285; FO 371 Series; PRO London.

⁶¹ Telegram br. 845 od 8. decembra 1956; Doc. RY 1022/123; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁶² Ibid.

na Zapadu. Sovjeti su mnogo pre Jugoslovena shvatili da će, lišeni bliskih odnosa sa Zapadom, Tito i njegova politika izgubiti svoju privlačnost i uticaj u Istočnoj Evropi. U ovom kontekstu Roberts je tumačio i preneo Kardeljevu misao, izrečenu u poverenju tokom privatne večere 26. novembra, samo nekoliko dana posle otmicе Nađa: „Rusi su vodili najpodmukliju igru sa Jugoslovenima, sve vreme nakon Beogradske deklaracije 1955. godine, govoreći nam jedno a radeći posve suprotno.”⁶³

Ubrzo posle Titovog govora u Puli, 10. novembra, usledila je ideološka polemika na stranicama službenih sovjetskih i jugoslovenskih listova o ispravnosti koncepta „različitih puteva u socijalizam” i o poukama Mađarske. Sa Kardeljevim govorom, 7. decembra, polemika je prerasla u oštru verbalnu konfrontaciju. Intenzitet svađe dostigao je takav nivo da je, prema rečima Rankovića, čak i potpuni prekid, sličan onome iz 1948. godine, postao moguć.⁶⁴ Britanske diplomate su, ipak, bile mišljenja da ni Beograd kao ni Moskva neće dozvoliti da ovaj sukob preraste u prekid odnosa. Po njima, Tito se, između ostalog, plašio da bi potpuni prekid značio njegovu punu i konačnu izolaciju od država Istočne Evrope. Objašnjavajući Robertsu da je u opštem interesu da do toga ne dođe Tito je isticao da, kao komunista, može da igra mnogo aktivniju ulogu unutar komunističkog sveta nego spolja. „Njegov stav je”, izvestio je Roberts, „da je učinio više na razgrađivanju Staljinizma i Sovjetskog imperijalizma u Istočnoj Evropi nakon normalizacije odnosa nego što je to bio u prilici da učini pre toga.”⁶⁵ Činilo se da ni Moskva nije želela da dođe do potpunog prekida. Britanske diplomate su ocenjivale da su se Sovjeti plašili da bi prekid ovog puta gurnuo Jugoslaviju sa pozicije pune neutralnosti ili bar „prijateljske neutralnosti” u pridruženo, možda čak i punopravno članstvo u NATO paktu.⁶⁶ Sredinom decembra, kako se pojačavala žestina verbalnog sukoba, jačalo je jugoslovensko razočaranje u Sovjete. U potpunoj suprotnosti sa onim što se govorilo samo desetak meseci ranije, tokom privatne sedeljke Tito je poverio Robertsu da „on više ne uočava razlike u pojedinim strujama u sovjetskom rukovodstvu. Među njima više nema ikoga koga bi trebalo izdvojiti.”⁶⁷

Jugosloveni su počeli da shvataju da su, kao posledica mađarske krize ali i sopstvene preokupacije približavanjem Sovjetskom Savezu i njegovim satelitima, najozbiljnije ugrozili odnose sa Zapadom. Razvoj događaja posle sovjetske intervencije u Mađarskoj pokazao je koliko je „varljiv zagrljaj ruskog medveda”. Zahlađeni odnosi sa Zapadom opasno su izložili zemlju sovjetskom pritisku i mogućoj pretnji i jugoslovenski vrh je shvatio da mora, i to što pre, udaljiti svoje strateško težište od Istoka. Popravljanje mostova prema Zapadu je već u decembru te godine postalo prioritet jugoslovenske spoljne politike. Rukovodioci svih nivoa su se utrkivali u primanju zapadnih diplomata, koristeći svaku priliku da istaknu kako nema razlika između jugoslovenskog i zapadnog gledanja na aktuelne svetske probleme, pogotovo kada je u pitanju Mađarska.⁶⁸ Napadno pokazivanje bliskosti sa Zapadom vero-

⁶³ Telegram br. 801 od 26. novembra 1956; Doc. RY 10338/148; File No. 124293; FO 371 Series; PRO London.

⁶⁴ Telegram br. 108 od 20. decembra 1956; Doc. RY 1022/136; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁶⁵ Telegram br. 837 od 6. decembra 1956; Doc. RY 1022/120; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁶⁶ Izveštaj od 8. decembra 1956; Doc. RY 1022/129; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁶⁷ Telegram br. 902 od 27. decembra 1956; Doc. RY 1022/138; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁶⁸ Telegram br. 102 od 8. decembra 1956; Doc. RY 10338/156; File No. 124293; FO 371 Series; PRO London.

vatno imalo je cilj i da pokaže Sovjetima da nisu uspjeli u izolaciji Jugoslavije. Tito se uključio u ovu ofanzivu šarmiranja, ukazujući na zvaničnim prijemima napadnu pažnju i ljubaznost prema zapadnim diplomatama dok bi u isto vreme izlagao sovjetske diplomate čak i poruzi. Vratio se staroj praksi, napuštenoj tokom 1955. godine, da po završetku zvaničnih prijema zadrži britanskog i američkog ambasadora u prijateljskim razgovorima, često dugo iza ponoći. Izveštaji Roberta svedoče da je ovakav odnos i te kako imao efekta.⁶⁹ Novo zbližavanje Jugoslavije i Zapada je vrlo brzo bilo praćeno konkretnim diplomatskim akcijama. Prilikom glasanja o rezoluciji Sjedinjenih Država i 19 zapadnih zemalja, u Ujedinjenim nacijama, 12. decembra, kojom se osuđivala sovjetska intervencija u Mađarskoj, Jugoslavija se, na veliko zadovoljstvo Londona, uzdržala i time de facto podržala ovaj dokument.⁷⁰ Uvećavanja Tita i ostalih jugoslovenskih rukovodilaca da više ne uočavaju „*pozitivne tendencije*” u Kremlju, kao i žestoka jugoslovensko-sovjetska javna svađa, uticali su na to da se nova jugoslovenska orijentacija prihvati na Zapadu kao vrlo „realistična”. Komentarišući njene spoljnopolitičke pozicije polovinom decembra, Roberts je podvukao da Jugoslavija ostaje od vitalnog interesa za strategiju odbrane Zapada kao i da njena neutralna pozicija ne dolazi u pitanje.⁷¹

---

⁶⁹ Izveštaj od 8. decembra 1956; Doc. RY 1022/120; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁷⁰ Memorandum Foreign Office-a od 13. decembra 1956; Doc. RY 1022/139; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

⁷¹ Izveštaj od 15. decembra 1956; Doc. RY 1022/139; File No. 124276; FO 371 Series; PRO London.

YUGOSLAV-SOVIET RELATIONS IN 1956 AND THE
HUNGARIAN CRISIS IN BRITISH DIPLOMATIC
REPORTS IN BELGRADE

Summary

The year 1956 represented without doubt the most turbulent period after the break in Yugoslav-Soviet relations in 1948. As Sir Roberts pointed out in his annual report, the history of diplomacy knows of few cases in which relations between two countries have gone from one extreme to the other in such a short time. While observing the course of these events, despite pressure caused by the deterioration of their country's relations with Yugoslavia, British diplomats, especially the ambassador Sir Roberts, succeeded in offering a sound interpretation of the character of the relations and the motives influencing the decisions made by the Yugoslav and Soviet leaders. Often their assessments of the true state of affairs in Yugoslav-Soviet relations and their opinions regarding the future of these relations disagreed with the views of their superiors in London. Actual events regularly confirmed, however, the opinions of the diplomats in Belgrade.

A study of the reports of British diplomats arriving from Belgrade in the course of 1956 indicates scarce coverage of the events involving Hungary in the first half of November. Sir Roberts' absence from Belgrade during this period certainly played an important part in this. Consequently, in the first, deciding days of the Hungarian crisis there was no one to send the brilliant political analyses, based on close contacts with Yugoslav leaders, which this exceptional diplomat otherwise regularly dispatched from Belgrade. It is the author's guess that in this period communication between the British diplomats in London and Belgrade was limited to purely informative reports, which unfortunately are still unavailable for research. Nevertheless, as shown in this article, the quality primarily of Sir Roberts' analyses made before and after this short period, present in an exceptionally comprehensive form the Western interpretation of Yugoslav-Soviet relations in 1956 and at the time of the Hungarian crisis.

FILOZOFIJA ISTORIJE

MILORAD EKMEČIĆ, akademik
Srpska akademija nauka i umetnosti
Beograd, Knez Mihailova 35

UDC 930.1

PROMENJIVA SUDBINA POJMA FILOZOFIJA ISTORIJE*

ABSTRACT: Prikazan je nastanak pojma. Anglosaksonska kultura je bila sumnjičava da teorije o zakonomernom razvoju istorije ukidaju individualne slobode, pa je citirana kritika Hegelove „Filozofije istorije” u londonskom *British and Foreign Review* 1843. Studije filozofije istorije su izazvale procvat naučne metodologije. Obratno, teorije o kraju istorije (u mađarskoj revoluciji 1848, u vreme *Pax Britanica* krajem 19. veka i F. Fukujama) imaju za posledicu rast ideologija i teorija zavere modernog doba.

Ovakvu ocenu uloge pojma filozofija istorije, kako je navedena u naslovu, dao je Benedeto Kroče, verujući da je „filozofija istorije iščezla, jer je istorijsko znanje postalo filozofsko”¹ Deo istine u ovome bez sumnje postoji, jer ono što mi danas smatramo da je istorija koju poznajemo jeste osmišljena, čak u ogromnoj većini slučajeva i ideologizovana predstava prošlosti, koja je jedina korisna nauka u svakom društvu.

Od svog nastanka krajem 18. veka do danas ovaj pojam je bivao opterećen saznanjem da istorija ima početak i kraj i da je, kao i svaka druga izrađevina ljudskih ruku, podređena volji onog dela obrazovanog sveta koji je bio uveren da je prošlost počela sa mišljenjem i da se njime može i završiti. Nemoguće je rekonstruisati koliko je i kakvih sve filozofija istorije do sada postojalo, da bi se u tome zbiru napravila bolja sistematizacija i postiglo neko više razumevanje. I pre nego što je ovaj pojam skovan, svaka sinteza istorijskog opisivanja sadržala je pretpostavku da iza toga stoji jedna filozofija istorije. Hegel je i delo Tukidida o Peleponeskom ratu iz 5. veka stare ere ocenio kao primer originalne istorije, pre nego što je ona ustupila mesto reflektivnoj. Upravo je mišljenje istorije bila pretpostavka da se rodi i ovaj „književni žanr”, kako je tu disciplinu nedavno nazvao jedan francuski filozof.² Ona je zaista postala izdvojen rukavac nauke istorije.

Od početka do danas, svaka filozofija istorije opterećena je potrebom da se svrsta prema dilemi istorijskog poretka i istorijskog slučaja. Ideja da u ljudskoj

---

*Članak je napisan do 1991. i tada predat Istorijskom institutu u Sarajevu, koji ga je primio kao moj prilog „Spomenici Nusreta Šehića” koja se spremala. U uslovima građanskog rata, kada je slavljem tiho sumnjičen da je u svojim delima bio blizak srpskoj nauci i autor ovog članka ocrnjen kao sukrivac u svemu tome, redakcija (1999) se odrekla moga priloga. Poslednji deo članka je napisan u Beogradu, a prvi je nepromenjeno svedočanstvo svoga vremena. Za sarajevski zbornik je bio potpuno složen, izvršene lektura i korektura i paginiran. Kako je ova verzija prekucana sa već odštampanog i lektorisanog sarajevskog primerka, nisam bio u stanju da popravim neke omaške (kao stranice u određenim fusnotama).

¹ Benedeto Croce, *Zur Theorie und Geschichte der Historiographie*, 1915.

² Raymond Aron, *Introduction to the Philosophy of History. An Essay on the Limits of Historical Objectivity* (1938), 1961.

prošlosti postoji jasan poredak koji vodi u budućnost je bez sumnje teološka po poreklu, kao i periodizacija istorije po vekovima i mnogo šta drugo što spada u zanat. U svim filozofijama istorije postoji zajednička šema, koju svi u vidljivom i nevidljivom stanju slede: poznaju se zakoni kretanja u nekoliko država, prikaz se deli po periodima, određuje njihov značaj, otkriva u tome napredak ka slobodi i tako se interpretira cela prošlost. Svaki istoričar mora da ima svoju filozofiju istorije. Ako nije naučena iz propisanih udžbenika, ona je data u sirovom stanju i nije u tekstu napisana.

Rađanje i razvoj pojma filozofije istorije

Osnov oko kojeg se, ipak, svaki ovakav pokušaj u moderno vreme okretao jeste Hegelova *Filozofija istorije* koja je nastala između 1823. i 1827. Prvo izdanje je izašlo 1837, a konačno 1840. Tu je ljudska prošlost shvaćena kao duhovni i moralni progres, u opštem okviru samosaznavanja sveta. Božija volja se ostvaruje kao postizanje ljudske slobode. Prvi uslov u tome jeste da je čovek napustio prirodno stanje ropstva i stvorio državu. Nasilje je sredstvo kojim počinje svaka država, kao sređen i osmišljen poredak u kojem se ostvaruje ljudski napredak. Marksizam je ovu ideologiju samo dogradio.

Sve druge filozofije istorije su bile ili dogradnja ovog Hegelovog misaonog sistema, ili pokušaj da se u njegovoj kritici izgradi neki bolji. Država koja niče iz nasilja će dugo biti pravi povod sumnji širem krugu istoričara da li je ovaj književni rod prihvatlan, ili odbacivan. Po tome zakonu, iz kojega raste istorija, mnogo šta je otuđeno od čoveka, kao da mu je spolja dato i nametnuto, a ne plod njegovog sopstvenog stvaralačkog zamaha. Od početka do danas, sve su filozofije istorije patile od kompleksa da je u njima čovek sveden na pacijenta kojeg drugi leče, a ne on sam sebe. Pri tome su se ne samo pojedinci, nego i velike nacionalne kulture opredeljivale za i protiv ovoga pojma. Pod istorijom Hegel podrazumeva samo onaj deo prošlosti koji pokazuje znake suvislog razvoja. A, to zaista može imati kraj, jer je pitanje do koje granice čovek može ostvariti svoj progres. Na prvom mestu tu se podrazumeva proizvodnja materijalnih dobara. Čovek sada kuca na vrata mogućnosti da svojim tehnološkim napretkom uništi planetu.

Sumnjičavost da sa filozofijom istorije odmah dolazi u okove prometejska ličnost koja stvara svet po svojoj volji i svojim potrebama, uopšte nije nova, a najmanje je svojstvena današnjoj krizi ideologije u istočnoevropskim zemljama.³ Kontinentalni istoričari su u celom 19. veku optuživali svoje britanske prijatelje da odbacuju misao o zakonomernom razvoju prošlosti, uz opravdanje da pod tim podrazumevaju omalovažavanje slobodne ličnosti, demokratske države kojoj nije svojstveno nasilje ni u trenutku rađanja, niti u kasnijem toku postojanja. Kao da je tu reč o prevođenju kalvinističke doktrine o predestinaciji na sekularizovanu misao, koja je imala iste posledice – i svet, kao i pojedinac u njemu, unapred je predodređen za spasenje, bez obzira na to kako se i koliko moli bogu.

Listajući jedan stari britanski časopis,⁴ sa namerom da prepisem i kopiram jedan članak sa geografskom mapom u kome je ideologija Garašaninovog „Načertanija” 1844. bila valjano saopštena britanskoj javnosti, nedavno sam sasvim slučajno pronašao ovakvu ocenu drugog nemačkog izdanja Hegelove *Filozofije istorije*, koja je bila objavljena tri godine pre toga: „Hegelovo delo je majstorsko na

³ Ovaj deo članka (do poslednjeg poglavlja) je pisan u Sarajevu do 1991.

⁴ *The British and Foreign Review*, XXXI, London, 1843.

svoj način. To je očaravajući primer ingenioznog teoretisanja. Sadrži neke značajne pasuse i pronicljive epigrame. Ali sama osnova dela (*groundwork*) je promašaj. U najboljem slučaju, Hegel je ovde dao samo *karakteristike* prošlosti – ali ne i njenu filozofiju”.

I u ovom primeru je reč o sumnjičenju da kontinentalni, a posebno pruski filozofi, koji nisu imali demokratsku državu zasnovanu na slobodnom izboru čoveka odrešenih ruku, racionalizuju nešto što se ne može odnositi i na celi ostali svet. Britanska odbojnost prema filozofiranju istorije je ostala svojstvena celoj toj kulturi. Književnik Džordž Orvel je bez sumnje ovu odbojnost još i produžio, kad veruje da onaj „ko kontroliše prošlost, kontroliše budućnost. Ko kontroliše sadašnjost, kontroliše i prošlost”. Tako se filozofska kontrola prošlosti doima kao budno oko pruskog državnog policajca pod šlemom. Poslednja vest iz anglosaksonskog sveta da tamo još traje žilav otpor ideji o racionalnom i zakonitnom razvoju istorije je stigla iz Njujorka 1978, kad bivši marksistički književnik Lajonel Triling poručuje da je „u toku trideset godina pisao protiv staljinizma i da bi sada opet, kad bi bio mlad, počeo bitku protiv strukturalizma kao još jednog sistema koji je suprotan htenju i individualnoj slobodi”. I ovde je u pozadini strah od determinističke teorije istorije, po kojoj se put uspona ljudske slobode završava u krutoj pruskoj i njenom derivatu, sovjetskoj državi. Tu je očigledno prisutno uverenje da bi drukčije mišljenje o smislu prošlosti ostavilo više prostora za slobodnu delatnost nezavisne ličnosti. Potvrđuje se Hegelova formulacija da „onome ko na svet gleda racionalno, svet uzvraća racionalno” i da se ove dve strane doživljavaju kao jednake.

Nije beznačajno pitanje kada je i kako nastao sam izraz „filozofija istorije”. Ništa ne bi bilo pogrešnije od verovanja da se taj pojam u prošlosti sročio bez duhovnog otpora. Tu su reč izumeli francuski prosvetitelji, a jedni misle da se između redaka prvi put pojavila kod Monteskijea u „Duhu zakona” 1748. Iako ne spominje taj izraz, on ima jednu filozofiju istorije, čime je time stvorio nametljivu potrebu da se i njeno ime skuje. Zaista je Volter prvi formulisao taj pojam, a dao mu i nešto bolje objašnjenje u „Eseju o običajima i duhu naroda” 1756.

Tokom celog 18. veka se osećala potreba da se teološki koncept svrshodnosti istorijskog razvoja zameni svetovnim. Pored izraza „filozofija istorije”, nekoliko sličnih i po sadržaju istoznačnih pojmova je bilo u konkurentnom opticaju. Stalno se govorilo o „histoire raisonnée”. Svi su bili u potrazi za jednim „l'esprit historique” i gledali da otkriju nekog „grand architecte de l'universe”. Trebalo bi istražiti da su ljudi u masonskim ložama pre toga već govorili o velikom neimaru sveta. Opat Pišon je 1769. ponudio i izraz „La phisique de l'histoire”.⁵ Beše to vreme velikog traganja za opštim smislom čoveka i sveta, pa da i nije bilo filozofa sa njihovom manijom olakog uopštavanja, takvu bi potrebu otkrivanja smisla razvoja nametnulo samo obilje novih knjiga o istoriji i geografiji čovečanstva. Doba je nametalo da se misli o potrebi da „pre nego duh stvori svet, treba poznavati taj duh. Pretpostavljalo se da se on saznaje posmatranjem, a posmatranje nam otkriva da se oblikovao iskustvom. Jednom rečju, filozofija se manje sastojala od rezonovanja, a više u posmatranju činjenica i njihovoj uzajamnoj povezanosti. Ova je senzualistička filozofija činjenica (senzualistička jer se oslanja na čula) u 18. veku vršila najdublji uticaj”.⁶ Dekartova poruka iz ranijeg stoleća da se treba osloniti na razum, jer je on nepogrešiv, nije imalo za posledicu da se atribut filozofije traži samo za istoriju. Postoji i delo s naslovom *La Philosophie de bon sens* (Filozofija zdravog razuma), kao svedočanstvo o klimi duha u kome je nastajao i polako dozrevao pojam „filozofije istorije”.

⁵ Daniel Mornet, *La pensée française au XVIII siècle*, Paris, 1926, 69, 70, 71, 106, 195.

⁶ Isto, 99.

Bila bi prava ironija da je rađanju toga izraza, koji će završiti slavljenjem sređene pruske države, pridoneo i sam pruski kralj Fridrih II, jer u jednom pismu Volteru iz novembra 1738, on hvali njegovo delo o veku Luja XIV kao istinsku „histoire philosophique”. Sama je reč, po slikovitom sudu Benedeta Kročea, „imala promenljivu sudbinu i služila je da se stvori oslonac za učenje o zakonima koji su proizvod ljudskog uma”. U početku se u tome otkrivalo samo oslobođenje, a ne i mogućnost ljudskog zarobljavanja, koje će se za ovaj pojam na kraju balade neumitno i zauvek vezati.

Iako se konačno pojavila kao deo „Eseja o običajima naroda”, ona je najpre pisana i objavljena pod naslovom *La philosophie de l'histoire* i pod pseudonimom opata Bazena (*La philosophie de l'histoire par feu l'Abbe Bazin*), u Amsterdamu 1764.⁷ Pojava ovog dela je izazvala buru kritike od strane katoličkih mislilaca, jer je njena osnovna prvobitna namena bila u činjenici da je „delo prevashodno bilo stvar propagande”, protiv slučajeva verske netolerancije.⁸ Koncept je dugo dozrevaao, pa se može nagađati da su prve zamisli kod Voltera postojale posle 1740, a ako u to treba sumnjati, onda se treba pomiriti sa činjenicom da izvesni misaoni tragovi postoje u Volterovom *Dictionnaire philosophique*. Iako objavljen 1764, upravo u vreme kad je počeo rad na „Filozofiji istorije”, poneki njegovi delovi (kao onaj o Jevrejima 1756) pisani su znatno pre toga. To je u vezi i sa njegovim studijama „Biblije” i uopšte antičke istorije, koja je uvek ostajala iza domena proučavanja ljudske prošlosti kod hrišćanskih mislilaca. Njegovo pozivanje na Aristotela, da je “neverovanje (u boga) osnova svake mudrosti”, 1748, upućuje na vremensku dubinu u kojoj je ovo delo stvoreno.

U ovom misaonom sistemu Volter nije izgradio teoriju o snagama koje su određivale ljudski razvoj, kao što je to bio slučaj sa Monteskijeom, niti je sačinio nacrt ljudskog progresaa, kao neki drugi pisci njegovog doba.⁹ On ne razlaže pitanje da li se čovek stvorio sam, kao biće svoje okoline, ili ga je stvorio Bog. Čak bi se moglo pretpostavljati da je prihvatio ovaj poslednji slučaj i da je u osnovi bio idealista u poimanju istorijskog razvoja.

U promenljivoj sudbini pojma „filozofija istorije” treba otkriti činjenicu da se po prvi put on kod Voltera pojavljuje kao kritika Bosijeovog poimanja univerzalne istorije, koju sam Bog završava u apsolutnoj monarhiji, kao svrsishodne poruke vladarima, koji su ništa drugo nego božiji ministri. Tada ta reč još nije izgubila suštinsko značenje sluge. Bosije je još 1681.¹⁰ pisao da bi „istoriju, sve i kad bi bila potpuno nekorisna drugim ljudima, trebalo učiniti takvom da je čitaju vladari. Nema boljeg sredstva da im se otkrije šta mogu da urade strasti i interesi, vremena i prelomna doba, dobri i loši saveti. Istorije nisu sastavljene ni od čega drugog nego od delatnosti vladara, pa izgleda da su i stvorene za njihove potrebe. Ako im je neophodno iskustvo da postignu onu razboritost kojom će moći da vladaju bolje, onda njihovom obrazovanju nije ništa primerenije nego da uzrocima prošlih vekova pridruže ona iskustva kojima se oni sami zanimaju svakoga dana”. Nasuprot ovome, Volter je progres istorije video u suzbijanju gluposti praznoverja i svireposti fanatizma. Državu ne pominje, ali ona je tu.

Deističkoj filozofiji istorije kod Bosijea Volter nije suprotstavio neku radikalno bolju. Ne samo da ne izgleda da je istesao jasnu filozofiju istorije, koja bi bila umesnija od one koju napada, nego se čini da je on uopšte nema i da se kod njega

⁷ Theodore Besterman (ed), *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, Geneve 1963,

⁸ *Isto*, uvod Bestermana, 26.

⁹ *Isto*, 76.

¹⁰ U “*Discours sur l'histoire universelle*”.

celi taj pojam svodi na jedno slobodarstvo.¹¹ Kretanje Bosijeovog božijeg prsta po nebu prošlosti zamenjeno je idejom o istoriji kao zakonomernom progresu slobode, iako to još uvek nije odvojeno od države. Razlika je jedino u tome što je umesto Bosijeovog apsolutističkog vladara, kome je Bog dao istoriju da je suvislo dovrši, ovde određena sloboda da taj isti zadatak ona obavi. Glavna uloga je na obe strane ostavljena državi. Ubeđenje da se istorija završava u pravičnom poretku je svojstvena i teologiji i filozofiji.

Filozofija istorije i nova metodologija

Mitovi o božijem prstu, ili njegovoj zameni za teoriju o slobodi koja taj isti zadatak treba da uradi, imali su izuzetno veliki značaj za razvoj historiografije kao nauke. Istina je da metodologija istorijske nauke tada nije rođena, niti su joj ova cepidlačenja o božijem prstu i prstu slobode bila prvi razlog da krene napred. Pored svega, upravo je kod ovih ljudi došlo do drukčijeg usmeravanja ispitivanja sadržaja prošlosti iz koga se rodila današnja istorijska nauka. Vreme kod se izgrađuje filozofija istorije od sredine 18. veka predstavlja period velikog uspona naučnih metoda. Ovde je mesto da se upozori na korelaciju odnosa između filozofije istorije i naučnog metoda koji se upravo na tim temeljima tada usavršava, jer neće biti jasno zašto je propast filozofije istorije, pred propadanje komunizma oko 1990, ovaj proces okrenuo u suprotnom smeru. Učenje o kraju istorije, kao međašu da je i filozofija istorije na izmaku, dovelo je do opadanja naučnih metoda, rasta ideologije i novih mitova.

Traženje „filozofije istorije” nailazi na nerazumevanje samo u onim epohama razvoja istorijske nauke kada su se novi naučni metodi bitno odvojili od ranijih tekovina opisivanja istorije. Onda izgleda kao da je u potrazi za novim metodama sve već rečeno. Tako se i „filozofija istorije” pretvara u književni žanr koji je sam sebi dovoljan, ne izgleda da je zaista neophodno smatrati ga delom same nauke. I obratno - u onim epohama razvoja istorijske nauke, kada je ona dolazila u krizu saznanja i periodično se pretvarala u ideologiju, političku prosvetu, herojsku književnost, „filozofija istorije” je postajala glavni instrumenat preko koga se izgrađuju novi metodi i zanat ispitivanja prošlosti usavršava.

To je bilo vidljivo već krajem 18. veka kada je stvoren sam termin „filozofija istorije”. Ona se vrlo brzo oslobodila teoretskih izmaglica i postala konstruktivan lanac uputstava kako bi istorijsku nauku trebalo usavršiti da bi se oslobodila ćorsokaka u koji je nužno upala. Postoji neprekinuti proces usavršavanja metodologije istorije od Volterovog eseja iz 1744. o novim razmatranjima istorije.¹² On se tu buni što istoričari pišu o kraljevima, dvorovima, a ne ljudima. Njega zanima zašto je Španija gubila stanovništvo posle otkrića Amerike, zašto gradovi naglo rastu i kako se menjaju običaji i način mišljenja ljudi. Grdi francuske istoričare što nisu preuzeli devizu da je u centru istraživanja čovek i ukupnost njegovih delatnosti. Stvorio je i izraz „istorija u pokretu”, istoriju razvoja i transformacija, umesto gledanja na prošlost kao okamenjeno i statično vreme.

Fransoa Gizo je 1828. u svojim predavanjima o istoriji civilizacije u Evropi, od propasti Rimskog carstva do Francuske revolucije,¹³ upućivao na to da je istorija

¹¹ L. H. Carr, *What is history?* London, 1961.

¹² Voltaire, *Nouvelles considerations sur l'histoire*, 1744, v. Jacques Le Goff, *Neue Geschichtswissenschaft*, u zborniku Jacques Le Goff, Roger Chartier, Jacques Revel (eds): *Die Rückeroberung des historischen Denkens*, Frankfurt, a/M.: 1994, 26

¹³ François Guizot, *Cours d'histoire moderne: histoire de la civilization en Europe depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Revolution française*, 1828.

ukupnost svih ustanova života - trgovine, zanata, industrije, ratova i svih pojedinosti sistema vladanja.¹⁴ Vrlo brzo se spoznalo da od toga naučnog saznanja zavisi opšti progres društva, pa sve uspehe i istorijske poraze nacionalne zajednice treba pripisivati uspesima ili omaškama, „inteligencije” (što bi tada trebalo tumačiti kao kulturu) da traži nove puteve. Najpre je to formulisao književnik Šatobrian 1831. u „Manifestu nove istorije”. „Stara društva propadaju”, veli on, „a iz njihovih se ruševina dižu nova društva: zakoni, običaji, navike, uzusi, mišljenje, čak i principi, sve se izmenjuje. Ostvari se jedna velika revolucija, a priprema se neka nova. Francuska svoje anale mora ponovo pisati, kako bi se izravnala sa progresom inteligencije”.¹⁵

U potrazi za novom historiografijom koja će obrađivati „sve činjenice života”, koja se neće zadržavati na površini stvari nego tragati za unutrašnjim i dubokim organizmima, Miše je 1861. izumeo izraz „fizika životnih odnosa”. Pod tim je podrazumevao materijalnu kulturu, klimu, prehrambena sredstva. Time su već bili otvoreni putevi novoj nauci posle 1945. I tu je trebalo da se ponovi Šatobrianova optužba inteligencije kao krivca za neuspehe. Posle kapitulacije Francuske 1940. Mark Bloh je¹⁶ napisao da je „poraz Francuske pre svega poraz inteligencije”. Nova istorijska nauka koja se iz ovih žalopojki „filozofiranja istorije” rodila posle 1945. otkrila je nove horizonte, ali u osnovnim tekovinama samo je potvrdila marksističke koncepcije istorijskog razvoja. Svi su bitne odlike „nove istorije”, koju neopravdano nazivaju strukturalističkom, na drugi način preuzeli Marksove teze o periodizaciji, odnosu baze i nadgradnje i „drugim trajanjima”, kroz koji se istorijski razvoj manifestuje.

U proces uzajamnog prožimanja nastajanja pojma filozofija istorije i njenih posledica u razvoju metodologije ka historiografiji kao egzaktnoj disciplini, treba uračunati i činjenicu da se ovde nije razvijala samo teorija. Život je na svet doneo i velike revolucije, koje su u ovome igrale vrlo značajnu ulogu. Na jedan se način razmišljalo u plemićkim salonima do juriša na Bastilju 14. jula 1789, a na sasvim drugi posle toga datuma. Kriza starog režima i nadolazak revolucije 1789. pokazali su kakvu snagu ima novi faktor koji je sam život izbacivao iz podzemlja, a ranije nije bio prisutan u učenim raspravama velikih imena sa lestvice razvoja istorije i same istorijske nauke.

Da racionalistička filozofija nije među države, kao proizvod svrsishodnog uspona istorijskog uma, ubrajala i onu koja je nikla iz jedne krvave i omražene revolucije, verovatno se ne bi tako brzo ni javila osuda toga pojma. Zaista je markiz Kondorse još 1793. obrazlagao da se revolucijom može nazvati samo onaj događaj koji vodi slobodi. U jednom tadašnjem nacrtu progresa ljudskog duha (*Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humaine*) „revolucionarni markiz” je objasnio da je revolucija u tri tačke stvarala svet budućnosti: izjednačavala je narode, unapređivala jednakost među ljudima i uopšte je usavršavala čoveka.

Hegel je događaje istorije preneo u misaoni sistem i to je više slika stvarnosti nego mišljenje. U njegovom misaonom sistemu revolucija je opravdana u svim fazama i metodima ispoljavanja, uključujući i teror. Za razliku od svog savremenika Berka, nije ostavio nikakvog traga i pomisli kolektivne odgovornosti jednog naroda za velike pomore ljudi u doba revolucije. U njegovom poimanju „retrospektivno se odobrava gubitak pojedinačnih života, u istorijskom procesu koji na koncu stvara zajednicu slobodnih delatnika”. Iako su žrtve revolucionarnog terora 1793-94. brojane na milione, njegovo mišljenje da „teror uvek završava u uspostavljenju slo-

¹⁴ Isto, 30.

¹⁵ Isto, 28.

¹⁶ Marc Bloch, *L'etrange défaite*, 1941.

bode. To je jedan idealistički koncept koji, hipotetično, može da opravda same logore smrti”,¹⁷ završilo je u socijalnoj ideologiji njegovih levih i desnih potomaka o tome da istorijski progres ide preko brda ljudskih kostiju.

Buka koja je usledila na pojavu giljotine u Francuskoj revoluciji nije mimoišla ni ideje koje su filozofijom istorije opravdavale obilno prolivanje ljudske krvi, s ciljem da bi se čovek poboljšao i stvorio jedan savršeniji poredak. Odman posle revolucionarnih i napoleonovskih ratova 1815, počela je „crna legenda” u historiografiji Francuske revolucije kao događaj koji je bio nepotreban i suvišan. Videlo se da ljudski progres nije izišao iz ovog francuskog iskustva, nego iz britanskih tekovina ostvarenja slobode kroz parlamentarnu i ustavnu monarhiju. Od Berkovih razmišljanja o revoluciji u Francuskoj 1790. potekla je cela jedna škola mišljenja o revoluciji kao protivrečnosti istorijskog uma, a ne njegovog potvrđenja. Lord Makolej je pisao da se britanski pojam slave ne veže za nevinu krv, kao što je slučaj sa francuskim poimanjem te reči. Ipolit Ten je 1871. (*Les origines de la France contemporaine*) osudio revoluciju kao događaj koji je plemenita strana nacionalne prošlosti trebalo da izbegne. Izgledala mu je kao varvarski poremećaj harmonije koji je progres *ancien regime-a* sam od sebe pokazivao. Uzroke revolucije je više vezao za dugovremenu sušu i glad koja joj je prethodila. Filozofski pampflieti i umovanje revolucije se tek tada rasplamsalo, kad je priroda učinila svoje. Ne proizvod napretka slobode u opštem otkrivanju smisla univerzalnog uma, nego proizvod besmislenih poslova slobodnozidarskih loža pred 1789, revolucija je ocrnjena kao proizvod slabo skrojene zavere.

Ali, kakvog je smisla imala ova povika u delima velikih istoričara protiv revolucije u pitanju sudbinske mene pojma filozofije istorije? Daleko od toga da je ona ukidala to poimanje. Pre bi se reklo da je stvorila preko potrebnu atmosferu u kojoj se počela javljati druga verzija istog pojma. Filozofija istorije se na kraju ne mora vezati za mišljenje da se prošlost odvija po zakonomernom planu od neslobode, ka slobodi, u čemu bi bilo prihvaćeno i opravdanje za bezglavo jakobinsko klanje koje nikakav ljudski um ne može da shvati. Hegel je sam za to dao dosta pozitivnih podsticaja.

U ovoj novoj atmosferi pojam filozofije istorije se počeo vezati za pokušaje da se uopšte otkriva neki smisao zbivanja. Ako istorija nije zakonomerni progres, ona još uvek može da bude sâmo otkrivanje jednog smisla kretanja bez progressa. Kretanje istorije može izgledati kao penjanje uz planinu, od nižih ka višim oblicima, od onoga što ne omogućava razuman pogled u širinu, do vidika koji su beskrajni. Može izgledati kao tok reke, koja pada s višeg na niže, putem koji je izabrala sama, a da u tome ne postoji nikakva viša racionalnost sem veštine da se otkrivaju pukotine u stenama kroz koje je vodi najlakše da proteče.

Prve podsticaje za ova razmatranja daje klima u kojoj izrasta nova “*histoire raisonnée*” u delima prosvetitelja 18. veka. Ovakvo shvatanje filozofije istorije po kojoj se prošlost ne odvija „pravom linijom, nego više kao jedna matica (*Strom*) koja sama sebi određuje put” formulisao je Leopold fon Ranke sredinom prošloga veka. Početak je u proračunavanju Antoana Kurnoa o kontinuitetu događaja i smislu u njihovom nizanju jednog za drugim. Kurno je 1843.¹⁸ pokušavao da matematički dokaže da se događaji ne nastavljaju jedan na drugoga logičnim redom, nego se smisao istorije sastoji u diskontinuitetu i slučaju. I ovo je jedna grana koja je nikla na prosvetiteljskom panju.

¹⁷ Judith Butler, Osvrt na knjigu Edith Wyshogorod: *Spirit in Ashes. Hegel, Heideger and Man-Made Mass Death*, New Haven, London, 1985, u “History and Theory. Studies in Philosophy of History”, XXVII, 1, 1988, 60.

¹⁸ Antoine Cournot, *Exposition de la théorie des chances et des probabilités*, 1843.

Slučaj je uveden u istoriju kao faktor, a da nikoga nije uverio da se time morala nešto pomeriti tradicionalna filozofija istorije, kao zakonomerni uspon od gorih ka boljim oblicima. I sam je Marks napisao da bi „svetska istorija imala vrlo mističan karakter kad u njoj ne bi bilo mesta za slučaj. Sasvim je prirodno da sama slučajnost postaje deo opšteg toka razvoja i konpenzira se drugim formama slučajnosti. Ipak ubrzavanje ili zaostajanje razvoja zavisi od ovakvih slučajnosti, koje u sebi uključuju i slučajnošću obeleženi karakter pojedinaca koji su na čelu nekog pokreta u njegovom početku”. Marks je, dakle, slučaj vezao za učinak koji pojedinac, kao velika ličnost u istoriji ili njen promašaj, vrši na budući razvoj u početku. Produžuje istoriju onaj koji se poistoveti sa njenim tokovima.

Plemenito Hegelovo uverenje da filozofija istorije može da odgovori na pitanje „koji je konačni cilj sveta”¹⁹ ne izgleda da je našlo pravi odgovor. Pre bi se reklo da se danas sumnja da takav izlaz uopšte i postoji. Marksizam je pokušaj da se na ovo pitanje odgovori, ali se danas dovodi u sumnju da to već pripada prošlosti. Rejmond Aron²⁰ za to nalazi opravdanje u činjenici da je marksizam i sam bio nastavak judejsko-hrišćanskog optimizma ranijeg vremena. Ipak se mora zaključiti da svi kritičari marksizma nesvesno preuzimaju neke njegove tekovine (dijalektičko jedinstvo suprotnosti, odnos proizvodnih snaga i odnosa, periodizacija istorije), kao nešto što danas već toliko pripada istoriji samoj da više ne izgleda da se izleglo iz jednog njenog filozofskog tumačenja. Na prelazu iz 19. u 20. vek većina istoričara u svetu prihvatalo je ovakvo „materijalističko tumačenje istorije”, a da nisu imali nikakve ideološke i političke veze sa socijalističkim pokretima. To je postalo deo profesije. Ukoliko se pokaže da slom komunizma istočnoevropskih zemalja 1989-1990. nije bio poraz, nego usluga jednom boljem socijalizmu, za neki drugi narod i neko drugo vreme, onda će buduća filozofija istorije tragati za novim rešenjima na podlogama koje je marksizam ostavio iza sebe. I bez toga, razvoj same profesije unosiće u svoje metode ovo kao tekovine nauke, čak i u slučaju da je reč o ideološkim traktatima protiv marksizma. Danas su svi marksisti sa suprotne strane.

Svet je danas umoran od filozofiranja istorije i to izgleda kao bavljenje politikom. „Filozofija istorije je”, veli Rejmon Aron - „književni žanr tako dikreditovan u Francuskoj da se niko ne usuđuje da pokaže interesa za njega”.²¹ Pokušaj da se u traženju pravog odgovora isključi čovek i njegov optimizam nasleđen od teologije, nameće potrebu da se cilj istorije ne traži u progresu ka slobodi, nego da se rešenje veže za prirodu. Istorija je, ipak, čovekova domovina. Reč istorija obuhvata sve što se u određenom vremenu desilo, bez obzira na to da li mi za to znamo, ili ne znamo. To isto važi i za reč priroda.²² Ako čovek isključi sebe iz procesa razvoja istorije, onda ostaje da smisao događajima ne daje on sam, nego naredni događaji. Drojzen je upravo tako zaključio i to izgleda nešto u čemu se svi moraju složiti. U tom slučaju, međutim, istorija je put u nepoznato, koji čovek neprekidno mora iznova da otkriva. Svaki se događaj logično mora nadovezivati na onaj pre i onaj posle.

Smisao prošlih zbivanja ne daje naučna i filozofska ocena koja potom usledi, nego zbivanja koja se nadovezuju na ona od ranije. Istorija ima unutrašnju logiku razvoja koja se ne vidi izbliza. Misao, makar se kazivala u tako uzvišenom „književnom žanru” kakav je filozofija istorije, zahteva daleko duže vreme da dozre nego što se pretpostavlja. Očigledno je da se čovek sve više oslobađa, ali oblici slobode i budućnosti su ipak nesagledivi. Njih određuju događaji, a ne misao.

¹⁹ Burly Taylor Wikins, *Hegel's Philosophy of History*, 1974.

²⁰ Raymond Aron, *Dimensions de la conscience historique*, 1961.

²¹ Raymond Aron, *Introduction to the Philosophy of History*.

²² J. G. Drojzen, *Historik* (1883), 1977.

Polazeći od pretpostavljene istine da je današnje istorijsko znanje postalo filozofsko, mi moramo otići korak dalje od zaključka da je to bio razlog iščezavanja filozofije istorije. Zaključak bi mogao biti i suprotan - da je filozofija istorije izrasla u posebnu disciplinu kao instrumenat korumpiranja istorijske nauke, od poziva koji traži istinu u poziv koji daje filozofski kazanu istinu, a da ga samo naučno istraživanje nije nametnulo.

Izlaz treba tražiti u promenama pretpostavki na kojima se do danas gradila svaka filozofija istorije (zakoni kretanja u nekoliko država, podela na periode, određivanje njihovog značaja i traženje u čemu je tu progres ka slobodi), u dodavanju novih izvora iz kojih treba crpiti znanje o ljudskom društvu. Na prvom mestu je odnos čoveka prema prirodi i njegov demografski razvoj. Ako je u svoje vreme Džulijen Haksli mogao zaključiti da se čovečanstvo pretvara u rak planete, zbog preteranog množenja, istoričar u tome mora tražiti odgovor na pitanje kakav se stepen oslobođenja očekuje u čovečanstvu koje će crpiti sve prirodne uslove i izvore zemlje na kojoj živi. Da li je čovekov progres u tome što će sve zelene livade načičkati neboderima i tamo uništiti sve ostale vrste životinja i biljaka?

Da li čovek zaista ostvaruje istorijski napredak, ili stalno u novim uslovima obrće svoju bedu? Najbolje bi bilo da se to proverí na poimanju reči civilizacija. Iako je varijanta tog izraza postojala od antičkih vremena, ta se reč u kontinuitetu do danas upotrebljava posle 1756. I tada se odnosila na „ovozemaljski ideal intelektualnog, tehnološkog, moralnog i socijalnog progressa. Civilizacija znači prosvetčenost”.²³ Od tada se takvo tumačenje počelo da menja i sve više veže za tehnički napredak, za razliku od kulture koja predstavlja duhovni napredak. Menjanje jednog pojma je samo po sebi svedočanstvo da prvi izraz nije odgovarao nameni i da je sve manje bivalo uverljivo da je civilizacija prosvetčenost. Sa odmicanjem istorije nje je bivalo sve manje.

U najužoj vezi s tim je i pitanje da li je opravdano govoriti o filozofiji istorije, ako pod tim ne bi stalno podrazumevali napredak čoveka ka slobodi i povećanje samosvesti o tom kretanju? Bez sumnje je da se klasično poimanje filozofije istorije time dokida, a istovremeno da pokušaji da se istorija uvek iznova filozofira nikada ne prestaju. Doseška da je filozofija istorije prestala da postoji, jer je naše znanje istorije postalo filozofsko, nametnula je zaključak da se popreko gleda na sam „književni žanr”, kao zlo sredstvo kojim se odgajala državna istina u okviru društava u kojima su živeli, ili još živi, više od milijardu ljudi. Pokušaj da se filozofija istorije zameni pojmom „teorija istorije” mogao bi biti uspešan samo ako se pod tim ne bi podrazumevalo skeptično ubeđenje da nema stalnog progressa čoveka ka slobodi. Jer, to bi već bila ideologizovana istorija, koja je pod drugim nazivom ostvarila isti sadržaj. Takvi pokušaji postoje od Benedeta Kročea, ali im je pravi početak kod Leopolda Rankea. Tu je već taj pojam, sa suprotne strane, imao istu filozofsku poruku kao i pojam filozofije istorije, samo s negativnim značenjem toka reke bez svrhe. „Sve filozofije istorije predlažu način života. To čine i teorije istorije”.²⁴ Pojam „teorija istorije”, kao metodsko objašnjenje zanata, promašaj je od samog početka.

Izlaz iz ovog začaranog kruga jeste da se prihvati istina da postoji samo jedna valjana filozofija istorije, ona koja je ostala od Voltera i Hegela. Kretanje istorije ima cilj da se odvija prema samosvesti o slobodi. Treba usvojiti neophodan zaključak da se i pojam samosvesti o slobodi stalno menja, kao što se menjalo značenje reči civilizacija. Danas sloboda manje podseća na prosvetljenost, kao što

²³ Fernand Braudel, *The History of Civilizations. The Past explains the Present*, u zborniku svojih radova „On History”, Chicago (1969), 1980.

²⁴ Agnes Heler, *Teorija istorije*, Beograd 1984.

je to podrazumevao Volter 1756. Pitanje je da li bi danas Hegel mislio da je moderni Japanac, koji kao slobodni građanin u stabilnoj parlamentarnoj demokratiji ima suverena prava u političkoj zajednici, jeste u pravom smislu slobodan. Pripadati feudalcu je nekada značilo posedovati pravnu i socijalnu zaštitu u društvu. U moderno vreme disciplina mašine visoko industrijalizovanog društva toliko je stegla svakog pojedinca, da bi svaka drukčija društvena organizacija bila samo štetna u obavljanju njegovih radnih obaveza. Moderna demokratija je iznikla iz izreke Adama Smita krajem 18. veka da je rad slobodnog građanina efikasniji nego rad zarobljenog čoveka. I tu je sloboda definisana prema radnoj obavezi čoveka koji ceo dan sedi za mašinama. Ta ga je mašina zarobila pravilima ponašanja koja stoje na raspolaganju šahovskim figurama na šahovskoj ploči. Pravna zaštita je u slobodnoj državi, ali je i ona vezala čoveka obavezama i ponašanjem koje on sam nije izabrao.

Istorija teži samosvesti o slobodi, ali se sadržaj toga pojma stalno menja. Ista je samo čovekova nemogućnost da može da vlada tokom istorije i da je racionalno planira. On obrće svoju bedu u neprekidnom i samosvesnom bežanju od nje. Oni koji su onedavno počeli da ozbiljno uzimaju teorije o kraju istorije,²⁵ jer je zapadni liberalizam pobedio i konačno vlada svetom, pomalo liče na čoveka koji je ubeđen da će se zaustavljanjem njegovog starog časovnika zaustaviti i samo vreme kojim ga je on merio.

Teorije o kraju istorije i istoriji kao zaveri

Kao što je u svoje vreme, od sredine 18. veka, rađanje novog „književnog žanra” koji se nazivao filozofijom istorije, imalo za posledicu razbuktavanje metodologije istorije i izrastanje historiografije u današnju egzaktnu nauku, isto je tako umiranje toga žanra proizvelo suprotan proces opadanja metodologije i rasta nove mitologije i političkih ideologija. Njihov je smisao da zamene hegemoniju marksizma.

Teorije Frensis Fukujame 1989. o kraju istorije nisu bile u skladu sa procesom razvoja historiografije i napretka novih istorijskih metoda, na kraju i onoga što nazivamo „filozofijom istorije”. Fukujama je odužio svoj dug kancelariji odeljenja američkog ministarstva spoljnih poslova u kojoj su poslovali činovnici zaduženi za teoretski razvoj. Kažu da je bio član grupe „Think-Tank”. Hegelovu misao o tome da se istorija završava trijumfom slobode, Fukujama je doslovno shvatio da se to odnosi na poimanje slobode kakvo je uobičajeno u njegovom ministarstvu za koje radi. To je pobeda ideje liberalizma, posle istorijskog posrtanja komunizma. U osnovi je to za njega pobeda američke civilizacije i procesa ujedinjavanja „jednog sveta”, koji počinje i završava na američkom kopnu.²⁶ Na stranu pitanje, da li je Fukujama ispravno razumeo Hegelovo poimanje progressa slobode? Da li je baš mislio da se to odnosi na anglosaksonsku parlamentarnu demokratiju? Njene rane faze, oko donošenja zakona o parlamentarnoj reformi 1832, on je opisao i ne izgleda da je za nju mogao određivati tako visoko prestolje u opštem ljudskom napredovanju ka slobodi. Britanski parlamentarizam, tada ograničen na vrlo usko biračko pravo vlasnikâ nekretnina (zemljoposednici i kućevlasnici), ličio mu je na

²⁵ Francis Fukuyama, *Kraj istorije i poslednji čovek*. CID, Podgorica 1997.

²⁶ Lutz Niethammer, *Die postmoderne Herausforderung Geschichte als Gedächtniss im Zeitalter der Wissenschaft*, u zborniku „Wolfgang Küttler, Jörn Rüsen, Ernst Schulin (eds): *Geschichtsdisours*”, I, Frankfurt a/M.: 1993, 38.

državnost kućevlasnika. Fukujami prebacuju da nije razumeo Hegelovo poimanje progresa slobode, kao ostvarenja unutrašnje „lepote istorije”, stanja harmoničnih odnosa koji nikoga ne dave i stežu.

Razumevanje Fukujamine filozofije o kraju istorije, upravo na američkim meridijanima, trebalo bi da počne od konstatacije da on nije prvi nacionalni egoista koji je to u prošlosti napravio. I neki drugi su smatrali da je Hegel mislio na progres njihove nacije kad je rekao da će čovečanstvo završiti svoju istoriju, jer je sloboda u toj naciji već ostvarena. U revoluciji 1848, piše grof Sečeni u svojim uspomename, na budimpeštanskim ulicama je oduševljeni patriotski deo nacije uzvikivao da je sloboda postignuta, trutovi pobijeni i da je to „la fin de l'histoire”.²⁷ Verovali su mađarski magnati da ono što oni tada rade ima tako veliku i istorijski duboku svet-sku slavu.

Oni koji misle da se Hegelova ideja o kraju istorije završava ostvarenjem ljudske slobode, oličene u modernoj parlamentarnoj demokratiji, kojoj je Engleska bila savremena domovina, trebalo bi da se prisete činjenice da su Englezi tu pobjedu kraja istorije slavili krajem 19. veka, na sasvim drugi način i zbog drugih zasluga. Arnold Tojnbi je, opisujući prevlast engleske flote na svetskim morima i širenje njihovih kolonija po celoj kugli zemaljskoj, osećao da su ostvarili „Pax Britanica”. U takvim okolnostima kolonijalne hegemonije britansko javno mnjenje je osećalo da je za njih istorija završena, po njih vrlo srećno.²⁸

U pogledu Fukujaminog ubeđenja da su se američka demokratija i američka civilizacija proširile po celom svetu, pa se zbog toga ljudska istorija privodi kraju, treba postaviti pitanje ko je koga osvojio – Amerika svet, ili svet nju. Ako bi stvar trebalo da dovedemo do kraja, onda bi pitanje američkog uticaja na moderni svet trebalo da posmatramo iz ugla dva suprotna moguća ishoda. Na prvom mestu je mogućnost da putem globalizacije američke banke urede svet po svome, objedine ga u jednu celinu i izbrišu razlike koje su stajale između razdvojenih nacija-država koje su dosadašnju istoriju ispunile nesrećom stalnih ratova. Na drugom mestu bi stajala teorija zavere – strah, mit modernog čovečanstva da je uvek jedna skrivena elita vladala Sjedinjenim Državama, da ih je ona predodredila da snagom svog novca i veštinom svojih banaka drže prste iza svakog motiva modernog razvoja.

Perspektiva razvoja američke ekonomije je razdvojila naučnike i procenjivače na više neujednačenih škola. Dominira ona u kojoj strši zastava Pola Kenedija, koji je 1993. u knjizi o pripremanju za 21. vek buduću američki razvoj podredio dilemi „decline or renewal”.²⁹ Američki sistem obrazovanja u svim školama generiše „trivijalizaciju američke kulture”. Caruju površnost i zabava. Američko društvo postaje sve više društvo staraca. Kongres je 1987. trošio godišnje 10.000 dolara na jednu stariju osobu, a samo 854 dolara na dete. Amerika postaje sedokosa i braon kože. Društvo postaje zajednica bankara i advokata, ako se posmatra iz ugla njegove elite. Za promenu perspektive je neophodno izvesti reforme za koje današnji predsednički sistem nije dovoljan i možda stoji na putu stvarnom uspehu.

Drugi su čak i pesimističkiji od ovoga što je Pol Kenedi ocrtao. Donald Sasun je 1995. upoređivao američki društveni sistem slobodnog tržišta sa vrlo uspešnim ratnim jedrenjakom na kome je jedan top ostao odrešen i preti da pod olujnim vetrovima razori celi brod.³⁰ Alternativa tome bi bila obnova nacionalne države kao

²⁷ Milorad Ekmečić, *Revolucija, balkanski pokreti i interesi Rusije 1848-1849*, „Srbi na istorijskom raskršću”, Beograd 2000, 15.

²⁸ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations*, New York 1996, 301.

²⁹ Paul Kennedy, *Preparing for the Twenty First Century*, New York, 1933, 290.

³⁰ Milorad Ekmečić, *Islamerika*, „Ogledi iz istorije”, Beograd 1999, 490.

okvira u kome su socijalističke partije, unapređujući svaka svoju suverenu naciju, uspele da unaprede celo čovečanstvo i dovedu ga do današnjeg stanja.

Vrlo je blisko stanovište i italijanskog naučnika Đorđa Borse. Rast nacionalizma, po njemu, bilo da se radi o islamskom fundamentalizmu, hindu izolacionizmu, „ili staromodnim nacionalizmima Istočne Evrope”, uvek je bio odgovor na promašenu modernizaciju zaostalih društava. Socijalizam kakvog smo poznavali je završavao na mrtvoj tački. Ostaje da se bolja budućnost gradi u perspektivama kapitalističkog razvoja, čega se moraju držati i reformatori i levičari. Kao Sasun, ni Borsa ne misli da je to kapitalizam slobodnog tržišta i u oba slučaja bi se radilo više o nacrtime jedne metamorfoze starog socijalizma u perspektivnije oblike. „Poboljšanje kapitalizma znači garantovanje slobodnog razvoja civilnog društva, kroz koji se ispoljavaju različiti interesi, ali u isto vreme u njemu vode borbe da se ne degenerišu u lobije, koji štete interesima zajednice. To znači stimulisanje procesa stvaranja bogatstva, ali i njegovo kontrolisanje korištenjem modernih sistema makroekonomske kontrole. To znači zaštitu štednje, koja stoji iza akumulacije bogatstva, ohrabrenje rasprostranjenog vlasništva i onemogućavanje prakse kvarenja tržišta, davanje prednosti investicijama koje generišu bogatstvo i nova radna mesta, a u isto vreme obeshrabrivanje finansijskih spekulacija. To znači da treba prihvatiti centralizaciju preduzetništva kao pogonske snage koja stoji iza razvoja, stvaralaštva, obrazovanja i inovacija. Neophodno je adaptiranje ka promenljivim potrebama tržišta i okoliša – što je potpuno drukčija stvar nego što je odbrana interesa *preduzetničke* klase kao takve. To isto tako znači da se na profit mora gledati kao sredstvo koje pomaže razvoju, a ne zbog njega samoga. Pored akumulacije mora se ulagati u kulturu (intelligence) i obrazovanje, kao suštinske faktore razvoja. Na kraju, to znači da treba uvesti mehanizam preraspodele bogatstva, onda kada se ono proizvede. Treba štititi najslabije i one koji su najranjiviji, svođenjem većine neuravnoteženosti, a izbegavati iluzorni cilj apstraktnog i štetnog egalitarizma”.³¹ To nije klasični socijalizam, ali je daleko od klasičnog kapitalizma i više liči na njegovu negaciju.

Drugi, ovaj američki „kraj istorije” ne vide u tome što su napredovali demokratija i moral, nego vojna snaga i što je „stvarana jedna politička elita koja je bila u stanju da je usmerava kao faktor moći. To je istinski motiv po kome bi naredni vek također mogao postati američki. Zacelo to nije ekonomija, a još manje duhovna i moralna superiornost”. Jedina proizvodnja koja je danas na nivou „nacije lider” jesu kinematografija i televizijske predstave.³² Najburniji razvoj doživljava oblast „Starog Zapada” u Sjedinjenim Državama, koji se nekada nazivao divljim zapadom. U zoni između Meksika i Amerike početkom veka živelo je duž granice sto hiljada ljudi, a 1995. deset miliona. U Kaliforniji i Teksasu naglo raste doseljeno meksičko stanovništvo, koje istom brzinom menja etnički karakter tih oblasti. To je postala zona slobodnog ulaska meksičkih nezaposlenih radnika, naročito od kada je kubanska revolucija 1959. zakucala na vrata socijalnim prevratom na celom latinskom kontinentu.³³

Druga strana u koju bi se ova američka alternativa „kraja istorije” mogla razviti dolazi iz oblasti teorije zavere. To je bitna odlika uma današnjeg prosečnog čoveka u svetu. Nekada je ona u američkom društvu bila pogonska snaga političkog

³¹ Giorgio Borsa, *Modernization and the End of History*, u časopisu “Il Politico. Rivista italiana di scienze politiche”, LIX, 168, januar-mart 1994, 17.

³² Geminello Alvi, *Alcune idee eretiche sull' America*, u časopisu “Limes. Rivista italiana di geopolitica”, 1, Roma 1997, 285.

³³ José Luis Rhi-Sansi, *C'era una volta il West. La frontiera mobile del Rio Grande*, “Limes. Rivista italiana di geopolitica”, 1, 1997, 204.

razvoja. Teško je ustanoviti kada je teorija zavere nastala u evropskoj i američkoj kulturi. Nije sasvim jasno ni ko je podrazumevan pod zaverenicima koji su je skovali. Prva magla iz koje se masovno razvila moderna teorija zavere bila je optužba da su Francusku revoluciju pripremili i proizveli masoni. Iako se nije objašnjavalo šta iza toga stoji, niti je bilo moguće prodrati dublje u poznavanje te istorijske zavere, koja se branila zabranom objavljivanja spiskova svog članstva i zapisnike svojih poslova, ona je uvek podrazumevala dva bitna elementa oko kojih se od početka do danas razvijala – londonske (kasnije njujorške) banke i Jevreji. Američki predsednik Abraham Linkoln je među ta dva elementa zavere ubacio 1861. i Vatikan, iza čijih se manastira i njihovih debelih zidova odgojila elita južne konfederacije koja se otepcila od matice i proizvela građanski rat. U stalnoj promeni prioriteta ta tri elementa, krug teorije zavere je ostajao uvek u ovom krugu trojice krivih.

Napadanje na njujorške banke i antisemitizam danas u ovom krugu teorije zavere igra bitnu ulogu i podloga je svim nezadovoljstvima sa razaranjem starih nacija, oblika porodice i društvenih spona u celini. Promenila se samo geografija, jer od kraja građanskog rata u Sjedinjenim Državama 1865, kada se naglo razvijaju internacionalne kompanije, na udaru su bile londonske banke i evropske jevrejske porodice, od kojih je Rotsild bio glavni simbol. Jevreji su optuženi da su zbog razvoja finansija i zgrtanja bogatstva otvorili trgovinu afričkim robovima, pa na taj način promenili rasnu strukturu bele američke nacije kakvoj su temelji stvarani od prvih doseljenika iza 1620.

Period od postizanja nezavisnosti do 1890. predstavlja razdoblje demografskog osvajanja celog severoameričkog kontinenta, bez Kanade, i političkog konzervativizma koji se držao tradicije prvog jezgra 13 kolonija. Ceo politički sistem počivao je na etici protestantskog socijalnog učenja o slobodnoj individui, kao pogonskoj snazi društva. Period od 1890. do 1945. je doba reforme i pokušaja da se izgrade institucije industrijskog društva. Velike industrijske i finansijske korporacije posle 1865. stvarale su novo društvo koje počiva na ogromnoj useljeničkoj masi novih stanovnika iz srednje Evrope. Oni su doneli drukčije poimanje društva osnovanog na autoritetu i vlasti čvrste ruke. Revolt protiv tih tekovina je sanjao da restauriše stari ekonomski individualizam i političku demokratiju koje su „razorile velike korporacije i korumpirana politička mašina”.³⁴

Od 1890. američko društvo potresaju socijalni sukobi koji se obično nazivaju „populističkim pokretom”. Taj naziv, koji dolazi od reformistički nastrojene partije (‘‘People’s Party’), danas je postao globalna tekovina i drugi naziv za nacionalizam. Prvi se odnosi na pravo starosedelaca, a ne urođenika, da određuju oblik države. I taj se termin do modernog vremena protegao na celi globus, a da tamo nije dobio isto značenje, jer je malo starih društava u Evropi i Aziji koja su imala dva tipa „natives”, starosedelaca, prvih koji su se odnosili na indijanska plemena i drugi talas starosedelaca stvoren od belih doseljenika iz britanskih i nemačkih pokrajina. Istoričar Hofstater drži da populistička ideologija počiva na pet bitnih elemenata: „san o prošlom zlatnom dobu; učenje o prirodnoj harmoniji; dualistička verzija socijalnog sukoba; teorija konspiracije u istoriji; doktrina o prioretitu novca”.

Za ovu temu je bitna ona karakteristika koja se odnosi na teoriju konspiracije, s obzirom na okolnost da je ona najduže do danas preživela. Sa optužbi da su velike londonske banke stvorile zaveru protiv starih sloboda prešlo se na široko ubeđenje da postoji „istorija kao konspiracija”. Cela američka istorija je jedna zavera stvaranja velikih kapitalističkih ustanova. Antisemitizam je imao korene u

³⁴ Richard Hofstadter, *The Age of Reform. From Bryan to F. D. R.*, New York 1960.

američkom društvu i ranije, ali je buknuo posle 1890. sa pobunom protiv velikih korporacija. Hofstater ističe da se populistički pokret, pored ovog antisemitizma, odlikovao strahom od Rusije i podozrenjem prema socijalnom pokretu nižih slojeva, kao izvoru anarhije. Sve je to stvaralo mešavinu socijalnog napretka društva i promenjene kulture, što bi pomešano zajedno trebalo nazivati američkom civilizacijom. Ostaje pitanje koliko je ona do kraja Drugog svetskog rata bila samo američka civilizacija, kao i to da li se njen međunarodni i međucivilizacijski karakter posle tog vremena do danas povećao.

Moderni populizam koji po svetu danas nosi talase socijalnog revolta, pored naziva iz starih dana, nosi i neke stare ideološke karakteristike, kao što su antisemitizam, strah od Rusije i teoriju zavere. Danas se antisemitizam sastoji u optužbi protiv američkih sociologa jevrejskog porekla, koji su svojim delima uspeali da ubede američku vladajuću elitu da su svi ljudi jednaki i da nema razlike između crnih, žutih, belih i azijskih rasa. Rezultat je bilo donošenje novog zakona o useljavanju 1965, koji je širom otvorio vrata useljenicima obojene kože. Po useljeničkom zakonu iz 1924, zahtevalo se očuvanje etničke čistote američkog društva i zbog toga su vrata otvarana samo useljenicima iz zapadne Evrope, što je novi zakon iz 1952. u osnovi zadržao.

Za ovu promenu se optužuju američki jevrejski naučnici, American Jewish Committee i American Jewish Congress. Ovaj poslednji je 1951. objavio deklaraciju da nauka dokazuje kako „inteligencija, moral i karakter nemaju nikakve veze sa geografijom i mestom rođenja”. Rezultat je bio promena zakona o useljavanju, pa se i demografska struktura stanovništva bitno promenila. Do 1951. u Sjedinjenim Državama bilo je 88% belaca, a 1999. samo 71%, sa perspektivom da će do 2050. godine procenat belog stanovništva pasti na svega 49. A to nije kraj ovog padanja, nego tek pravi početak.

Cela ova priča na ovom mestu ima smisla samo da ilustruje glavnu tezu Fukujaminog „kraja istorije” o tome da je ceo svet prihvatio američku civilizaciju i američku demokratiju. Današnja sociologija govori o nagloj „devesternizaciji američke kulture”, pa se odbacuje zapadna civilizacija u korist multikulturnih koncepcija kao ideala budućnosti.³⁵ I ovde se teorija zavere prometnula u opšte ubeđenje da je sama istorija zavera. Rasističke teorije starih dana su naučno oborene i sistematično dezavuisane. Ne strahuje se više od Ničeove „plave životinje”, nordijskog belca koji je, zbog superiornosti svojih plavih vlasi i bolje krvi, pozvan da vlada svetom. Rasna nejednakost je oborena, ali se umesto nje razvija jedna druga, koju nauka – barem ova sa današnjim metodološkim standardima – potvrđuje. To je nejednakost inteligencije. Merenje koeficijenta inteligencije pokazuje da Jevreji i narodi Dalekog istoka imaju viši koeficijent inteligencije, nego belci. Jevrejska inteligencija je okrenuta ka „verbal skills”, a dalekoistočna na tehnologiju i nauke.³⁶ U nekim američkim državama se već sada pokazuju da su belci običan narod, a viša profesionalna elita pripada jevrejsko-kinesko-japanskim useljenicima. Na svim univerzitetskim ispitima za viša zvanja dalekoistočnjaci uzimaju prvo mesto, sa perspektivom dalje socijalne erozije belih nižih i srednjih klasa. Svet osvaja Ameriku, koliko i ona njega.

Teorije Fukujame o kraju istorije, koja se završava u globalnoj pobedi američke civilizacije i američke demokratije, otvaraju novu perspektivu da se američko

³⁵ Milorad Ekmečić, *Susret civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila*, „Ogledi iz istorije”, 359.

³⁶ Kerin Macdonald, *The Intellectual Construction of Immigration Policy. An Evolutionary Perspective*, u zborniku Kristian Thienpont, Robert Cliquet (eds): *In-Group/Out-Group Behaviour in Modern Societies. An Evolutionary Perspective*, Brüssel 1999, 179.

društvo svesno iznutra rastače i sve više okreće leđa unutrašnjem nivelisanju. Amerika postaje sve više jedan novi „komonvelt etničkih grupa”. Ne zahteva se poznavanje zajedničkog engleskog jezika, a novi useljenici se grupišu oko svojih etničkih jezgara. Zajedno s time oživljavaju teorije zavere i optuživanje Jevreja da su zbog želje da u Sjedinjenim Državama sačuvaju svoju etničku posebnost, stvorili osnove za novi rasizam – rasnu superiornost intelektualno sposobnijih. I u ovom slučaju, teorija zavere prerasta u opšte ubeđenje da je cela moderna istorija zavera. Zavera nije unešena izvana i ne stoji spolja, nego je unutra u samoj istoriji.

Možda bi u toj tački Fukujama imao pravo da istorija zaista ima kraj i da on počinje da se ostvaruje u američkom društvu. On to nigde ne kaže, ali drugi to kažu i doživljavaju kao novu tragediju budućeg sveta u kome se istorija doista završila, jer u ranijim stolećima ništa slično nikada nije postojalo i dolazi na svet samo sa ovim američkim iskustvom.

Na isti način kako je klasična filozofija istorije uticala na razvoj naučne metodologije istorije, teorije o kraju istorije i istoriji kao zaveri imaju za posledicu – ne razvoj nauke, nego ideologije i istorijskog mita. Niko ne može poreći da zavere ne bi postojale da deo istine o njima nije postojao. Nikakva teorija ne bi mogla da bude tako dugoveka da se ne hrani stalno novim potvrdama svoje racionalnosti, kao što bi prestala da biva teorija onog trenutka kad bi bila sasvim dokazana. Zavera nema javne arhivske fondove koji se mogu istraživati, pa tu osnovni metodološki princip, da je sumnja majka istine, dobiva u povećanoj meri na značaju. Odatle i posledice ovih teorija su rast mita, koji stvaraju i sami zaverenici i njihove žrtve.

Mit nema naučnu metodologiju kojom bi se ispitivao. Ni tu ne caruje princip gole proizvoljnosti i građenje kula ni na nebu ni na zemlji. Mit ima racionalnu dinamiku i naraciju o stanju stvari. Upravo je to ono što danas vidimo kao osnovnu tekovinu američkog trijumfa u modernoj civilizaciji. Njene posledice nisu bolja naučna organizacija istraživanja prošlosti, nego sklonost ideologizovanju prošlosti i upoređivanju njene vrednosti sa onim gorim što nije dobilo trijumf uspeha. Ta je ideologija na istim, ali suprotnim, osnovama kao ranija staljinska u ime marksizma.

Politika globalizacije koju generišu velike njujorške korporacije, a najviše ogromne banke pod američkom kontrolom, postaje pred našim očima nova ideologija. Njome se dovode u pitanje sve ranije ideološke tekovine i odbacuju kao nešto što nije ni savremeno ni demokratsko. U isto vreme, globalizacija kao ideologija danas izgrađuje svoje predstave o ljudskoj prošlosti. Teorija zavere je, iz američke postojbine, danas postala globalna pokretačka svest masa.

Prva žrtva globalizacije kao nove trijumfalne ideologije za kontrolu nad svetom stavlja u sumnju sva ranija učenja o naciji kao prirodnoj pojavi. Ideal je mnogonacionalno i mnogokulturno društvo, pa se i nacija ocenjuje kao proizvod čovekove mitske svesti. Današnje carstovanje izučavanja istorijskih ustanova kao proizvoda mitske svesti, stoji pod najtežim pitanjem na koje mora odgovoriti – da li mitska svest može izbrisati realnost i svest realnog posmatranja? U svakom mitu postoji potisnuta, ali uvek prisutna, svest o onom što je bilo realno i suprotno ovom učenju o dominaciji mita.

THE CHANGING DESTINY OF THE PHENOMENON „PHILOSOPHY OF HISTORY”

Summary

The author traces the course of understanding of the expression „Philosophy of history” from Voltaire and Hegel, till Raymond Aron and the modern confusion attributed by the publishing of the Fukuyama’s book on the End of History with the triumph of western democracy upon the East European socialism. The anglosaxon culture has always been suspicious toward the philosophising the human past. The author quotes the criticism of Hegel’s „Philosophy of History” published in „The British and Foreign Review” XXXI, London, 1843, in which Hegel was admired by discribing the *features* of history, and not its philosophy.

Fukuyama was not the first to claim that history ended in his triumphant country. Count Szecheny discribed in his memoires how his countrimen in the initial phase of the revolution 1848. believed that the thirany of feudalism had fallen and the „la fin de l’histoire” came about, just on the streets of the Hungarian capital. Arnold Toynbee, too, quotes the atmosphere in the British paublic opinion at the end of XIX century that the history ended by the triumph of the „Pax Britanica” of that times. Fukuyama misunderstood the Hegelian concept of liberty which in any case was not planted into the western parlamentarian democracy. Before his death, Hegel published an essay on the preparation of the Reform Bill in Britain, in which this tipe of governement had been higly underrated. Hegel’s end of history - the author is solidar with certain modern authors - should be looked after in the „internal beauty of history”, a harmonised state of the future.

The result of the apperance of the literature on the philosophy of history was the improvement of the methodology of history by which it became a modern science. The result of modern American teachings on the end of history is advancement of political ideology and the theories on the history as conspiracy (Richard Hofstadter).

PRILOZI

GORAN MILORADOVIĆ, istraživač-saradnik
Ministarstvo za informisanje Srbije,
Beograd, Nemanjina 11

LOGORI ZA IZOLACIJU POLITIČKIH PROTIVNIKA NA TLU JUGOSLAVIJE 1918–2000*

ABSTRACT: Članak je prilog tumačenju istorije Jugoslavije kroz analizu pojave masovne izolacije iz političkih razloga. U takvoj projekciji, mreže logora u Jugoslaviji su se ukazale kao sredstvo za rešavanje nacionalnog pitanja, a njihova pojavljivanja su bila uslovljena spoljopolitičkim kontekstom.

Pojavu masovne izolacije iz političkih razloga danas označava nekoliko naziva: koncentracioni logori, logori za izolaciju, prihvatne stanice, koncentraciona mesta, prijemni logori, mesta za internaciju, internacioni logori, a najčešće – kratko i neodređeno – logori.¹ Većina ovih termina je nastala iz pokušaja da se izbegne izraz *koncentracioni logor*, koji se tokom vremena vezao za *logore smrti* iz Drugog svetskog rata, a već i pre toga je bio na zlom glasu.² Njih je neopravdano poistovećivati sa svakim vidom masovne izolacije iz političkih razloga, jer su u pitanju sasvim specifični logori, kakve ni dotadašnja ni kasnija istorija nije poznavala. U ostalim logorima u kojima se javljala visoka smrtnost je bivala *uzgredni*, a ne *primarni* efekat. Namera je bilo izdvajanje i izolacija, ponekad eksploatacija i, eventualno, prevaspitavanje logoraša. Ako se posmatra raspon od poslednjih dvesta godina, koliko logori postoje, istrebljivački logori se javljaju kao izuzetak, a zlokobno značenje koje se vezuje za sve vrste logora je posledica stereotipa koji se ispleo oko sintagme *koncentracioni logor*.³

Da bi se razumeli uzroci i smisao mreža logora koje su postojale u Jugoslaviji, treba ih uporediti sa varijantama ovog fenomena koje su se javile u globalnim razmerama i razvrstati prema opšte važećoj tipologiji. Narednih deset tačaka daju dovoljno kriterijuma za identifikovanje pojave.

---

* Članak je delimično nastao na osnovu rezultata istraživanja za magistarsku tezu *Logori za izolaciju u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, (1919-1922)*, koja je napisana pod mentorstvom prof. dr Andreja Mitrovića na Katedri za opštu savremenu istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Rad je odbranjen 15. marta 2000, pred komisijom: prof. dr Andrej Mitrović (predsednik), prof. dr Ljubodrag Dimić i prof. dr Milan Ristović (članovi).

¹ Predmet našeg interesovanja ovde neće biti druge vrste logora (vojne, karantinske, izviđačke i sl), već isključivo logori sa svrhom izolacije političkih protivnika (stvarnih ili zamišljenih).

² Eufemizmi za ovu pojavu ponekad zaista znaju da budu slikoviti. U tekstu *Uredbe o izmenama i dopunama Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*, koju je vlada Jugoslavije donela 15. septembra 1939, koristi se izraz „stanovati pod nadzorom vlasti”.

³ Stereotip je nastao neopravdanim poistovećivanjem dve *različite* pojave: genocida i masovne izolacije iz političkih razloga. Genocid se tokom istorije češće javljao van logora nego u njima, dok je bilo logora u kojima genocid nije vršen, i takvi čine većinu. Te dve pojave su se samo delimično preklapale, a polje preklapanja je činila specijalna vrsta logora čija primarna svrha je bilo istrebljivanje određene populacije, tzv. logori smrti.

1. Glavni generator masovne izolacije je uticaj koji na *mase* vrše *ideje*, a koje neke političke elite smatraju subverzivnim po postojeći poredak stvari.

2. Logori nisu cilj po sebi, koji neminovno proizlazi iz neke ideologije, već *instrument* da se do nekog cilja dođe.

3. Logorska praksa je specifičan *vid društvenih odnosa*, koji se ispoljava pre svega u političkoj sferi, ali je ponekad i prevazilazi, težeći sveobuhvatnosti.

4. Logore karakteriše improvizacija i odsustvo formalnosti, jer se uglavnom javljaju kao *vanredna mera*.

5. Logori su pojava *kriznih, ratnih i revolucionarnih perioda*.

6. Svoj legitimitet ne zasnivaju na pravnim i moralnim normama, već na arbitrarno iskazanoj *političkoj potrebi*.

7. Inicijalni istorijski događaj za ovu pojavu je *Francuska revolucija*.⁴

8. Postojanje modernog *građanskog društva* je neophodan uslov za pojavu logora.

9. Van hronološkog okvira koji čini *industrijsko doba* logora nema.

10. Logori predstavljaju simptom *krupnih promena u sistemu vrednosti* društva u kojima se javljaju, jer prevenciju stavljaju u prvi plan, a pravne norme u drugi.

Tokom istorijskog razvoja masovna izolacija je imala tri stepena eskalacije (tri faze, tri ciklusa). Osobnosti prethodnog stepena nisu nestajale otpočinjanjem sledećeg, već su bivale dopunjene nekim novitetom koji je donosio suštinsku promenu.

Prvi stepen čini period kada je zatvarano samo tuđe stanovništvo, i on traje od 1803. godine.⁵

Drugi stepen karakteriše otpočinjanje zatvaranja, pored tuđeg, i sopstvenog stanovništva, a on traje od 1914. godine.⁶

Treći stepen određuje praksa istrebljivanja u logorima, od 1941. do 1945.⁷

⁴ Samoproglašenjem predstavnika trećeg staleža za Narodnu skupštinu, 17. juna 1789. godine i otporom kralja i plemstva tom postupku nastala je fama o *aristokratskoj zaveri*, a potom i stereotip o *kolektivnom neprijatelju* (države, naroda, klase, rase, nacije).

⁵ Prvi primer masovne izolacije civila predstavlja Napoleonovo naređenje, izdato posle prekida Amijenskog mira 1803, da se zatvore svi britanski podanici zatečeni u Francuskoj i drže do okončanja neprijateljstva. Ovo još nisu bili logori u današnjem smislu reči, ali je ipak bilo važna etapa u razvoju tehnologije masovne izolacije. Kolonijalni ratovi su, uglavnom, bili pozornica na kojoj se ispoljio prvi stepen ove pojave. Ponekad su tvorci logora izolaciji podvrgavali starosedeoce (severnoameričke Indijance, Kubance (1896-1898), Hotentote (1904-1907), a ponekad evropske naseljenike, kao što je bio slučaj tokom građanskog rata u Americi (1861-1865) ili Burskog rata (1899-1902)).

⁶ Nova faza otpočinje izbijanjem Prvog svetskog rata, tokom koga se stvaraju i brzo pune brojni veliki logori. U nekima od ovih logora došlo je do krupne promene u strukturi izoliraca, jer neke države počinju da masovnoj izolaciji podvrgavaju i sopstvene građane. Habzburška monarhija je avgusta 1914. godine, radi rešavanja unutrašnjih problema, prva pribegla masovnoj izolaciji sopstvenih civila osumnjičenih za neloyalnost, a potom i svojih vojnika koji su se vraćali iz ruskog zarobljeništva, radi prevencije uticaja boljševičkih ideja. Sledile su je brojne druge države: Velika Britanija od 1914; Sovjetski Savez, Italija i Kraljevina SHS od 1919; Nemačka od 1933; Španija i Francuska od 1939; Sjedinjene Američke Države od 1942 i dr.

⁷ Postojalo je šest takvih logora, odnosno posebnih delova logorskog kompleksa sa tom svrhom u Aušvicu, Belzecu, Kelmnu, Majdaneku, Sobiboru i Treblinki. Nijedna enciklopedija ne propušta da pomene ove logore, ponekad im dajući prostor višestruko veći nego ostalim mrežama. To je jedan od načina da se stvori kriva slika o pojavi u celini, jer se preterano snažnim osvetljavanjem jednog njenog lica – skrivaju neka druga. Pojava ovih logora bila je uslovljena uticajem rasne teorije na politiku, koja zbog svoje biološke komponente nije ostavljala mogućnost prevaspitavanja niti se ispunjavala izolovanjem, kao politike proistekle iz ideologija zasnovanih na ekonomskim i socijalnim pretpostavkama.

Posle Drugog svetskog rata logori su postali nezaobilazna propratna pojava kriznih žarišta širom sveta, u čemu ni Jugoslavija nije izuzetak.⁸ Tokom njene istorije bilo je pet perioda kada su stvarane mreže logora, ponekad se hronološki nadovezujući ili teritorijalno preklapajući.

Prvi period je trajao do 1919. do 1922. godine. Mrežu je osnovala vlada Kraljevine SHS za suzbijanje boljševizma, separatističkog nacionalizma i habzburškog revanšizma.

Drugi period je trajao od kraja 1939. do kraja 1940. godine. Mrežu je osnovala vlada Kraljevine Jugoslavije za kontrolu komunista, ustaša i pripadnika VMRO.

Treći period je trajao od 1941. do 1945. godine, kada je postojalo ukupno pet mreža. Najveća je bila ustaška, na teritoriji NDH i delimično se preklapala sa nemačkom, koja se pružala preko teritorija nekoliko evropskih država. I Italija je ovde imala svoju mrežu, koja je takođe obuhvatala nekoliko država, a i Mađarska i Bugarska su mreže logora sa svojih predratnih državnih teritorija proširile i na okupiranu Jugoslaviju.

Četvrti period je trajao od 1944. do 1956. godine. Postojale su dve mreže, a obe su stvorili jugoslovenski komunisti. Prva je postojala od 1944. do 1948, za pripadnike nemačke, mađarske i italijanske nacionalne manjine, a druga od 1949. do 1956, za komuniste koji su podržali rezoluciju Informbiroa, ali i za sve druge političke protivnike.

Peti period je trajao od 1991. do 2000. godine, tokom koga su zaraćene strane na tlu Jugoslavije osnivale objekte za masovnu izolaciju protivničkih boraca i civila. Takvi objekti su sigurno postojali u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a ima tvrdnji da su slični objekti tokom 1999. i 2000. godine formirani za Srbe i druge nealbance na teritoriji Kosova i Metohije.⁹

Međutim, jedna drugačija podela daleko bolje osvetljava smisao ovih mreža. Naime, periodizacija na tri logorska ciklusa naglašava povezanost istorije logora na tlu Jugoslavije sa najvažnijim događajima 20. veka: Prvim i Drugim svetskim ratom i krajem hladnog rata.

Prvi ciklus u takvoj projekciji traje od 1914. do 1922. i čine ga logori u Austrougarskoj i Kraljevini SHS.

Drugi od 1939. do 1956. i čine ga mreže nastale za vreme Drugog svetskog rata i tokom instaliranja novog režima u Jugoslaviji.

Treći počinje 1991. i traje možda još uvek.

Postojanje ova tri hronološki zaokružena ciklusa, koje nisu prekidale ni burne smene različitih režima, upućuje na zaključak da je bujanje logorskih mreža na tlu Jugoslavije bilo uslovljeno pre svega krupnim potresima u međunarodnoj politici. Lokalne protivrečnosti i problemi bili su neophodan, ali ne i dovoljan uslov za ispoljavanje ovog fenomena. To je dovelo do toga da su, tokom 81 godine koliko je proteklo od nastanka Jugoslavije do danas, na ovom prostoru razne mreže logora za

⁸ Mreže logora su posle 1945. godine postojale u SSSR-u, Grčkoj, Koreji, Keniji, Alžiru, Indoneziji, Vijetnamu, Kini, Kambodži, Argentini, Čileu, Jugoslaviji...

Za detaljniji pregled masovne izolacije iz političkih razloga i tumačenje tog fenomena u okviru opšte istorije vidi: Miloradović, Goran, *Logori za izolaciju – nastanak, razvoj, tipologija, stereotipi*, Vojnoistorijski glasnik, god. XLIX, br. 1-3, 1999, 62-88.

⁹ Filipović, Miroslav: *Bili smo u pet logora!* (intervju sa Šefkom Alomerovićem, predsednikom Helsinškog odbora u Sandžaku) „Danas”, br. 915, 3. april 2000, 1, 2; Đurđević-Lukić, Svetlana, *U logoru logor?* (intervju sa Š. Alomerovićem), NIN, br. 2570, 30. mart 2000, 18, 18; Alomerović, Šefko, *Niko ne traži ni žrtve ni dželate*, „Danas”, br. 1151, 23 novembar 2000, 6; isti: *Kidnapovano preko hiljadu građana*, „Danas”, br. 1152, 24. novembar 2000, 6. Nažalost, za najnoviji period za sada ne postoje (ili nisu dostupni) drugi izvori osim štampe.

masovnu izolaciju postojale ukupno 23 godine, odnosno tokom više od jedne četvrtine tog perioda. Činjenica da je masovna izolacija u tolikoj meri obeležila istoriju Jugoslavije iziskuje da istoričari na nju obrate posebnu pažnju.

O prvim logorima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca u starijoj historiografiji se malo znalo, pa će im ovde biti posvećeno nešto više pažnje nego ostalim mrežama.¹⁰

Prvi logori u Kraljevini SHS postojali su od 1919. do 1922. godine, čime je nastavljena praksa koju je Habzburška monarhija već bila razradila, ponekad i na istim lokacijama (npr. Mostar i Maribor). Zatvoreni su bili odrasli muškarci sa teritorije bivše Habzburške monarhije i stranci, a radi zaštite od njihovih političkih aktivnosti. Ovu mrežu logora su činile dve vrste objekata, koji su se razlikovali po funkciji i po sastavu i broju zatvorenika koji su kroz njih prošli. Prva vrsta je bila zastupljena na četiri lokacije: u Valjevu, Požarevcu, Smederevu i Mostaru, a služili su za internaciju osoba koje su identifikovane kao politički opasne po Kraljevinu SHS, pa bi najprimereniji naziv za ove logore bio *logori za internaciju*.¹¹

Potom su, uglavnom radi prevencije boljševizma, osnovani logori za povratnike iz zarobljeničkih logora u Rusiji i Italiji koji su donosili, ili mogli da donesu, nepoželjne ideje i opasne namere. Objekti su formirani na ulazima u Kraljevinu SHS u Subotici, Mariboru, Ljubljani i Dubrovniku, a najčešće su nazivani *prijemnim logorima*. Tu funkciju su preuzeli od pograničnih policijskih komesarijata u kojima je, pored ostalog, vršena i filtracija ideološki sumnjivih osoba.¹² Ove dve vrste logora su činile svojevrsnu celinu, iako nije neosnovano sumnjati da je bilo ko u Kraljevini SHS bio svestan te celovitosti.

Ukupna masa ljudi koja je prošla kroz ovu mrežu logora može se podeliti na one koji su bili zatečeni na teritoriji zaposednutoj od Srpske vojske i one koji su se vraćali iz zarobljeništva u Rusiji i Italiji. Prva grupa je prošla uglavnom samo kroz

¹⁰ O ovim logorima do sada je opširnije pisao jedino Toma Milenković (*Stav jugoslovenske vlade prema povratnicima iz Sovjetske Rusije*, „Vojnoistorijski glasnik”, god. XIX, br. 2, 1968, 205-214, (u daljem tekstu: T. Milenković, *Povratnici...*) i *Radnički pokret u Vojvodini 1918-1920*, Beograd 1968). Ostali autori su ih tek uzgred pomenuli. Logor u Mostaru pominje Vuk Vinaver u članku *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929*, „Istorija 20. veka”, VII, Beograd 1965, 110, ali netačno navodi izvor (*Политика* od 13. decembra i 22. decembra 1920). Tačni datumi i brojevi strana su: 4. VIII, 3; 13. XI, 3; 22. XII, 1, 1920. i 13. I 1921, 1. Logor u Smederevu pominju publicista Ljubomir Milin, u knjizi *Beli teror*, Novi Sad 1959, 279 i Čulinović, Ferdo u: *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Zagreb, 1957, 439, (u daljem tekstu: F. Čulinović, *Odjeci Oktobra...*). U građi koju je Kasim Isović objavio pod naslovom *Odjeci i uticaji oktobarske revolucije na prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine (1917-1921)*, „Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine” 7, 7, Sarajevo 1967, pominje se interniranje u Livno na s. 466, a logor u Subotici i internacija u Valjevu na s. 543. U zborniku sećanja *Četrdeset godina I, 1917-1929*, Beograd 1960, izolacija povratnika iz Rusije pominje se na s. 32. Logor u Mariboru pominje Albulj, Divna u: *Грађа за историју радничког покрета и КПЈ у Војводини, Сремски Карловци 1966*, 220. Logore i internaciju pominje i Milorad Simonović, priređivač zbornika građe *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi u Oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u SSSR*, Beograd 1979, (u daljem tekstu: M. Simonović, *Učešće...*). Logore u Subotici, Mariboru i Mostaru pominje i Miroslav Jovanović u članku: *Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918-1924*, „Tokovi istorije” br. 1-2, 1995, 98, 112.

¹¹ Problem „sumnjivih ličnosti”, mogućih boljševika, rešavan je kao da se radilo o biološkoj zarazi – izolacijom. Vidi: M. Simonović, *Učešće...* 343, 344; VA, P-3, K-177, F-5, br. 5/29. Štab Vrhovne komande O. Br. 47850, od 3. februara 1920.

¹² AJ, 516, MG-1060, s. 29-32; VA, P-7, K-97, F-7, Br. 16/21.

logore za internaciju, a činili su je ljudi osumnjičeni ili identifikovani kao boljševici, habzburški lojalisti, separatistički nastrojeni nacionalisti i razni prestupnici. Druga grupa je prošla uglavnom kroz prijemne logore, gde je vršena istraga o njihovim političkim ubeđenjima i delatnosti za vreme bavljenja u inostranstvu, a pojedinci iz nje su ponekad slati i u logore za internaciju, radi produženja kontrole.

U obe grupe se zapaža neproporcionalno velika zastupljenost pripadnika nacionalnih manjina, zatim slede pripadnici južnoslovenskih naroda sa bivših habzburških teritorija koje su ušle u sastav nove države, dok sa teritorija nekadašnjih kraljevina Srbije i Crne Gore niko nije prošao kroz ove logore. Posebnu kategoriju interniraca činili su stranci, najčešće Rusi. Manji deo njih bili su bivši ruski vojnici, zarobljeni od strane Austrougarske, koji su učestvovali u revoluciji u Mađarskoj, dok je većina došla sa izbeglicama iz sovjetske Rusije, ili nekim nepoznatim kanalima. Ostali stranci bili su državljani zemalja sa kojima je predstojalo teritorijalno razgraničenje (Austrijanci, Mađari i Rumuni), te su hapšeni zbog političkog delovanja u interesu matičnih država.

Lokacije za izolaciju birane su u oblastima koje su ranije pripadale bivšoj Carevini, ili na severu nekadašnje Kraljevine Srbije. Dublje na teritoriji Srbije, niti u Crnoj Gori, nije postojao nijedan logor. U potrazi za pogodnim lokacijama za logore ministri policije Svetozar Pribićević i Milorad Drašković su kao idealno mesto najčešće zamišljali neko dalmatinsko ostrvo, sledeći logiku brojnih drugih tvoraca logora. Ali, ta ideja tada najverovatnije nije bila ostvarena. Tek dalji razvoj logorske prakse doveo je do njene realizacije.¹³

Ovim objektima upravljala je vojska od januara do novembra 1919, kada ih je preuzela policija u svojoj nadležnosti, a vojska zadržala samo pomoćnu ulogu. Prevoz povratnika, snabdevanje, održavanje discipline i dezinfekciju sve vreme je organizovala vojska, a policija je vršila istragu i evidenciju, davala deo obezbeđenja i kontrolisala izolirce posle puštanja iz logora.

Za smeštaj logoraša uglavnom su korišćeni fortifikacijski objekti i barake ograđene žicom, za ishranu vojni standardi i resursi, a sprovedene su i mere zdravstvene zaštite, posebno prevencija zaraznih bolesti.¹⁴ Najduža izolacija u logoru za internaciju trajala je sedam meseci, dok je najduži boravak u prijemnim logorima trajao mesec dana.¹⁵ Istražni postupak je podrazumevao standardni policijski reper-toar: pretres, ispitivanje, provociranje, zastrašivanje i ukrštanje tako dobijenih podataka, uz primenu blažih oblika fizičkog nasilja i ponižavanja. Dostupni izvori ne donose nijedan dokaz da je u ovim logorima neko ubijen.¹⁶

Efekat sprovedenih mera bio je dvostruk: u bezbednosnom smislu namere su ostvarene skoro potpuno i prvi pokušaji stvaranja ilegalnih revolucionarnih organizacija u Kraljevini SHS su osujećeni u zametku, dok je u političkom pogledu počinjeno mnogo štete, jer je zbog tretmana u logorima kod velikog broja povratnika došlo do ogorčenja i razočaranja novom državom.¹⁷ Ovakvi postupci vlasti su bili, s

¹³ M. Simonović, *Učešće...* 343, 344; VA, P-3, K-177, F-5, Br. 5/29; 5/31; AJ, 14, F-224, 291-292 (Šifrovani telegram Pov. J.B.Br. 10234, od 11. decembra 1920).

¹⁴ F. Čulinović, *Odjeci Oktobra...* 439; VA, P-3, K-168, F-5, Br. 5/16; VA, P-3a, K-47, F-8, Br. 58; VA, P-7, K-97, F-7, Br. 16/5; AJ, 516, MG-597, s. 17-18; MG-1144, s. 4.

¹⁵ VA, P-4/I, K-100, F-1, Br. 3/1, 1. 175, 176 (*Operativni delovodni protokol Prve armijske oblasti*, od 15. juna do 5. avgusta 1919); AJ, 516, MG-193, s. 9; MG-204, s. 3; MG-224, s. 9; MG-331, s. 3; MG-543, s. 18.

¹⁶ T. Milenković, *Povratnici...*, 209; AJ, 14, F-161, 229; AJ, 516, MG-296, s. 7; MG-500, s. 12-13; MG-543, s. 18, 19; MG-597, s. 17; MG-1127, s. 25; MG-1145, s. 29; MG-1257, s. 8; MG-1297, s. 11.

¹⁷ AJ, 516, MG-149, s. 14; MG-597, s. 17-18.

jedne strane, posledica psihoze izazvane pobedom boljševika u Rusiji i pretnjom izvoza revolucije, a s druge posledica nedostatka političkog smisla i takta (ponekad i kvalifikovanosti), kod pripadnika državne strukture.

Sledeću fazu u razvoju domaćih logora čine oni formirani za vanparlamentarne političke protivnike (komuniste, VMRO-vce i ustaše) krajem 1939. i tokom 1940. godine u Lepoglavi, Bileći, Višegradu, Smederevskoj Palanci, Kerestincu, Međurečju (kod Ivanjice), Kruščici (kod Travnika) i Baratovu (kod Srebrenice). Logori su otvoreni posle talasa demonstracija koje su organizovali komunisti, ali sigurno je i spoljnopolitički kontekst (naročito početak Drugog svetskog rata) znatno uticao na donošenje ove odluke. Komunisti su tada sproveli odluke Treće internacionale, od kojih je jedna predviđala dezintegraciju Jugoslavije,¹⁸ za šta je nerešeno nacionalno pitanje trebalo da bude ključna poluga, dok su ustaška organizacija i VMRO vodile kontinuiranu i sinhronizovanu separatističku politiku. To znači da se isticanjem ideološkog motiva za interniranje zamagljivala suština problema: međunacionalni odnosi. U to vreme preko 500 interbrigadista iz Jugoslavije još uvek je bilo internirano u francuskim logorima, a oni koji bi se domogli Jugoslavije dospevali su, opet, u žice. Posle ukidanja ovih logora, od njihovih bivših stanara formirane su vojne radne jedinice, u kojima je naoružanje imalo samo 10% pouzdanog ljudstva. Na taj način su kontrola i izolacija nastavljene do aprila 1941.¹⁹

Poraz Jugoslavije u Aprilskom ratu i okupacija doveli su do pravog bujanja logora. Najviše logoraša prošlo je kroz ustaške logore, ali su postojali i brojni nemački, italijanski, mađarski i bugarski. Italija je imala oko 200 logora (12 na okupiranoj teritoriji), u kojima je, pored ostalih, držala i oko 150.000 interniraca iz Jugoslavije. U te svrhe koristila je i neka jadranska ostrva (Rab, Molat, Zlarin, Vir, Lapad, Olib, Murter i Mamula), kao i Liparska ostrva u Tirenskom moru.²⁰

Nemačka je imala veliki broj logora na tlu Jugoslavije, pre svega na teritoriji okupirane Srbije, ali i na teritoriji NDH. Glavni logori ovog sistema (u Nišu, Šapcu, Velikom Bečkereku, Pančevu, na Banjici i Beogradskom sajmištu) nazivani su „prihvatnim” jer im je namena, pre svega, bila prikupljanje radne snage za slanje u logore u Nemačkoj i okupiranoj Jugoslaviji. Logor na Sajmištu je u ovoj mreži imao centralno mesto, jer je činio kopču između logora u okupiranoj Srbiji i mreže privremenih logora i sabirališta, koju je Rajh od 1943. godine razvijao na teritoriji NDH (u Doboju, Kostajnici, Bosanskoj Krupi, Sanskom Mostu, Prijedoru, Travniku, Sisku, Zenici, Zavalju, Bihaću, Bosanskom Novom, Banjoj Luci, Ljubuškom, Rumi, Vinkovcima, Jankomiru, Slavanskom Brodu i Osijeku).²¹ U Sloveniji

¹⁸ Gligorijević, Branislav, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, 116-122.

¹⁹ *Vojna enciklopedija, T. 4, Istorija – Krajina*, Beograd 1961, 627, 628 (u daljem tekstu: *Vojna...*), Cvetković, Slavoljub, *Bilećki koncentracioni logor*, „Istorija 20. veka”, Zbornik radova II, 1961, 267-304.

²⁰ Nenezic, Dragan *Jugoslovenske oblasti pod Italijom, 1941-1943*, Beograd 1999, 165, 166. Autor donosi i kartu svih mreža logora, koju je izradio sa dr Nikolom Zivkovićem. Vidi i: Zečević, Miodrag i Popović, Jovan, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Beograd 1996, 80. U svakom slučaju, netačne su tvrdnje da u fašističkoj Italiji logora nije bilo (vidi: *Konzentrationslager, u: Meyers, Enzklopädisches lexikon in 24 Bänden, B. 14, Ko-Les, Mannheim-Wien-Zürich, 1975, s. 192*). Takav stav je verovatno posledica toga što je autor članka u *Meyers-u* usvojio stereotip po kome se logorima smatraju samo oni istrebljivačkog karaktera.

²¹ Koliko je ukupno logora bilo još uvek je teško reći, ali samo u Boru i okolini do leta 1942. postojala su 33 radna logora. (Кољанин, Милан, *Немачки логори у окупиционом сисџему у Јуџославији (1941-1944)*, u: *Друџи свејшкиски райи – 50 ѓодина касније*, Подгорица 1997, 269-288).

je bilo formirano nekoliko logora (u Šentvidu, Goričanima, Mariboru i Ljubegu), u koje su sabirani Slovenci pre raseljavanja u Srbiju i NDH.²² Od svih nemačkih logora na tlu Jugoslavije, Sajmište se najviše bilo primaklo tipu istrebljivačkog logora, jer su u njemu vršena masovna pogubljenja političkih protivnika, talaca i rasno nepoželjnih (Jevreja i Cigana).

Mađarski logori za Srbe i Jevreje u Bačkoj i Baranji su se nalazili u Novom Sadu, Subotici, Senti, Somboru, Bečeju, Bačkoj Topoli, Adi, Starom Vrbasu, Odžacima, Belom Manastiru, Viziću i Begeču, ali interniranje je vršeno i u samoj Mađarskoj, u Šarvaru, Segedinu, Đeru, Nađ Kanjiži i Bačalmašu.²³ Logore su imali i Bugari, dva u okupiranim oblastima Jugoslavije, nedaleko od Skoplja (kod tvrđave Kale i u Državnom monopolu), a ostale na svojoj teritoriji (najveći je bio Gonda Voda, kod Asenovgrada).²⁴ Među ovim logorima ni za jedan se ne može reći da je bio istrebljivačkog tipa, iako su obe ove zemlje nastojale da na zaposednutim oblastima izmene postojeću nacionalnu proporciju.

Najpogubniji efekat imali su logori Nezavisne Države Hrvatske. Među prvim logorima u NDH bili su Lepoglava, Kerestinec i Kruščica, tj. lokacije preuzete iz Kraljevine.²⁵ Ustaških logora je, koliko je poznato, bilo ukupno 21, s tim da je Jasenovac bio veliki kompleks sa pet logorskih celina. Ovim logorima otpočela je nova faza u razvoju logorske prakse na tlu Jugoslavije jer u njima, po prvi put, počinje da se primenjuje i istrebljivanje. Iako su ovi logori nastali u okolnostima okupacije zemlje, a genocidu se pristupilo pod nacističkim uticajem i uz njihovu pomoć, ne treba zaboraviti ni samostalni razvoj hrvatske rasističke teorije, koja korene ima u prošlom veku. Ovi logori još uvek nisu dovoljno istraženi, tako da pored otvorenog pitanja ukupnog broja žrtava postoji i mogućnost da su ustaše pretekle naciste i istrebljivanje otpočele nekoliko meseci pre njih, jer su prvi pokolji Srba zabeleženi u aprilu 1941, a prvi ustaški logori otvoreni tokom leta iste godine.²⁶ Ove logore je, kao i nacističke, karakterisala svirepost tretmana logoraša i velika smrtnost, a njihovu specifičnost predstavljaju tri logora za decu (Gornja Rijeka, Jastrebarsko i Sisak).²⁷ Među logore istrebljivačkog tipa najpre se može svrstati Jasenovac, odnosno jedan njegov deo, logor br. III-C (Ciglana), koji su i same ustaše nazivale „logorom smrti”.²⁸

²² Živković, Nikola, *Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svetskom ratu*, „Vojnoistorijski glasnik”, br. 1/1995, 182, 183, (u daljem tekstu: N. Živković, *Fašistički logori...*)

²³ *Vojna...* s. 629; Koljanin, Milan, *Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)*, „Jugoslavenski istorijski časopis”, br. 1-2, 1996, 111-112, (u daljem tekstu: M. Koljanin, *Holokaust...*); N. Živković, *Fašistički logori...* s. 191, 192.

²⁴ Isto.

²⁵ Peršen, Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb 1990, 45, 46, 102 (u daljem tekstu: M. Peršen, *Logori...*).

²⁶ Kalvokorezi, Piter i Vint, Gaj, *Totalni rat*, Beograd 1987, 190, 193; Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992, 119-123, 126, 127. Nedovoljno se zna o ranim ustaškim logorima (Jadovno, Slano i Metajna na Pagu) koji su postojali tokom prve polovine 1941. godine, da bi se mogli svrstati u kategoriju istrebljivačkih logora, ali ima podataka da je i tamo logoraše put vodio jedino u smrt. Vidi: *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952, 57-60, 122-131 (u daljem tekstu: *Zločini fašističkih okupatora...*); M. Peršen, *Logori...* 89-102.

²⁷ Lukić, Dragoje, *Logori za decu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945*, „Vojnoistorijski glasnik”, br. 1/1995, 312-319; isti, *Redni broj smrti*, „Borba” (specijalno izdanje) februar 1988.

²⁸ Страњаковић, Драгослав, *Највећи злочини садашњице (Пајпње и сѣрадање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941-1945)*, Горњи Милановац Приштина 1991, 440-482; *Zločini fašističkih okupatora...*, 85-107; M. Peršen, *Logori...*, 122-266; M. Koljanin, *Holokaust...* 112-115; N. Živković, *Fašistički logori...*, 76-181.

Tokom i posle Drugog svetskog rata stvaraju se novi logori, ovoga puta od strane komunista, za pripadnike nemačke, mađarske i italijanske nacionalne manjine. U četrdesetak logora širom Vojvodine izolovano je bilo oko 140.000 Nemaca, uglavnom starijih osoba, žena i dece, dok se ostalo stanovništvo bilo povuklo sa nemačkim jedinicama. Izolacija, ponekad praćena masovnim ubistvima, vršena je još i tokom 1948. godine, a potom je sledilo proterivanje iz zemlje. Iako su se pripadnici nemačke manjine bili masovno uključili u sprovođenje politike Trećeg rajha na tlu Jugoslavije, pa su se kasnije mnogi povukli u Nemačku iz straha od posledica, ostaje činjenica da je time izmenjena nacionalna proporcija, a da su logori bili jedno od sredstava da se to izvrši.²⁹

Mađari u Jugoslaviji su imali donekle sličnu sudbinu, ali ih je, usled spoljnopolitičkih okolnosti, proterivanje ipak mimoišlo. U logorima (u Bačkom Jarku, Gajdobri, Bukinu i dr.) proveli su kraći period tokom jeseni 1944. godine, a sa njihovim otpuštanjem iz logora otpočelo se već krajem novembra 1944. godine.³⁰ Preostali logori su pretvoreni u kažnjeničke, bez obzira na narodnost.

O logorima za Italijane zna se najmanje. Radilo se o hiljadama bivših vojnika i civila, pripadnika italijanske manjine iz Istre i Dalmacije, koji su pre iseljavanja internirani u logore. Pominje se broj od najmanje 5.000 pomrlih od gladi ili bolesti. Do kada su ovi logori trajali za sada nije moguće utvrditi, ali početkom 1946. godine oni još uvek nisu bili ukinuti. Glavni štab saveznika u Italiji je formirao komisiju koja je trebalo da utvrdi tačnost izveštaja o ovim logorima, ali rezultati njenog rada nikada nisu bili objavljeni. Potrebi da se održe dobri odnosi sa Titom data je prednost, i tako je ostalo do nedavno.³¹

Druga vrsta logora koji su osnovani pod Titovom vlašću bili su za komuniste neistomišljenike, tokom sukoba sa Informbiroom, ali i za druge političke protivnike. Prema jednom izvoru, svega oko 60% golootočana bili su komunisti, dok su ostali pripadali desnom delu političkog spektra, ili čak nisu ni imali definisan politički stav.³² O ovim logorima, koji su se nalazili na Golom otoku, Svetom Grguru, Ugljanu i Rabu i zatvorima u Bileći, Zabeli, Gradiški i Požarevcu do danas se nedovoljno zna, građa partijskog i državnog porekla je nedostupna, a memoarska je osetno redukovana strahom preživelih. Sve se odvijalo van pravnih institucija, kao policijsko-partijski poduhvat. Odluka je doneta februara 1949. godine, u najužem rukovodstvu partije i države, koje su činili Josip Broz, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Svetozar Vukmanović i Ivan Krajačić, a prvi logoraši su stigli na Goli otok jula iste godine.³³ Prema jednoj proceni, na Golom je bilo od 40 do 60 hiljada logoraša, od kojih je pomrlo ili bilo ubijeno između 5 i 15 hiljada. Dalmatinska obala je posedovala dovoljno geografskih osobenosti zbog kojih su ostrva toliko privlačila tvorce logora, a nova vlast dovoljno preduzimljivosti, pa su namere neka-

²⁹ Janjetović, Zoran, *Logorisanje vojvođanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine*, „Tokovi istorije” br. 1-2, god. 1997, 151-164.

³⁰ Kasaš, Aleksandar, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*, Novi Sad 1996, 159, 160, 179-182.

³¹ *Tolto il segreto sui lager di Tito. Vi furono uccisi 5mila italiani*, „Il Giornale”, No. 126, Anno XXIV, 29. maja 1997, s. 9. Članak se poziva na prethodno pisanje nedeljnika „Il Borgeze”, gde su objavljeni i neki dokumenti Forin ofisa o ovim logorima, koji su tada prvi put bili dostupni javnosti. Razlog za ovo otvaranje arhiva bi trebalo tražiti u kraju hladnog rata i gubitku međunarodnog položaja koji je Jugoslavija uživala tokom blokovske podele. Domaća građa institucionalnog porekla o ovim logorima ili ne postoji, ili je još uvek nedostupna istraživačima.

³² Вучетић, Петар, *Ход по ужареној лави на осирву без крајпера: Голијада (Голи Отоок и друге приче)*, Београд 1993, 9, 39. (u daljem tekstu: П. Вучетић, *Голијада...*)

³³ Греговић, Саво, *Историја логора ужаса*, intervju sa Milinkom Stojanovićem, jednim od osnivača udruženja „Goli otok” u Crnoj Gori, „Вечерње новости”, 18. jul 1999, 10.

dašnjih ministara unutrašnjih dela Pribičevića i Draškovića konačno mogle da budu ostvarene.³⁴

Ratove koji su pratili raspad Jugoslavije 1991. godine obeležilo je i stvaranje improvizovanih objekata za masovno zatvaranje vojnika i civila protivničkih strana. Sve strane u ratu su navodile na stotine lokacija u kojima su suprotne strane držale pripadnike njihovog naroda, tako da je teško poverovati da se u svim tim slučajevima zaista radilo o logorima. Ponekad su u pitanju obični podrumi ili šupe, u kojima su pod različitim uslovima (ponekad vrlo teškim) držani pripadnici drugih naroda.³⁵ Ima svedočenja da su prema njima činjeni surovi ispadi od strane straže i drugih koji su koristili priliku da izlive svoje sklonosti ili steknu neku dobit. Ali, sve je to daleko od onoga što su nekadašnje *fabrike smrti* zaista bile. Stereotip da je isključiva svrha masovne izolacije istrebljenje određene populacije, koji se formirao oko izraza „koncentracioni logor”, na tlu Jugoslavije je tokom devedesetih godina pretvoren u sredstvo za vođenje propagandnog rata. Uz pomoć agencija za odnose s javnošću stvorena je jednostrana slika o zloj (srpskoj) i dobroj (hrvatskoj i muslimanskoj) strani u ratu, a kao jedna od najefikasnijih poluga poslužilo je poistovećivanje objekata za izolaciju koje je imala srpska strana nacističkim „*minovima za kosti*”.³⁶ Ovim se, zasad, došlo do vrhunca zloupotrebe stereotipa o logorima.³⁷

³⁴ Duboka netrpeljivost još uvek vlada između bivših logoraša i njihovih čuvara, onemogućavajući racionalan pristup problemu. Nije teško dosetiti se zašto je to tako. Jedan od organizatora ovih logora kasnije je govorio „... Bio sam car, car careva, šahinšah, bog bogova i sve to zajedno, a ako baš insistirate baš na tom ‘glavni’, onda ću vam otkriti: bio sam glavni za Goli Otok i sve logore za izolaciju političkih gubavaca. Bio sam gospodar života i smrti, ali to nisam zloupotrebio. Bio sam Bog Savaot. Tako je moralo biti. Alternative nije bilo. Ponavljam da tu neograničenu vlast nizam zloupotrebio. Spasavao sam državu od pomahnitalih bandita. Ni brata nisam poštedeo. Kad je okrenuo leđa partiji, prestao je da mi bude brat. ...” (П. Вучетић, *Голубада...* s. 39). Autor ne navodi ime „glavni”. Sasvim je drugačije viđenje jednog bivšeg izolirca na Golom: „... Sve je to užasan podlački zločin kojeg se titoizam nikad neće oprati. Ti podlaci su prolili toliko krvi da bi njome svakog jutra mogli da se umivaju i da peru zube, a neki od njih, kao Jovo Kapičić Kapa, kao nedavno umrli Veselin Bulatović i još živi Branko Damjanović, i još neki, imaju je na duši toliko da bi njome mogli da napune svoje kućne bazene, pa da u tome radi održavanja kondicije plivaču...” Глигоријевић, Мило, *Гађење над йолићиком*, intervju sa bivšim logorašem Dragoslavom Mihailovićem, НИН br. 2414, 4. априла 1997, 38-41; a vidi i: Михаиловић, Драгослав, *Крајика историја саширања*, (излагање са научног скупа у Институту за савремену историју „Југословенско – совјетски сукоб 1948”, НИН br. 2500-2505, 26. новембар – 31. децембар 1998).

³⁵ Prema *Spisku logora za Srbe*, koji je sastavio „Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava”, br. 293/96, od 13. januara 1997, samo u Bosni i Hercegovini ovakvih „logora” je bilo 450. Prema spisku br. 162/95, od 12. marta 1996. istog komiteta, u Sloveniji je bilo 21 „logor”, a u Hrvatskoj 162. Sličnim spiskovima „logora” barataju sve tri strane, ali su za sada dostupni jedino ovi.

³⁶ Džeјms Harf (James Harff), direktor agencije za odnose s javnošću „Ruder i Fin” (Rudder and Finn), sam je objasnio o čemu se radilo: „... kada je „Njujork njusdej” objavio stvar sa logorima ... uspeo nam je da pojednostavimo stvar i da je predstavimo kao priču o dobrim i zlim momcima. ... I pobedili smo jer smo izabrali pravi cilj – jevrejsku publiku ... Odmah se primetila osetna promena rečnika u medijima, što je bilo praćeno upotrebom pojmova sa jakim emotivnim nabojem, kao što su etničko čišćenje, koncentracioni logori, itd., a sve je to izazvalo poređenje sa nacističkom Nemačkom, gasnim komorama i Aušvicom. Emotivni naboj je bio tako snažan da se niko nije usuđivao suprotstaviti se, da ne bi bio optužen za revizionizam. Pogodili smo pravo u metu. ...” Beham, Mira, *Ratni doboši. Mediji, rat i politika*, Beograd 1997, 150.

³⁷ Stereotip je brzo prihvaćen i dalje širen. vidi: *AUGUST 1992: Serbian death camps stun the world*, u: *Chronicle of the 20th century* (DK Multimedia), Dorling Kindersley, 1996 (CD ROM), podvukao G. M.

*

Kada se ima u vidu poreklo i profil ljudi koji su prošli kroz logore u Jugoslaviji i državama koje su nastale od nje, lokacije samih logora i njihovo prethodno postojanje u Dvojnoj monarhiji, nameće se zaključak da je i pojava masovne izolacije u Jugoslaviji deo habzburškog nasleđa. Time je identifikovan jedan faktor kontinuiteta između Dvojne monarhije i država koje su nasledile deo njene teritorije nastanjen pretežno Južnim Slovenima. Logori su se javljali kao jedna od manifestacija problema koji su ih obe opterećivali, a to su: nacionalna i verska heterogenost, ekonomska zaostalost, institucionalna neefikasnost, politička nejedinstvenost, kulturna nerazvijenost, geografski položaj i kašnjenje u modernizacijskim procesima. Nemogućnost Jugoslavije da se tokom svog ukupnog trajanja (1918-1992) izbori sa ovim nasleđem bila je uzrok što su u nekoliko navrata tokom njene istorije logorske mreže iznova uspostavljane.

U vreme Kraljevine SHS (tj. Jugoslavije) zatvarano je pre svega sopstveno stanovništvo, dok su stranci činili izrazitu manjinu. Tretman je, u poređenju sa logorima koji su uspostavljeni kasnije, bio relativno blag. Za vreme Drugog svetskog rata okupacione sile u Jugoslaviji su zatvarale isključivo tuđe stanovništvo. Tretman je bio daleko strožiji, praćen masovnim ubistvima, a u slučaju Sajmišta se sasvim približio fabrikama smrti. Istovremeno, NDH se bila usmerila na sopstveno (srpsko, jevrejsko i cigansko) stanovništvo, a istrebljivačkim logorom se ponajpre može smatrati Jasenovac, odnosno jedan njegov segment: logor III-C, Ciglana. Logori koje su formirali komunisti jednim delom su bili namenjeni domaćem manjinskom (nemačkom, mađarskom i italijanskom) stanovništvu, a drugim, pripadnicima same partije, uključujući i njenu nomenklaturu. Tretman u njima ponekad je dosegao okrutnost zabeleženu u logorima tokom okupacije, uključujući i masovna pogubljenja, ali do pojave istrebljivačkog logora nije došlo. Logori koji su se javili tokom raspada Jugoslavije na prvi pogled odaju utisak logora za tuđe stanovništvo, ali ne treba gubiti iz vida da su ih stvarali pripadnici vojske i policije za stanovništvo teritorije koju su u tom trenutku, ili donedavno, legitimno kontrolisali. Tretman je često bio vrlo strog, ali i pored sve surovosti o „fabrikama smrti” se ni u ovom slučaju ne može govoriti.

Ako su u vreme Kraljevine Jugoslavije nacionalni i verski aspekt problema donekle bili prikriveni borbom protiv boljševizma, a u mreži formiranoj za informbirovce ideološkim razlozima, period Drugog svetskog rata, prve poratne godine i propast Jugoslavije propratilo je formiranje mreža logora za zatvaranje nacionalno i verski različitih, mreža koje su bile jedno od sredstava za stvaranje teritorija sa homogenom populacijom. Time se, u osnovi, težilo poništavanju jedne od najvažnijih karakteristika propalih carevina, bez čega ne bi moglo biti ni konačnog rastanka sa habzburškim nasleđem.

GORAN MILORADOVIĆ

CONFINEMENT CAMPS FOR POLITICAL OPPONENTS
IN YUGOSLAVIA 1918-2000*Summary*

This article deals with the interpretation of Yugoslav history (1918-1992) through the analysis of a specific historical phenomenon: mass isolation of political opponents (real or assumed). Ten theses are offered as criteria for defining this phenomenon, followed by a classification in three levels, according to the makeup and treatment of those who were confined. Thus a theoretical model is set, with which local cases can be compared, specifically those manifested in the course of Yugoslavia's history.

In the 81 year long history of this state, mass isolation of political opponents existed for a total of 23 years, regardless of the type of regime currently in power. Confinement camps for political opponents existed in the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes (Yugoslavia), during the country's occupation in the Second World War, in the course of establishing the communist regime, and during the country's subsequent dissolution. Growth in the number of confinement camps coincided with the most important events of the 20th century: the world wars and the end of the cold war. It seems logical to conclude that factors of foreign policy and their influence on social and political circumstances in Yugoslavia stand in close relation to this phenomenon.

It has been determined that the practice of setting up political confinement camps in Yugoslavia was a continuation of the Habsburg monarchy's treatment of its Slavic and Romantic subjects, to the point that several specific solutions were directly taken over from that model. In Yugoslavia the camps were often one of the instruments used in settling ethnic questions, despite the occasional attempts to mask this basic purpose behind ideological justifications. Such camps can be considered a factor of continuity between the disintegrated monarchy and the state which inherited those of its territories inhabited mostly by the South Slavs.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, istraživač-saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

RAT U BOSNI I HERCEGOVINI 1991 – 1992.*

PREGLED AKTIVNOSTI ZARAČENIH STRANA

ABSTRACT: Na bazi raspoložive štampe i literature autor je pokušao da identifikuje hronologiju početka rata u Bosni i Hercegovini 1992. godine. Tok događaja koji su prethodili ratu se prati kroz četiri angažovane strane u Bosni i Hercegovini: hrvatsku, muslimansku, srpsku i armijsku.

Vremenski okvir početka rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995. godine još uvek sa sigurnošću nije definisan. Kada je počeo rat i koji su datumi međaši? Valja istaći potrebu u ovdašnjoj historiografiji za detaljnom rekonstrukcijom događaja početka rata u Jugoslaviji 1991–1992. Iako će stanovištva i polazišta istraživača biti različita, neophodno je utvrditi hronologiju i činjenice prema kojima će se stvoriti nepomerivo tlo istorijske rekonstrukcije početka rata. Za Bosnu i Hercegovinu to je posebno značajno, jer su ratna slika i politizacija historiografije zamaglile kompleksnost zbivanja u toj republici 1991–1992. godine. Opšte mesto u većini objavljenih svedočenja o početku rata u BiH govori o porastu međunacionalne mržnje i tenzija u drugoj polovini 1991. i prvoj polovini 1992. godine. Kao u nekom transu, ponesenost ratom je narastala u ovom periodu. Smatralo se da se ratom može rešiti ono što se u miru projektovalo za sopstvenu naciju. Tako se sa reči vrlo brzo prelazilo na dela. Ipak, početak rata u Bosni i Hercegovini stereotipno je u zapadnim medijima i literaturi datiran srpskim ulaskom u Bijeljino, odnosno sukobima 6. aprila 1992. u Sarajevu. Takvo prikazivanje događaja nimalo ne odgovara kompleksnosti stvarnog početka rata. Pokušavajući da rekonstruišemo događaje iz samog osvita rata identifikovali smo četiri strane iz čijih uglova treba posmatrati početak rata u BiH: hrvatsku, srpsku, muslimansku i armijsku (JNA).

Hrvatska strana

Sukobi na teritoriji Hrvatske od kasne 1990. i tokom 1991. godine bili su uvertira u razvoj sukoba u BiH. Hrvatska težnja za samostalnošću i sopstvenom nacionalnom državom širila se iz dana u dan i izvan onoga što je bilo poznato kao Socijalistička Republika Hrvatska. U nekim delovima BiH naseljenim hrvatskim stanovništvom, kao što je zapadna Hercegovina, gotovo da se nikad nije učvrstila jugoslovenska vlast. Na tom području nacionalni zov matice uvek je tinjao i bilo je pitanje trenutka kada će se pevanje nacionalističkih pesama sменiti držanjem pušaka u rukama.

Skrivena je istorijska činjenica da su hrvatske snage dejstvovalе na teritoriji BiH znatno pre „zvaničnog” početka rata u ovoj republici. Ratni trend kod Hrvata

---

* Predavanje održano na tribini „Početak rata u Bosni i Hercegovini i posledice”, u organizaciji Udruženja Srba iz Bosne i Hercegovine, 16. novembra 2000. u Beogradu.

u BiH tekao je paralelno sa razvojem događaja u Hrvatskoj. U antiarmijskom/jugoslovenskom/srpskom raspoloženju prednjačio je prostor zapadne Hercegovine. Iz 11 opština ove oblasti sa hrvatskom većinom i HDZ-om na vlasti, u JNA duže vreme pred rat nisu slani regruti. U maju 1991. blokirana je kolona JNA koja je krenula iz Mostara, što je bio šok za najveći deo jugoslovenske javnosti. Izvori iz malobrojnih srpskih sela opštine Tomislavgrad (Duvno) navode da je obuka hrvatskih mladića započela tokom leta 1991. u selu Brišniku. U pobunama i neodazivanju na mobilizaciju jula 1991. u okolini Tuzle (Živinice) i zoni 5. korpusa JNA učestvovali su i Hrvati (i/ili pristalice HDZ). Kako se rat na zapadu zahuktavao, mnogi Hrvati-Bosanci su napuštali JNA i vraćali se kućama. U mnogo čemu rad hrvatske i muslimanske strane u unutrašnjosti BiH bio je identičan, odnosno zajednički koordinisan. Međutim, hrvatsku stranu sukoba karakteriše naslon na Republiku Hrvatsku, odnosno tendencija hrvatske matice da prenese sukobe unutar BiH. Početkom avgusta 1991. oko Bosanskog Novog i Bosanske Dubice registrovana je pucnjava sa hrvatske na bosansku stranu, a zatim su do sredine septembra usledile veće provokacije u ovoj zoni, posebno u sukobu na mostu u Gradišci. Ovakve provokacije sa hrvatske strane vremenom će postati uobičajena ratna praksa.

Zapadna Hercegovina ponela je neslavnu čast da postane prvi prostor BiH u kome je započeo rat. Do sredine leta JNA je izmestila ono malo vojnih efektivna koje je držala u zoni zapadne Hercegovine. Najviše vojnih efektivna ostalo je u rejonu Mostara i tamošnjih aerodroma. Manji sukobi sa jedinicama JNA odigrali su se na tom prostoru i prostoru Čapljine: napadi na kolone (17. oktobar) protesti HDZ-a zbog dolaska delova jedinica iz 14. (ljubljskog), odnosno kasnije 37. (užičkog) korpusa JNA. Međutim, na južnoj strani Hercegovine, od noći 1/2. oktobra 1991, snage Zbora narodne garde Republike Hrvatske (ZNG RH) počele su da dejstvuju prema snagama JNA. Te noći u (izgleda za JNA neočekivanoj) borbi kod sela Ivanice, na granici trebinjske i dubrovačke opštine, poginulo je 29 pripadnika armije. Snage JNA su tu uspostavile liniju fronta koja se po borbenosti nimalo nije razlikovala od drugih u to vreme. Na hrvatskoj strani u zapadnoj Hercegovini iz dana u dan jeseni 1991. sve je bilo teže razlikovati „došljake” iz ZNG, odnosno „domaće” bojovnike iz naoružanih sastava organizovanih od tamošnje HDZ, koji se bore protiv JNA. Krajem 1991. procene JNA za ovaj prostor iznosile su oko 16.000 naoružanih ljudi, organizovanih od HDZ i delom od snaga ZNG iz Republike Hrvatske. Jedini izlaz BiH na more, Neum, bio je u to vreme stavljen pod kontrolu hrvatskih snaga ZNG. Potpuna ignoracija ovakvog stanja kod vlade BiH u Sarajevu je činjenica koja dosta govori.

U ostalim delovima BiH naseljenim hrvatskim stanovništvom organizovanje oružanih grupa i pojedinačne akcije vidljivi su od novembra 1991. U Posavini tada registrujemo formiranje „postrojbi” HDZ u selima Brčkog (Korače, jedna bojna). Zatim, rušenje mosta na pruzi Brčko-Banovići kod Srebrenika, miniranje mosta na Savi kod Šamca, pripucavanje na vojne objekte u rejonu Brčkog i Dervente. Na prelazu iz 1991. u 1992. godinu po posavskim selima i varošicama viđaju se uniformisani pripadnici ZNG. Tokom marta po hrvatskim selima u opštinama Šamac, Brod, Derventa bile su formirane naoružane jedinice. U to vreme opštine zapadne Hercegovine potpuno su van kontrole bilo vlasti BiH bilo SFRJ, odnosno JNA. Od januara 1992. HDZ je javno delio oružje svojim pristalicama (Čapljina), koje su u to vreme već nosile naziv HOS (hrvatske odbrambene snage). Ove snage i (još uvek regularne) snage MUP-a BiH (hrvatske nacionalnosti, naravno) uspostavile su kontrolne punktove na putevima, oko preostalih nekoliko kasarni i objekata JNA

(Konjic, Mostar, Čapljina) i organizovale stalno osmatranje i prećenje pokreta delova JNA u toj zoni.

Konačno u noći 26/27. marta 1992. hrvatske snage 108. brigade ZNG prešle su Savu i kod Bosanskog Broda ušle na teritoriju Bosne i Hercegovine. Posle uspostavljanja kontrole u tom rejonu ove snage su tokom noći upale u srpsko selo Sijekovac, odakle se stanovništvo vratolomno povlačilo, i posle kraćeg puškaranja masakrirale 14 stanovnika i zapalile oko 70 kuća. Snage 108. brigade u toku noći napale su i položaje JNA kod sela Zborišta. Tako je do konkretne hrvatske vojne akcije prema Bosni i Hercegovini došlo daleko pre iste takve srpske akcije u Bijeljini i drugde, ali je srpska strana u svetskoj javnosti i pored toga optužena za agresiju na BiH.

Muslimanska strana

Bosna i Hercegovina je „tinjala” u periodu jesen 1991 – proleće 1992. kada je rat koji je potresao Jugoslaviju iz dana u dan razbijao sve iluzije. Ova republika, bastion Titovog jugoslovenstva, našla se u procepu. Srpska i hrvatska nacionalna zajednica gledale su prema svojim maticama, često ostavljajući prostor da budu oruđe u rukama Beograda ili Zagreba. Muslimani (ali i deo nacionalno nedefinisanog stanovništva u nekoliko većih gradova) našli su se u procepu. Muslimani koji su služili u JNA aktivno su učestvovali u borbama protiv slovenačkih i hrvatskih separatista, ali je već početak 1992. godine doneo niz problema i preispitivanja ovoj kategoriji. Da li nastaviti borbu za nešto što je skraćena Jugoslavija sa srpskom dominacijom, a u njihovoj svesti bauk zvani Velika Srbija, ili krenuti u borbu za samostalnu Bosnu i Hercegovinu koja je muslimanima bila alternativna identifikacija, kada je već SFRJ kopnula iz dana u dan? Sličnu dilemu su imali i oni koji su bili rođeni u BiH u mešovitim brakovima, koji su imali striktnu jugoslovensku identifikaciju, ili oni koje nisu privlačili nacionalni sentiment srpstva ili hrvatstva. Tumačenje ovog preloma koji se dešavao u prvoj polovini 1992. jedno je od ključnih za razumevanje rata u BiH.

Nasuprot tome u BiH su u istom periodu narastale nove snage i novi činiooci, koji su poremetili tajne dogovore Beograda i Zagreba. Na jednoj strani to su bili inicijalni krugovi muslimanskog nacionalnog (oružanog) pokreta, takozvana Patriotska liga (PL), čiji je cilj bio stvaranje samostalne BiH, bazirane na muslimanskoj (bošnjačkoj) osnovi. U dubokoj tajnosti u zonama BiH sa muslimanskom većinom nastala je paravojna organizacija sa potpuno autonomnim planom, ali i posebnim, čudnovatim, vezama sa armijskom bezbednošću koje tek treba da budu istražene. Ovi muslimani su tako promovisali (ratni) cilj očuvanja jedinstvene Bosne i Hercegovine, na istorijskim podlogama mita srednjovekovne Bosne i/ili onoga što je ovaj prostor bio u Turskoj imperiji, a sa kojima su se mnogi od nacionalno nedefinisanih stanovnika gradova, kakvi su Sarajevo ili Tuzla, identifikovali u toku rata.

Medijska orijentacija na Sarajevo tokom rata zatamniće sva druga bojišta, sve druge početke, razloge, aktere. Rat u Bosni, posebno na Zapadu, pratiće izrazita „Sarajevo-centričnost.” Gradske vizije, podele na urbane i ruralne protivnike, multikulturalne, multikonfesionalne i one druge pratiće i publicistika, ali i najnovija istoriografija. Sled događaja u Sarajevu postao je za svetskog čitaoca sled događaja rata u celoj Bosni i Hercegovini.

Aktivnost muslimanske strane može se posmatrati u dva nivoa: aktivnosti vlasti BiH, u kojima je dominirala muslimansko-hrvatska koalicija (SDA–HDZ)

predvođena predsednikom Alijom Izetbegovićem, dakle mahom „pogled iz Sarajeva”, i podzemnih aktivnosti muslimanskih stranaka i organizacija koje su se u provinciji pripremale za otpor.

Predsedništvo Republike BiH donelo je odluku da se regruti iz BiH šalju u jedinice JNA u sopstvenoj republici (i Makedoniji). Odlukom od 23. avgusta vlada u Sarajevu naložila je svim opštinskim organima narodne odbrane da odlože slanje septembarske klase regruta u JNA. Predsedništvo BiH raspravljalo je i 12. septembra o (ne)odlasku regruta u JNA, a osam dana kasnije, ocenilo je aktuelnu mobilizaciju JNA kao „nelegalnu”. Akcije Predsedništva bile su praćene pojačavanjem antiarmijskog tona u „sarajevskim” medijima kroz, kako je ocenjeno u JNA, tendenciozno izveštavanje o borbama u Hrvatskoj, posebno kod jedinica 17. korpusa (Tuzla). U više navrata protestovale su i majke vojnika JNA zahtevajući povratak svojih sinova u BiH.

Međutim, muslimanska strana rata u BiH uopšte nije bila naivna i nije kasnila sa ratnim pripremama. Rat u Sloveniji i delimična mobilizacija jedinica JNA po BiH pokazaće prve znake profilisanja muslimanskog otpora. Prve pobune muslimanskih rezervista datiramo sa 7. julom 1991. u okolini Tuzle (Živinice), da bi se nastavilo tokom leta sa problemima u mobilizaciji partizanske brigade u Sanskom Mostu i Prijedoru. Inicijator ovih zbivanja bila je Stranka demokratske akcije, čije je članstvo učestvovalo u tim događajima. Jesen 1991. samo je proširila repertoar antiarmijskih akcija koje je sprovodila SDA. Ova stranka je propisala i nekakve instrukcije radi „odbrane” Bosne. U Tuzli su tokom novembra demonstrirali zbog dolaska 4. oklopne brigade iz Jastrebarskog. Članovi SDA koji su radili u vojno-teritorijalnim organima u Doboju, Tešnju, Modriči, Odžaku, Brodu aktivno su sabotirali mobilizacijske i druge regrutne aktivnosti JNA i TO. Iz opštine Tešanj nijedan regrut nije otišao u JNA od maja 1991. godine. Na ovo se nadovezao narastajući talas bekstva vojnika (ali i starešina) muslimana iz JNA, koji su se tako spasavali iz ratnih vihara Slovenije i Hrvatske, ali i donosili kući svest o otporu JNA, pripadnosti Bosni i Hercegovini, muslimanskoj naciji.

Sledeći korak su bile krađe oružja i municije. U oktobru 1991. pokradena je fabrika „Pobjeda” u Goraždu, a u januaru 1992. skladište u Koranu, posle čega su u Sarajevu nastupile demonstracije radi oslobođanja uhapšenih (muslimani). Paralelno sa tim stvarala se terenska struktura oružanih sastava, mahom kroz SDA organizaciju. Ovi sastavi, koji su započinjali sa nekakvom vojničkom obukom, identifikovani su u selima oko Kalesije od januara 1992, zatim kod Vlasenice 1992, odnosno kao rezervni sastav MUP-a BiH u Zvorniku. U Cazinskoj krajini muslimanski mladići obučavali su se do marta 1992. kod ZNG. Sefer Halilović je ostavio svedočenje o stvaranju naoružane organizacije Patriotske lige, koja je ustanovljena oktobra 1991. sa zadatkom da se oružano suprotstavi „agresorima” na Bosnu i Hercegovinu. Za stvaranje sastava PL, kupovano je i švercovano oružje u Čajniču (krajem 1991), Zvorniku i Višegradu (mart 1992), Hrasnici i Sokolović Koloniji (aprila 1992) itd. Ovakve grupe izvršile su nekoliko diverzantskih akcija (miniranje pruga i manjih mostova kod Tuzle), a zatim se uključile u postavljanje „barikada” krajem marta i tokom aprila 1992. (Gračanica, Sarajevo). Na graničnim prelazima tokom februara i marta 1992. uhvaćeni su prvi strani dobrovoljci iz raznih muslimanskih zemalja, koji će kasnije predstavljati udarne snage Armije BiH. Prema procenama JNA, muslimanska strana (SDA) početkom aprila 1992. godine imala je oko 50.000 naoružanih ljudi.

Srpska strana

Ratni ciljevi srpske strane sve vreme ratnih sukoba ostali su neodređeni, zbog toga da bi svaki ishod mogao da bude prikazan kao pobjeda politike srpskog režima. Sa najvišeg mesta u Srbiji nije nikad saopšten nacionalni, politički ili vojni cilj ratnog poduhvata i sveopštih napora. Upravo obrnuto, još od početka ranih dejstava objašnjavano je da je jedini cilj da se rat završi. Međutim, bez obzira na deklarativno-medijske okvire, određeni ratni ciljevi postojali su još u fazama pred izbijanje rata. O tome posredno svedoče neki postupci srpske strane, ali i svedočenja protivnika i prebega iz redova JNA. Da li je reč o „Lukavoj strategiji”, kako je pisao istaknuti muslimanski general Sefer Halilović? Misterije sadržaja navodnih ili „navodnih” planova pod konspirativnim imenima „Ram”, „Avala”, „Jedinstvo”, „C-1”, „C-2” i datiranih predratnim periodom, koji su projektovali određene situacije prepoznatljive u zapaljivoj retorici pojedinih srpskih političara, ostaju pitanje za istoričare generacija koje dolaze. Za razliku od zvaničnog Beograda, Srbi u BiH imali su jasan cilj: ostati u BiH koja ostaje u Jugoslaviji, pa čak i skraćenoj, odnosno, krenuti u stvaranje sopstvene celine koja će se (sa Krajinom) priključiti srpskoj matici, ako drugi konstitutivni narodi u BiH reše da idu samostalnim putem. Ipak, mnogi Srbi su želeli da se odvoje od drugih i da se priključe svojoj matici. Njihov nacionalni cilj, koji je ubrzo postao ratni, nije bio posebno razrađen, kao i kod Srba u Krajini, i težio je jedinstvenoj srpskoj državi bez precizne definicije. Takvi ciljevi predstavljali su na duže staze samo teret beogradskom režimu, koji je od 1994. sputavao napore Srba u BiH za ostvarenjem svojih nacionalnih ciljeva.

Pripreme za rat i/ili odbranu vršene su tako i na srpskoj strani. Muslimanski izvori (Hasan Efendić) optužuju srpsku stranu da je paravojno počela da se organizuje još tokom 1990. i to u Hercegovini i istočnoj Bosni. Srpski izvori sporadično svedoče o sopstvenoj predratnoj oružanoj organizaciji. Organizator tih priprema bila je SDS. U okviru stranačke strukture tokom 1991. godine formirane su „jedinice civilne zaštite” pri SDS-u. Na primer, mesni odbor ove stranke u Nišićima formirao je takvu jedinicu još aprila 1991, a prvi kontingent naoružanja u ovu „jedinicu” stigao je 11. juna 1991! U aprilu 1992. ova jedinica narasla je na 400 naoružanih ljudi. Na Palama naoružavanje kroz strukturu SDS teklo je u periodu februar-mart 1992. godine. U Rogatici, Foči, JNA je naoružavala Srbe (SDS) od početka marta. Objavljeni, zaplenjeni dokumenti 530. pozadinske baze od 3. januara 1992, odnosno komande 2. vojne oblasti iz marta 1992. potvrđuju, do u komad naoružanja, da je armija naoružavala članstvo SDS. Armijske procene i procene muslimanske strane početkom 1992, optuživale su SDS da ima oko 20.000 ljudi pod oružjem – što odgovara podacima iznetim u pomenutom dokumentu.

Formiranje opštinskih „kriznih štabova” takođe bilo je u funkciji ratnih priprema. Prvi krizni štabovi formirani su po hrvatskim opštinama, ali i na srpskoj strani na prelazu iz 1991. u 1992. godinu nastaju ove specifične institucije neredovnih stanja. U Ilijašu je krizni štab formiran 23. decembra 1991.

U početnim fazama stvaranja srpske republike u BiH, lokalni sastavi MUP-a bili su u dobrom delu istočne Bosne jedine snage na koje su Srbi mogli da se oslone. Međutim, odmah sa izbijanjem sukoba, početkom aprila, na bosanskoj ratnoj sceni pojavljuju se i snage koje su dolazile iz Srbije. Najpoznatiji primer je efikasan upad Srpske dobrovoljačke garde pod Željkom Ražnatovićem Arkanom u Bijeljenu. Za njima su ubrzo počele da se pojavljuju različite naoružane grupe direktno ili indirektno vezane za Resor Državne bezbednosti MUP-a Srbije, a organizovane kroz

neke političke stranke ili pokrete. Ove grupe su delovale mahom u onim delovima koji su gravitirali ka Srbiji. Tako se nekakvi srpski borci, prepoznati kao „dobrovoljci” koji imaju nekakvu „vezu sa MUP-om Srbije”, bučno i upadljivo pojavljuju u okolini Bosanskog Šamca početkom aprila 1992, a potom učestvuju sa snagama lojalnim SDS u preuzimanju kontrole u ovoj varoši.

Posle kriznih štabova usledile su i „barikade” na putevima, obično izlazima iz jednog mesta ili „granicama” prema mestima-naseljima gde su živeli pripadnici drugog naroda. Srbi koji su živeli okruženi mestima naseljenim muslimanima i Hrvatima, organizovali su seoske straže za samozaštitu na ponekim mestima još 1991. (Raščani – Duvno, Kravica).

JNA u Bosni i Hercegovini

Uloga Jugoslovenske narodne armije i Teritorijalne odbrane u ratu 1991–1992. danas se posebno naglašava u literaturi i paraistoriografiji u otcepljenim republikama. Isticala se, između ostalog, dilema: kako to da je JNA od čuvara i zatočnika Jugoslavije prešla put do izvršitelja „velikosrpske agresije”, „memoranduma SANU” itd. Predratne preformacije i reorganizacije JNA stavljane su u špekulacijama u kontekst kasnijih događaja: šta je i kako koja strategijska grupacija kontrolisala, odnos nacionalnih kontingenata u sastavu armije, specifičan odnos JNA i republičkih teritorijalnih odbrana itd. Uočljivo je, ipak, da je tokom 1988. godine JNA napustila strategijsku organizaciju, u kojoj su se armije kopnene vojske načelno poklapale sa republičkim granicama. Od te godine postoje vojne oblasti – vojišta koja se ne poklapaju sa republičkim granicama, sa sedištimama u Beogradu, Skoplju, Zagrebu i Splitu. Kritičari ovakve vojne organizacije u vreme izvršenja tog projekta bili su jedino Slovenci, koji su reorganizacijom „izgubili” „svoju”⁹. armiju. Kasnija tumačenja i razmatranja prepoznavala su u ovakvoj organizaciji „lukavu strategiju” srpske strane: takve vojne oblasti „odgovaraju budućim granicama zadržanim Memorandumom”. Posebno je ukazivano na činjenicu da je 1. vojište u Beogradu kontrolisalo veliki deo Srbije, skoro čitavu Bosnu i Hercegovinu i dobar deo Slavonije.

Potčinjavanje republičkih snaga TO operativnim sastavima JNA, zatim oduzimanje oružja TO i stavljanje pod kontrolu JNA, ostaće predmet špekulacija, pa i onda kada dokumenta budu na uvidu istoričarima. U skoro 30-godišnjem postojanju TO, najveća sjedinjenost snaga TO i JNA bila je u Bosni i Hercegovini. Ipak, ostaje činjenica da je dobar deo naoružanja TO, bilo u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, ili iz Srbije poslužio za naoružavanje srpskog naroda na obodu srpskih etničkih teritorija. Jednostavnim preuzimanjem skladišta ili krijumčarenjem pod patronatom različitih struja u MUP-ovima, ovo oružje je dolazilo do Srba koji su, sa njim u rukama, verovali da je kucnuo čas nacionalne obnove. Najtragičnije je to što su u procepe plemenite nacionalne ideje i opravdana nezadovoljstva ulazili ljudi koji su imali zadatak da „proizvedu” rat i nacionalni naboj iskoriste u sasvim druge svrhe.

Iskušenja za JNA u Bosni i Hercegovini tekla su gotovo paralelno sa izbijaњem rata u Sloveniji i Hrvatskoj. Prve mobilizacije donele su prve proteste rezervista, dezertiranja i podele po nacionalnoj osnovi. Dejstvujući sa teritorije BiH u rat u Hrvatskoj su se od septembra 1991. uključile snage 5. korpusa (Banja Luka) i 17. korpusa (Tuzla). Odgovornost ovog poslednjeg proširivala se i na istočni deo Slavonije. Opštine sa muslimanskom ili hrvatskom većinom uglavnom su prestale da šalju mladiće na odsluženje vojnog roka u JNA, tako da se kontingent kadrovaca u JNA

sveo na srpski deo. Od oktobra 1991. rat je zahvatio jedinice JNA i na obodima Hercegovine. U taj prostor stigle su snage 37. korpusa (Užice) i 2. korpusa (Podgorica). U jednoj kasnijoj prilici general Armije BiH i bivši pukovnik JNA, Jovan Divjak, označio je 20. septembar kao dan „direktne agresije” na BiH. Novembar je doneo talas formiranja „dobrovoljačkih” jedinica u okviru JNA, kao i pojačani boravak nekih snaga JNA na terenu, posebno u široj regiji Bosanske krajine. Ove dobrovoljačke jedinice, prema pisanju armijske štampe, bile su formirane od obveznika koji nisu imali vojni raspored, boraca takozvanog NOR-a, i drugih „kojima je na srcu bila Jugoslavija”. Upadljivo se potenciralo da te jedinice zajednički čine Srbi i muslimani.

Posebnu ulogu u razvoju konfliktne situacije u BiH imalo je povlačenje snaga JNA iz Slovenije i Hrvatske. Taj trend, započet tokom avgusta dolaskom jedinica Ratnog vazduhoplovstva i protiv-vazdušne odbrane iz Slovenije, trajao je do kraja 1991. godine kada su i poslednje jedinice JNA stigle iz delova Hrvatske pod kontrolom njihove vlasti. U srpskim krajevima ove jedinice su dočekivane sa slavljem i euforijom, ali su u krajevima većinski naseljenim muslimanima i Hrvatima počeli protesti i medijska i stranačka kampanja protiv njihovog dolaska i stacioniranja. Sa jedinicama JNA u BiH su došle i izbeglice, prvo „vojne”, porodice pripadnika JNA, a zatim i ostale koje su dodatno opterećivale situaciju.

Dana 30. decembra 1991. objavljena je naredba o novoj reorganizaciji JNA. Jedinice koje su se našle na teritoriji BiH su reorganizovane u 2. vojnu oblast, sa komandom u Sarajevu, i generalom Kukanjcem na čelu. U sastav ove oblasti ušli su sledeći korpusi: 4. (Sarajevo), 5. (Banja Luka), 9. (Knin, ranije u Vojnopomorskoj oblasti), 10. (novoformirani od jedinica iz 5. vojne oblasti, Bihać), 17. (Tuzla). Snage u Hercegovini bile su u okviru novog 13. korpusa (Bileća) pod novoformiranim 4. vojnom oblasti iz Podgorice. Komanda u Sarajevu je tako postala odgovorna za najveći deo bosanskog vojišta, ali i za ratište u Krajini. Nova vojno-teritorijalna organizacija izazvala je dalje medijske i političke špekulacije u BiH o nastavku zaokruživanja srpskog prostora, stvaranju nove Jugoslavije, odnosno Velike Srbije.

Međutim, odnos prema JNA se iz dana u dan pogoršavao. Antiarmijska kampanja u sarajevskim i drugim hrvatsko-muslimanskim medijima je bivala sve agresivnija. Sledeći korak su bili incidenti. Novembra 1991. u sarajevskom predgrađu Bistrik, zaustavljena je kolona JNA, a u zapadnoj Hercegovini iz dana u dan su rasle tenzije koje su do proleća 1992. rezultirale situacijom u kojoj su snage JNA izgubile kontrolu nad najvećim delom opština u kojima su Hrvati i muslimani činili većinu. Jedna armijska statistika navodi da je od početka januara do početka aprila 1992. u BiH registrovano: 107 neprijateljskih delatnosti protiv JNA, 30 oružanih napada, 12 slučajeva oduzimanja oružja i 9 fizičkih napada na njene pripadnike. Trend pretvaranja JNA u srpsku armiju nastavljen je u prva tri meseca 1992. godine. Na pozive za odsluženje vojnog roka i mobilizaciju javljali su se uglavnom samo Srbi, tako da su mnoge ratne jedinice JNA de facto bile srpske jedinice. Ova pojava je posebno zabrinjavala muslimansku stranu.

Uz „vidljive” aktivnosti, JNA je optužena i za „nevidljive” delatnosti koje je sprovodila njena Služba bezbednosti, poznatija u medijima pod starim nazivom KOS. General Aleksandar Vasiljević i jedan od njegovih pomoćnika Fikret Muslimović optuživani su za još uvek tajanstvenu ulogu u prekranju bivše Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Prvi čovek sarajevske bezbednosti Munir Alibabić Munja navodi da su njegovi operativci došli do podataka o tajnom planu RAM za preuređenje Jugoslavije još 25. maja 1991. Takođe, interesantni su njegovi navodi o kontroverznoj ulozi KOS-a u hapšenju Alije Izetbegovića 2. maja i pokušaju puča – Izetbegovićeve smene Fikretom Abdićem.

Rat počinje...

U srpskoj i muslimanskoj literaturi označeno je da je incident na drumu Konjević Polje – Bratunac, kod srpskog sela Kravica, 3. septembra 1991, u kome su stradala dvojica muslimana, prvi međunarodni sukob sa žrtvama u BiH. Naravno, na obe strane se razlikuje opis samog sukoba.

Rat u BiH je definitivno eskalirao tokom aprila 1992. mada je ostalo mnogo područja u koja će se prenositi postepeno sve do početka juna 1992. godine. Hrvatske snage koje su od 27. marta kod Bosanskog Broda počele da prelaze na teritoriju (zatim međunarodno priznate) BiH, uvećavale su se iz dana u dan. Ubrzo su čitav prostor Brod–Derventa–Modriča zauzele snage ZNG kojima su se pridružile lokalne „postrojbe” koje je prethodno organizovala HDZ. Početkom aprila snage iz zapadne Hercegovine su dejsstvovala u svim pravcima. Eksplozija cisterne uz kasarnu Severni logor u Mostaru, 3. aprila, kao da je simbolički označila početak ofanzivnih dejstava na ovom prostoru. (U tom trenutku prema procenama JNA u BiH je operisalo oko 35.000 pripadnika HOS i 10-12.000 pripadnika ZNG.) Toga dana hrvatske snage iz Livna i Tomislavgrada (Duvna) napale su širi rejon Kupresa i Donjeg i Gornjeg Malovana. Posle zauzimanja ovog prostora, hrvatske snage su izvršile masakr onog dela srpskog stanovništva koje nije uspelo da se evakuše. Međutim, četiri dana kasnije snage JNA potisnule su hrvatske snage do 11. aprila iz ove zone, uspostavljajući linije fronta nešto dalje ka jugoistoku. U isto vreme pod artiljerijsku vatru stavljen je aerodrom Mostar, koji će biti kasnije evakuisan, napadnuta su skladišta Gabela, Dretelj, objekti u Čapljini (borbe od 13. do 23. aprila kada je ostatak jedinice evakuisan helikopterima. Tu je stradao i poručnik Bajramović, sin tadašnjeg člana predsedništva SFRJ Sejda Bajramovića. Spektakularnu operaciju izvlačenja ljudi i tela stradalog poručnika Bajramovića vodio je lično načelnik Uprave bezbednosti general Aleksandar Vasiljević), objekat Ljuta kod Konjica (ponovljena akcija izvlačenja ljudstva helikopterima 8. maja), zauzeta je fabrika „Igman” u Konjicu i skladište u Čelebićima (zajedno sa muslimanima). U centralnoj Bosni snage HOS-a zauzele su fabriku teškog naoružanja „Bratstvo” (Novi Travnik) i „Slavko Rodić” (Bugojno) sa svom opremom koju su zatekli i vojna skladišta kod Busovače. Težnja hrvatskih snaga u tom trenutku bila je spajanje na liniji Derventa–Travnik–Livno, odnosno presecanje BiH na liniji sever–jug.

Skrivena diplomatija aktera jugoslovenske krize od 1989. pa do danas ostaće posebna tema za razumevanje događaja. Da je ona osnova za razumevanje sledećih događaja, poteza aktera i konačnih rešenja, nema sumnje. U to nas uveravaju mnogi do danas objavljeni memoari, u kojima nalazimo parčiće skrivene diplomatije, odnosno skrivene istorije. Da li je i kakav je dogovor postignut u pregovorima srpskog i hrvatskog predsednika u, već, legendarnom Karađorđevu, oko ovako iznenadne hrvatske akcije koja je imala očiglednu težnju da teritoriju BiH preseče po pola? Da li je podela Bosne i Hercegovine, a sa njom i srpskih teritorija bila na ivici da bude ostvarena proleća 1992, hrvatskim prodorima u tu republiku, odnosno izvlačenjem preostalih snaga JNA na istok, koje je zatim usledilo?

Na drugoj strani BiH takođe su započeli sukobi. Tenzija u Bijeljini počinje 31. marta, a pokušaj muslimanskih trupa da preuzmu vlast sprečen je do 4. aprila, ulaskom jedinica SDG iz Srbije i eliminacijom muslimanskog pokušaja da preuzmu varoš. Pojava Arkanove jedinice i njen angažman i dalje oko Zbornika predstavljajuće uvod u jednostranu teoriju o agresiji na Bosnu i Hercegovinu iz Srbije.

Izbijanju sukoba u samom Sarajevu: pojavi barikada, izlasku nekih jedinica JNA 3. aprila oko grada, sukobu sa milicijom u Novom Sarajevu usled čega je usledila mobilizacija rezervnog sastava MUP BiH 4. aprila, a sledećeg dana mobilizacije i snaga TO u Sarajevu, pucnjavi i početku artiljerijske vatre sa brda oko varoši, sledilo je momentalno priznavanje BiH kao samostalne i suverene države 6. aprila 1992. godine. Ta okolnost je samo pogoršala stanje na frontovima, posebno u odnosima JNA i vlasti BiH u Sarajevu i okolini. Dana 8. aprila formirana je nova Teritorijalna odbrana BiH.

Sledećih dana u istočnoj Bosni beležimo sukobe u Zvorniku od 10. aprila, zatim i rejonu Višegrada posle 12/13. aprila, Foče. U Goraždu se barikade pojavljuju od 21. marta, da bi u periodu 4-7. maja ovde bila ustanovljena linija fronta. U Goražde su se slile izbeglice iz okolnih muslimanskih mesta, a Srbi koji nisu uspeli da izađu iz varoši preživeli su nadalje teške časove.

Po izbijanju borbi u istočnoj Bosni, jedinice 37. korpusa (Užice) sa generalom Ojdanićem na čelu ušle su u taj prostor napredujući prema Višegradu. Posebnu tenziju izazvale su pretnje do tada nepoznatog Murata Šabanovića, koji je nameravao da digne u vazduh branu u Višegradu, ukoliko se ne prestane sa „agresijom” na BiH.

Na drugoj strani u Sarajevu je rasla napetost o odnosu JNA sa (muslimansko-hrvatskim) vlastima. Po evropskom priznavanju samostalnosti BiH, armija je 14. aprila objavila svoje stavove o tom pitanju. Po njima, status JNA u BiH ostaje nepromenjen, dozvoljeno je napuštanje redova JNA svima koji su to želeli, ali su sve formacije van JNA i TO proglašene „paravojnim” i u skladu sa tim nije priznato formiranje (novog) štaba TO BiH 8. aprila. Naknadna muslimanska svedočenja ukazuju na to da je JNA navodno vršila pripreme za opsadu grada, gradeći zaklone, položaje i rovove za artiljeriju, tenkove i ljudstvo, i to u periodu od septembra 1991. do 25. marta 1992. Trećeg maja u jeku borbi napadnuta je kolona JNA u Dobrovoljačkoj ulici, koja je napustila komandu 2. vojne oblasti. Dan kasnije naređena je evakuacija pripadnika JNA koji su bili državljani novoproglašene Savezne Republike Jugoslavije. Ova odluka je u vojnim vrhovima JNA izazvala potpuno iznenađenje, a na terenu u BiH šok u jedinicama koje su već duže vreme ratovale. Od 6. maja do 11. maja teritoriju BiH napustilo je oko 3.500 pripadnika JNA. Evakuacija se nastavila do 20. maja kada su i poslednji pripadnici JNA – državljani SRJ otišli iz BiH. U toku povlačenja snaga JNA iz Tuzle 15. maja, dogodio se veliki masakr u kome je stradalo između 30 i 200 pripadnika JNA. Na izlazu iz grada kolona JNA ušla je u zasedu lokalnih muslimanskih snaga koje su otvorile vatru. Prema kasnijem muslimanskom tumačenju, vatra je otvorena pošto je jedan vojnik (slučajno?) pucao iz automatske puške. Bilo kako bilo, ostalo je jezivo svedočenje o masakru ove kolone na video zapisima, učinjenim sa nekog od susednih solitera.

Određeni srpski krugovi pobunili su se maja 1992. protiv kalkulantske politike Beograda i odlučno krenuli u stvaranje srpske Republike BiH, odnosno njene vojske. Pošto je posle totalnog neuspeha u Sarajevu smenjen general Kukanjac, na njegovo mesto je iz Knina stigao general Ratko Mladić. Stanje u 2. vojnoj oblasti (ostacima njene komande i snagama oko Sarajeva) koje je zatekao bilo je vrlo teško. Kako je sam Mladić svedočio kasnije, odmah se pristupilo stvaranju Generalštaba Srpske vojske „jer je dobio vest da će biti povlačenje” JNA iz Bosne i Hercegovine. „To me je strašno potreslo”. Ubrzo, 12. maja formirani su, odlukom Predsedništva Srpske Republike BiH, Generalštab i Vojska Srpske Republike BiH (kasnije Republike Srpske). Jedan od ključnih problema za vojne snage nove srpske republike bio je zadržavanje tehnike koju je JNA pokušavala da odvuče za SRJ. U rejonu Banja Luke je uspešno sprečeno izvlačenje raketnih, oklopnih i nekih drugih

jedinica, kao i remontnih kapaciteta. Na drugim mestima (Bihać, Tuzla) tehnika, posebno vazduhoplovna, prebačena je u SRJ. Konačno, 20. maja proglašena je opšta mobilizacija na teritoriji Srpske Republike BiH.

Armija se nije snašla u situaciji koja joj je, izgleda do kraja njenog postojanja maja 1992, ostala nejasna i neodređena. Ni sama nije znala šta žele od nje oni koji njome rukovode. Trudila se da sačuva svoj jugoslovenski i narodni karakter da bi doprinela mirnom rešenju državne krize, ali joj se pri tome nije davalo ni elementarno određenje na kakav se politički ishod računa.

Ratni zločini

Po zauzimanju pojedinih mesta odmah se postavilo pitanje šta sa pohvatanim pripadnicima drugog (drugih) naroda. Među njima je bilo onih koji su spremali likvidacije, oružane ili druge akcije za sopstvenu stranu, bili članovi partijskih oružanih formacija. Na srpskoj strani tumačenja rata ova tema stoji i dalje neotvorena, i pored teškog medijskog balasta optužbi za etnička čišćenja, stvaranje logora i ratne zločine. Najraniji pomen termina „etničko čišćenje” (definisano kao „bezobzirna kampanja članova jedne etičke grupe da očiste zemlju izbacujući druge”) vezanog za Srbe u Bosni, u raspoloživom materijalu angloamaričkog porekla registrovani smo u časopisu „Economist” od 9. maja 1992, u tekstu „Krv i suze”, gde se opisuje proterivanje muslimana od strane Srba u mestu „Hranca” 80 milja severoistočno od Sarajeva. U sledećem broju navedeno je da „odredi srpskih ubica čiste muslimanska ili mešovita sela istočno od Sarajeva kao što su čistili sela u Hrvatskoj”. Cela druga polovina 1992. godine karakteristična je po ekspanziji upotrebe ovog termina. Cilj takvog etničkog čišćenja bio je stvaranje „Velike Srbije”. Iz talasa optužbi za etničko čišćenje prešlo se kasnije u optužbe za „genocid”. Ovaj termin je tako postao stereotip, isključivo vezan za Srbe, mada je obilato primenjivan (i) od drugih strana: Hrvata i muslimana.

Muslimanski izvori optužuju srpsku stranu da je odmah sa zauzimanjem pojedinih mesta počelo stvaranje zatvora, kasnije logora, za muslimane, u kojima su vršeni ratni zločini. Za period koji omeđuje naša tema (zaključno sa majem 1992) prema muslimanskim izvorima stvorena su sledeća sabirališta za muslimane, u aprilu: Bijeljina, Zvornik-Karakaj, Bileća (?), Vlasenica, Glamoč (?), Srbijne/Foča sa okolinom (posle 13. aprila), Šamac, Brčko (od 30. aprila do 2. maja – navodi se brojka koja varira od nekoliko stotina do nekoliko hiljada pobijenih!); u maju: Pale (muslimani iz tog mesta, delova Sarajeva i Bratunca), Velečevo kod Ključa, Doboj (3. maja), (stanovništvo muslimanskog sela Gradska, koje je zauzeto 10. maja), (H-)Renovica (posle zauzimanja mesta 22. maja), Rogatica (22. maja) Prijedor i Kozarac (posle 24. maja, Omarska, Trnopolje, Keraterem), Sanski Most (posle 26. maja).

Hrvatska strana je u svojim početnim dejstvima u BiH (najranije od svih strana) pokazala brutalnost i izvršavala ratne zločine, što su svedočili masakri u Sijekovcu (27/28. marta), Kupresu i okolnim selima (3/6. aprila). Srpska svedočenja govore da su Hrvati odmah po otpočinjanju svoje akcije u Hercegovini 3. aprila pohapsili sve (ionako malobrojne) Srbe (Rašćani – Tomislavgrad, Livno). Situacija u kojoj su se našli Srbi bila je izuzetno teška na drugim mestima koje su kontrolisale snage HOS-ZNG. Hrvatske snage napale su 22-26. aprila delove srpskih naselja oko Bugojna.

Muslimanska strana je, čini se, najkasnije počela sa progonom srpskog stanovništva. Izuzetak su jake muslimanske enklave u istočnoj Bosni, Srebrenica i

Goražde, gde je teror nad Srbima počeo u maju. U ostalim područjima gde su muslimani bili u većini, vladala je napetost i pregovarano je sa predstavnicima srpskih naselja, sve dok u junu i tu stvari nisu počele da se „raščičavaju”. U rejonu Tuzle, od 28. maja žitelji nekoliko usamljenih srpskih sela stavljeni su u internaciju i kućni pritvor, a zatim i zatočeni bez suđenja (Stupari, na primer). U zeničkom kraju izvršen je 5. juna sinhronizovani napad na srpska sela posle čega je najveći deo stanovništva zatočen. U bihaćkom kraju je posle odlaska JNA iz grada 3. maja nastalo teško vreme za preostale Srbe, posebno posle 16. juna kada su i ovde započele borbe.

LITERATURA

- Dr Fadil Ademović, *JNA - Beznađe zla*, Sarajevo 1997.
 Ljiljana Bulatović, *General Mladić*, Beograd 1996.
 Henri Vejnans, *U žrvnju - Jugoslovenska hronika jul 1991 - avgust 1992*, (Pariz 1993) Beograd 1996.
 Roy Gutman, *A Witness to Genocide, The First Inside Account of the Horrors of "Ethnic Cleansing" in Bosnia, 1993*.
 Borislav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Beograd 1998.
 Veljko Kadijević, *Moje viđenje raspada*, Beograd 1993.
 Branko Kostić, *1991 da se ne zaboravi*, Beograd 1996.
 Nedžad Latić, Zehrudin Isaković, *Ratna sjećanja Mehmeda Alagića, Rat u Srednjoj Bosni*, Zenica 1997.
 Noel Malcolm, *A Short History of Bosnia*, New York 1994.
 Milovan Milutinović, *Vojska Republike Srpske između politike i rata*, Beograd 1997.
 Milovan Milutinović, *Kako sam vodio medijski rat*, Beograd 1998.
 Eric Micheletti, *The Balkans at War, Yugoslavia Divided 1991*, Hong-Kong 1992.
 Edgar O, Ballance, *Civil War in Bosnia 1992-1994*, St. Martin 1995.
 Komnen Pijevac, *Sarajevo - ulica građanska 91-92*, Banja Luka 1994.
 dr Vaso Predojević, *U procjepu, Dnevničke zabeleške o razbijanju Partije, Armije i Države*, Beograd 1997.
Ratna svedočenja iz Bosne, prikupila i zapisala Dikica Stanisavljević, Beograd 1994.
Ratni zločini i zločini genocida 1991-1992, zbornik radova, Beograd 1993.
Sarajevska raskrišća (Dnevnik kazivanja izbeglica), priredio Momčilo Mitrović, Beograd 1995.
 Tarik Sarajlić, *Ratni dnevnik Goražda 1992-1995*, Sarajevo 1998.
Sistem neistina o zločinima genocida 1991-1993 godine, zbornik radova, Beograd 1994.
 Milisav Sekulić, *Jugoslaviju niko nije branio a Vrhovna komanda je izdala*, Beograd 1997.
 Lora Silber, Alan Lital, *Smrt Jugoslavije*, (London 1996) Beograd 1996.
 Slobodan Srdanović, *Pale – ratna hronika*, Beograd 1998.
 Alexandra Stiglmeier, *Mass Rape: The War against women in Bosnia-Herzegovina*, Lincoln 1994.
Stradanja Srba u Sarajevu, Srpsko Sarajevo 1996.
 Milan B. Stublinčević, *Tako su oni hteli – Razbijanje Jugoslavije*, Beograd 1998.

- B. Suzić, *Udarne pesnice 1. oklopne brigade*, Banja Luka 1996.
Radovan Tačić, *Stakleni tenkovi*, Vršac 1994.
B. Todorović - D. Vilić, *Razbijanje Jugoslavije 1990 – 1992*, Beograd 1995.
Sefer Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo 1997.
Nikola Heleta, *Goražde 92 – 95 Stradanje Srba*, Beograd 1996.
Helsinki Watch, *War crimes in Bosnia-Herzegovina*, I i II, 1992 – 1993.
Šefko Hodžić, *Vitezovi i Huni*, Sarajevo 1996.
Hrvatsko ratno znakovlje, Domovinski rat 1991-1992, priredila Ankica Tuđman, Zagreb 1994.
Hronologija jugoslovenske krize 1942 – 1993, S. Kovačević i P. Dajić, Beograd 1994.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ

THE BEGINNING OF WAR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1991-1992
THE ACTIVITIES OF THE WARRING SIDES

Summary

The author reviews events preceding the outbreak of war in 1992 in Bosnia and Herzegovina. The sequence of events is shown through the activities of the Croat, Muslim, and Serb side and of the army in the period from June 1991 to June 1992. The Croat side is shown definitely to have preceded the others in the military penetration of Bosnia and Herzegovina in 1991 and 1992. The formation of the Muslim armed movement in coordination with the authorities in Sarajevo is described the preparations of the Serb side through the activities of the Serb Democratic Party, and the ambiguous role of the Yugoslav People's Army in the first phase of the conflict in 1992. The armed conflicts in April and May 1992 are treated in a separate chapter, as are the war crimes committed by the warring sides in the course of the conflict.

DOKUMENTI

NENAD ANTONIJEVIĆ, kustos-istraživač
Muzej žrtava genocida
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

PROCENA RATNE ŠTETE NA KOSOVU I METOHIJI

Problematika ratne štete koju je jugoslovenskoj državi naneo okupator u toku Drugog svetskog rata dugi niz godina nije bila predmet interesovanja domaće istoriografije¹. Ovo pitanje je pokrenuto tek sredinom šezdesetih godina u Institutu za savremenu istoriju, a do sada su objavljene tri monografije dr Nikole Živkovića, koje su rezultat dugogodišnjeg istraživanja jugoslovenskih i stranih arhivskih izvora različite provenijencije.²

Izučavanje ove teme zahteva korišćenje fondova državnih komisija za ratne zločine i ratnu štetu, koji sadrže dragocene podatke o uništavanju ljudskih života i oštećenju zdravlja ljudi, o uništenju ekonomskih resursa, eksploataciji radne snage i sirovina, rudnika, šuma, saobraćaja, odnošenju industrijskih postrojenja, pljački i uništenju kulturno-istorijskog bogatstva i spomenika, prosvetnih i zdravstvenih ustanova i objekata. U Arhivu Jugoslavije u Beogradu, u fondu Državne komisije za utvrđivanje ratne štete počinjene od strane okupatora i njihovih pomagača – Reparaciona komisija pri Vladi Federativne Narodne Republike Jugoslavije, nalazi se arhivska dokumentacija o ratnoj šteti. Građa fonda Reparacione komisije nastala je najviše kao rezultat rada državnih organa za potreba Međusavezničke reparacione konferencije održane u Parizu tokom novembra i decembra 1945, uz učešće predstavnika svih savezničkih zemalja koje su učestvovala u ratu protiv Nemačke i njenih evropskih satelita ili bile žrtve njihove agresije, osim Sovjetskog Saveza i Poljske.³ Državna komisija za ratnu štetu je preko predsedništva Ministarskog saveta DFJ upućivala predsednicima federalnih vlada uputstva za organizaciju rada i način i vrste prikupljanja podataka o ratnoj šteti nanetoj jugoslovenskim građanima i državi.⁴ U komunikaciji Državne komisije za ratnu štetu sa drugim institucijama države i društva utvrđivani su načini prikupljanja traženih podataka (Ministarstvo Narodne odbrane, Crveni krst Jugoslavije).⁵ Procene ratnih šteta i broja žrtava koje je saopštila i publikovala Državna komisija za ratnu štetu, na osnovu dobijenih izveštaja i elaborata od komisija na nižem nivou, moraju se uzeti sa rezervom jer su urađene neposredno po završetku rata. Izveštaji o utvrđenoj šteti su izuzetno iscrpni i kompleksni, ali su navedeni podaci i brojke sakupljeni u kratkim vremenskim

---

¹ Arhiv Jugoslavije, fond 54, Reparaciona komisija pri vladi FNRJ, 20-47.

² Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975; *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1985; *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1990.

³ Reparaciona komisija pri vladi FNRJ načinila je elaborat „Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945”.

⁴ Beograd, 1. jun 1954, Državna komisija za ratnu štetu – Predsedništvu Ministarskog Saveta DFJ, Beograd; AJ-54-1-2; Reparaciona komisija pri vladi FNRJ.

⁵ Beograd, 3. jul 1945, Ministarstvo narodne odbrane DFJ, mobilizacijsko odeljenje – Državnoj komisiji za ratnu štetu (pri Predsedništvu Ministarskog Saveta); AJ-54-1-2. Beograd, 21. februara 1946, Društvo Crvenog krsta Jugoslavije, Središnji odbor, Propagandni odsek – Komisiji za ratnu štetu pri Predsedništvu Vlade FNRJ; AJ-54-1-2.

rokovima, tako da ih možemo smatrati samo približno tačnim. Potreba hitnog prikupljanja podataka nije omogućavala detaljne proračune, već su načinjene aproksimativne procene. Predratna vrednost nekih industrijskih dobara upoređivana je sa tadašnjom vrednošću, te je tako utvrđena razlika predstavljala iznos štete koji je navođen u izveštaju.⁶

Fond Reparacione komisije poseduje više arhivskih podataka za područje Jugoslavije koje je bilo pod nemačkom okupacijom, nego za oblasti pod italijanskom i bugarskom okupacijom. Naročito ima malo podataka o ratnoj šteti na Kosovu i Metohiji. U Aprilskom ratu 1941. teritoriju Kosova i Metohije okupirale su nemačke jedinice. Kosovo i Metohija podeljeni su između italijanskog, nemačkog i bugarskog okupatora. Prizrenska kotlina, Metohija, centralni deo Kosova, deo Nerodimlja i gornjeg Pomoravlja, Drenica, a od aprila 1942. i Ibarski Kolašin pripali su Italiji i anektirani „Velikoj Albaniji”.⁷ Ovaj deo Kosova eksploatisao je italijanski upravno-administrativni aparat.⁸ Nemačkoj su pripali severni deo Kosova (Kosovska Mitrovica i Vučitrn) i Malo Kosovo (Podujevo) i uključen u srpsko upravno područje kao Kosovska oblast u rangu okruga, u kojem su faktički civilnu vlast imali Albanci. Bugarskoj su pripali Kačanik, Sirinička župa, deo Nerodimlja i gornjeg Pomoravlja.

Jedna od prvih procena ratne štete za kosovskometohijsku oblast načinjena je za potrebe Državne komisije za ratnu štetu. Izveštaj koji je upućen 17. juna i 29. avgusta 1945. Predsedništvu Vlade DFJ i Državnoj Komisiji za ratnu štetu, predstavlja rezultat procene Narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Metohiju o visini ratne štete pričinjene u Drugom svetskom ratu od strane okupatora na Kosovu i Metohiji. Potpisnik ovog iscrpnog izveštaja je sekretar NOO za Kosovo i Metohiju Pavle Jovičević.⁹ Izveštaj sadrži i elaborat o pričinjenoj ratnoj šteti od strane italijanskog okupatora, načinjen 1. septembra 1945. U okviru ovog izveštaja, nalazi se 9 elaborata o šteti nanetoj rudnicima, potom su date procene šteta u poljoprivredi, šumarstvu, građevinarstvu, tehnici, zdravstvu, unutrašnjim poslovima, finansijama, prosveti, trgovini. Na kraju je navedena procena broja nastradalih i nestalih lica, kao i lišenih slobode i onesposobljenih. Poslednji dokument predstavlja kumulativnu i sumarnu procenu prikupljenih podataka i informacija o ratnoj šteti na Kosovu i Metohiji. Za razliku od prethodnih izveštaja i elaborata gde su novčani gubici izračnati u dinarima, ovde je finansijska šteta iskazana u američkim dolarima.

⁶ Beograd, 29. maj 1945, Ministarstvo inostranih poslova, konzularno-privredno odeljenje Komisiji za utvrđivanje ratne štete, AJ-54-1-2.

⁷ Opširnije: Ferdo Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Beograd 1970.

⁸ O italijanskoj upravi na Kosovu i Metohiji, opširnije: Dragan S. Nenezic, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943*, Beograd 1999.

⁹ Pavle Jovičević, član KPJ od 1931, bio član Oblasnog komiteta KPJ i jedan od organizatora NOP-a na Kosovu i Metohiji. U ratu član GŠ NOV i POJ za KiM, sekretar Oblasnog komiteta KPJ i predsednik Oblasnog NOO. Posle rata bio predsednik Oblasnog NO AKMO, član CK SK Srbije i Revizione komisije SK SKJ. *Vojna enciklopedija*, Beograd 1972, 4, str. 77.

**IZVEŠTAJ NARODNOOSLOBODILAČKOG ODBORA ZA KOSOVO I
METOHIJU O VISINI RATNE ŠTETE PRUČINJENE U DRUGOM SVET-
SKOM RATU OD STRANE OKUPATORA NA KOSOVO I METOHIJI
UPUČEN 17. JUNA 1945. PREDSEDNIŠTVU VLADE DJF**

Red. broj	VRSTA ŠTETE	BROJNO STANJE	AMERIČKIH DOLARA
1.	Privatne zgrade (oštećene i uništene)	18.000	16.000.000
2.	Javne građevine (oštećene i uništene)	2.000	2.000.000
3.	Vojne građevine (oštećene i uništene)		1.200.000
4.	Rudnici: a) stvarna šteta b) usled oštećenja i zapuštanja c) iskorišćeno rud. bogatstvo od okup.		5.000.000 5.000.000 60.000.000
5.	Državni putevi: porušeni i oštećeni delovi trupa (puta) " " mostovi propala deonica usled neodržavanja		70.070.000 211.000 300.000
6.	Oblasni putevi (nedržavni): oštećeni delovi puta oštećeni delovi puta usled neodržavanja " mostova		10.000 60.000 74.000
7.	Hidrotehnički objekti i radovi		40.000
8.	Na železnicama: a) gornji sloj, skretnice, stanične i druge zgrade, vodopostrojenja, mašinska postrojenja i instalacije, signalna postrojenja, telefon i telegraf b) železničkih mostova " tunela c) usled neodržavanja		1.390.000 820.000 500.000 240.000
9.	Na poštama, poštanskim linijama i inventaru		700.000
10.	Kamiona Automobila kola (konjskih i volovskih)	400 200 10.000	1.600.000 30.000 300.000
11.	Šteta prouzročena radionicama		60.000
12.	Poljoprivredne sprave, alat, mašine		1.000.000
13.	Poljoprivrednih proizvoda	102.000 tona	6.000.000
14.	Stoke: sitne " krupne	800.000 kom. 150.000 kom.	3.200.000 4.500.000
15.	Stočnih proizvoda		2.000.000
16.	Voćnjacima i vinogradima		2.000.000
17.	Robe i gotovog novca		5.000.000
18.	Na gumama		10.000.000
19.	Usred nerada industrije, poljoprivrede, trgovine i drugih		30.000.000
20.	Domaće pokućstvo (nameštaj)		2.000.000
21.	Nameštaj po državnim i drugim javnim ustanovama sa kancelarijskim materijalom		3.000.000
22.	Poginulih (šteta za izdržavanje porodica) onesposobljenih (šteta za izdržavanje porodica) na prinudnom radu u internaciji u zarobljeništvu raseljeno	10.000 5.000 6.000 6.000 6.000 60.000	20.000.000 6.000.000 2.000.000 2.400.000 2.400.000 12.000.000
23.	Izdržavanje bivše Jugoslovenske armije " N.O.V. i P.O.J.		6.000.000 4.000.000
24.	Prosvetne ustanove		1.886.710
			221.361.710

Pavle Jovičić

OBLASNI NAROD. OSLOB. ODBOR za KOSOVO i METOHIJU
KESHILLI NAC. CLIRIMTAR per KOSOVE e METOHI

Br. No. 572 17. juna 1945, god.

viet

PRIZREN -PRIZREN

VENCESLAV GLIŠIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Trg Nikole Pašića 11, Beograd

RAZGOVOR SA DRAGOVANOM ŠEPIĆEM

Razgovor sa Dragovanom Šepićem, šefom Šubašićevog kabineta, obavila je UDB-a 1948. godine, kada je trebalo predvideti kako će se prema Sovjetskom Savezu ponašati bivši prdsednik Jugoslovenske kraljevske vlade dr Ivan Šubašić. Iako je UDB-a preko svojih ljudi u Šubašićevom kabinetu dok je bio ministar spoljnih poslova u jedinstvenoj vladi DFJ pratila svaki njegov korak, ipak je posle tri godine htela da sazna šta o njemu misli njegov bivši šef kabineta.*

Pre nego što damo komentar ove kratke beleške da se ukratko podsetimo biografije Šubašića. Rođen je 1892, iste godine kad i Tito, u okolini Karlovca. Kao student prava mobilisan je u austrougarsku vojsku u kojoj se borio u Prvom svetskom ratu na srpskom i ruskom frontu. Na frontu u Galiciji sa jedinicom kojom je komandovao prešao je na stranu Rusa, koji su ga lepo primili „sa kruhom i solju” kako je voleo da kaže. Iz Rusije je kao dobrovoljac otišao na Solunski front. Za zasluge u borbama na tom frontu odlikovan je ordenom „Belog orla sa mačevima” i francuskim ordenom „Za hrabrost”. Po završetku studija prava bio je advokat u Gorskom kotaru, gde je postao član HSS. Rano je uspeo da se približi Stjepanu Radiću, predsedniku stranke, kao kum njegovog zeta. Kao borac sa Solunskog fronta uvažavao ga je kralj Aleksandar Karađorđević, kod koga je posredovao u njegovim složenim odnosima sa Mačekom. Nije nimalo slučajno što ga je knez Pavle Karađorđević izabrao za bana Hrvatske posle sporazuma Cvetković Maček iz 1939. godine, kada je stvorena banovina Hrvatska. Za taj položaj HSS je imala značajnije ličnosti, ali je Šubašić uživao poverenje dinastije.

Kao ban Hrvatske otišao je sa Simovićevom vladom 1941. u emigraciju, koja ga je odredila u vladinu misiju u SAD gde se istakao u političkoj aktivnosti obračunavajući se kako sa velikosrpskim tako i sa velikohrvatskim idejama i grupama. Među prvima je pozdravio narodnooslobodilačku borbu u zemlji na kongresu Hrvata u SAD februara 1943.

Šubašićevu aktivnost u SAD zapazila je američka administracija, posebno šef vojnoobaveštajne službe pukovnik Donovan koji je stupio u kontakt sa njim u avgustu 1943, da bi ga u proleće 1944. predložio Čerčilu i kralju Petru II za predsednika jugoslovenske kraljevske vlade. Kada je kralj na Čerčilov pritisak pristao da u maju 1944. promeni Purićevu vladu, Donovan je doputovao sa Šubašićem, da bi i on ubedio kralja da mu je Šubašić „najverniji jugoslovenski političar u inostranstvu.” Kralj se kolebao da to prihvati zbog velikog otpora srpskih političara koji nisu pristajali da budu predsednici vlade iz koje je trebalo da odstrane Dražu Mihailovića, niti su podržavali Šubašića, iako im je bio najbliži od hrvatskih političara.

Konačno na pritisak Čerčila, Ruzvelta i Donovana kralj je bio prinuđen da 1. juna 1944. imenuje Šubašića za predsednika vlade i ministra svih resora. Ovim imenovanjem Šubašić je primio veliku odgovornost u posredovanju između kralja i Tita odnosno između legitimiteta kraljevske vlade i revolucionarnih promena u

---

* Beleška o razgovoru sa Šepićem sačuvana je u arhivu službe bezbednosti u dosijeu br. I-A-II, 22560 što je bio verovatno Šubašićev dosije kao spis br. 38.

zemlji, zalažući se za što veću samostalnost hrvatskog naroda u okviru federativne Jugoslavije, koju bi sačinjavala tri naroda Srbi, Hrvati i Slovenci. Na ovom trnovitom putu doživeo je mnoge uvrede i poniženja, ali je uporno težio kompromisu ubedeo da će na taj način sprečiti građanski rat u Jugoslaviji. Razgovori sa Titom o spajanju dveju vlada i prenosu kraljevske vlasti na namesništvo trajali su od juna do novembra 1944, najpre na Visu polovinom juna, zatim u Kazerti 12. avgusta uz Čerčilovo prisustvo, da bi na kraju u Beogradu 1. novembra 1944. bio postignut beogradski sporazum.

Prema tom sporazumu „kralj Petar II ne ulazi u zemlju dok narodi o tome prvo ne donesu svoju odluku, a u njegovoj odsutnosti kraljevsku vlast da vrši kraljevsko namesništvo”. Ono će biti uspostavljeno „ustavnim aktom kralja na predlog kraljevske vlade, a po sporazumu predsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije maršala Josipa Broza Tita sa predsednikom Kraljevske vlade dr Ivanom Šubašićem. Kraljevsko namesništvo polaže zakletvu kralju, a vlada polaže zakletvu narodu.

Pošto je Jugoslavija priznata u društvu Ujedinjenih naroda u starom obliku, i kao takva funkcioniše, mi ćemo tako našu zemlju predstavljati i dalje pred vanjskim svetom i u svim aktima spoljne politike, dok naša državna zajednica, buduća demokratska federativna Jugoslavija, ne dobije slobodnom odlukom naroda, svoj definitivni oblik vladavine. Takav oblik vladavine u Jugoslaviji ostaje do odluke Ustavotvorne Skupštine, tj. do konačnog uređenja države.” Sporazumom je dogovoreno da se formira zajednička vlada od 28 ministara.

Ovaj sporazum je mogao biti priznat kad ga prihvate Velika Britanija, Sovjetski Savez, SAD, vlada i kralj. Sa velikim saveznicima nije bilo problema oko njegovog priznanja, ali se kralj Petar II duže opirao smatrajući ga prećutnom abdikacijom. Krajem januara 1945, pokušao je da smeni Šubašića, ali je na pritisak Čerčila, koga su podržali Staljin i Ruzvelt, bio prinuđen da prihvati beogradski sporazum. Posle konferencije velike trojice u Jalti na kojoj je doneta preporuka da se sprovede sporazum Tito – Šubašić, kralj je 12. februara potpisao izjavu u kojoj saopštava da kraljevska vlada odlazi u Beograd sa njegovim punim odobrenjem i potrebnim instrukcijama. U njima se naglašava da jedinstvena vlada može biti formirana tek pošto namesništvo bude pravilno sastavljeno i položilo zakletvu kralju. U vladi treba da bude zastupljeno što više struja različitog javnog mišljenja i raznih stranaka. Na kraju se zahtevalo da se realizuju odluke Jaltske konferencije, pri čemu se mislilo na dva amandmana: da se sastav AVNOJ-a proširi politički nekompromitovanim poslanicima poslednje Narodne skupštine Jugoslavije i javnim ličnostima i da odluke AVNOJ-a verifikuje Ustavotvorna skupština. Šubašićeva vlada je postojala do 5. marta 1945, kada je podnela ostavku kraljevom namesništvu. Istovremeno NKOJ je predao ostavku AVNOJ-u i od dve vlade obrazovana je jedinstvena vlada DFJ u kojoj od 28 ministara samo pet nisu bili partizani. U toj vladi Šubašić je bio ministar spoljnih poslova do oktobra 1945. kada je podneo ostavku.

Pobednici su posle ostavke brzo zaboravili Šubašića i njegove zasluge za postizanje kompromisa između kralja i Tita i setili su ga se 1948, kada je za njih mogao da predstavlja potencijalnu opasnost u slučaju da ga Staljin iskoristi u borbi protiv Tita.

Šubašićeva vlada je ispunila svoju istorijsku ulogu. Politikom koju je vodila okončala je paralelizam dve vlade – jedne kraljeve u izbeglištvu i druge revolucionarne u zemlji – i omogućila da narodi Jugoslavije dočekaju kraj rata sa jedinstvenom vladom. Time su stvoreni uslovi da se u poslednjoj fazi rata olakšaju borbe za oslobođenje Jugoslavije i izbegne opasnost od građanskog rata.

BELEŠKA O RAZGOVORU SA DRUGOM ŠEPIĆEM

„Šef kabineta kod dr Šubašića postao sam u mesecu junu 1944. god. To postavljenje došlo je za mene potpuno iznenada i meni ni danas nije jasno čime sam pao u oči Šubašiću da me on postavi za šefa kabineta.

Kada mi je dr Šubašić rekao da sam postavljen za šefa kabineta, tada je dodao da se spremim za put. Kada sam ja upitao da li će put biti duži i da li treba što svečano, on mi je rekao da će put biti dugačak, ali da nije potrebno nikakvog naročitog ni svečanog spremanja, već samo sasvim obično. To je bilo pred prvi sastanak sa drugom Titom na Visu.

Prvim razgovorima koje je on vodio sa Titom ja nisam prisustvovao i ne znam njihovu sadržinu, jer je Šubašić bio veoma neproverljiv čovek.¹ U docnijim razgovorima koje je on vodio sa drugom Titom prisustvovao sam i ja. Ti razgovori nisu bili toliko značajni. Ja sam tada mogao da primetim samo toliko da se oni dvojica odnose jedan prema drugoma kao dva stara i dobra prijatelja.²

U svome sporazumevanju sa drugom Titom, Šubašić je imao puno teškoća koje su s jedne strane dolazile od ministara stare vlade, a i njegovih sopstvenih, koji su bili protivni sporazumu, a sa druge strane od samih Engleza, koji su veoma rđavo i nerado gledali na ovaj njegov rad.

Kada se Šubašić vratio sa svoga prvog sastanka sa Titom, ministri su ga dočekali sa neprijateljstvom,³ a tako isto i Englezi koji nisu verovali u mogućnost sporazuma sa Titom, a nisu ga ni želeli. Čerčil je tada rekao za Šubašića da on nije predsednik vlade već Titov advokat u Londonu.⁴ Ovo je dolazilo i otuda što su se Englezi nadali da će Šubašića iskoristiti kao svoga piona protivu Tita.

¹ Šubašić je bio vrlo oprezan i nepoverljiv političar koji je krio svoje namere, tako da ni njegovi najbliži saradnici nisu bili dovoljno upoznati sa njegovim planovima i akcijama, pa je zbog toga kod njih izazivao sumnje i nepoverenje. Voleo je da čuje savete od ljudi koje je cenio, ali je kao predsednik vlade odluke sam donosio. Kad je očekivao da će naići na otpor krio je svoje namere, pa je partnere i saradnike stavljaio pred svršen čin. Prvaci HSS su ga teško odgonetali, jer je u ophođenju bio srdačan, ali politički rezervisan.

² Šubašić je, kako je kasnije pričao svojim saradnicima, bio ugodno iznenađen srdačnošću sa kojom ga je Tito dočekao prilikom njihovog susreta na Visu, kao i izjavom na početku razgovora da se u London neće vratiti neobavljena posla. Od prvog susreta imao je predubeđenja da ga Tito neće prevariti. Na sve primedbe srpskih, slovenačkih i hrvatskih političara u emigraciji da Titu ne treba verovati odgovarao je da on veruje da Tito neće uvesti komunizam u Jugoslaviji i da ga njegove „zagorske plave oči” ne mogu prevariti. Osim Šepića i Čerčila je prilikom razgovora sa Titom i Šubašićem u Kazerti primetio da su se „Ban i Tito odviše dobro slagali”. Nije bez značaja činjenica da su se za pregovaračkim stolom našla dva Hrvata, koja su bitno uticala na oblikovanje Jugoslavije u toku i posle rata.

³ Šepić misli na bivše srpske ministre, ali i hrvatske i slovenačke, koji nisu bili u Šubašićevoj vladi. Posle povratka sa Visa Šubašić je u Londonu naišao na rezervisan ili potpuno negativan stav prema svom sporazumu sa Titom kod većine jugoslovenskih političara. Čak ni vodeći članovi HSS nisu odobravali njegovo „popuštanje” Titu. Slobodan Jovanović, Miloš Trifunović, Milan Grol i drugi srpski političari zauzeli su odbojan stav prema sporazumu sa Visa, shvatajući ga ne samo napadom na Dražu Mihailovića i njegov pokret, nego i napadom na celo srpstvo. U tome je prednjačio Slobodan Jovanović izjavom da je „sve ovo upereno protiv Srba”. Šubašiću su prigovarali da je u svemu popuštao Titu i da suviše veruje u njegova obećanja, da ne ume pred njim odbraniti svoja gledišta i uspešno okončati poverenu misiju.

⁴ Šepićeva tvrdnja da Britanci nisu želeli Šubašića nije uverljiva. Poznato je da ga kralj nije hteo za predsednika vlade i da je nametnut sa američke i britanske strane, a i sam...

Ovo njihovo neraspoloženje dalo se najbolje videti onda kada smo išli na drugi sastanak sa Titom. Englezi nam tada nisu hteli dati vojni avion, kao ni pratnju, već smo putovali u jednom sasvim običnom avionu. Pored toga oni su nas i pretresali, radi čega je Šubašić i protestovao u Rimu kod Engleza, radi pretresa njegove lične tašne, koju je on sam lično nosio i u kojoj su se nalazila poverljiva akta.⁵

Po povratku sa svoga drugog sastanka sa drugom Titom, kralj je ustao protiv sporazuma i tražio da Šubašić da ostavku, zbog toga što ne uživa kraljevo poverenje. Šubašić je odgovorio da ostavku ne može dati, jer nacionalni interesi to sada ne dozvoljavaju. Kralj je i po drugi put zatražio da on da ostavku, ali je Šubašić ostao uporan i nije hteo dati ostavku, jer mu je bila želja da sporazum sprovede u život.⁶

... Šubašić se ponosio time da je Čerčil njegova glavna snaga. Britanska vlada je htela da iskoristi Šubašićevu vladu kao instrument za kompromisno ujedinjenje svih borbenih snaga u Jugoslaviji. Međutim, kada je Šubašić naišao na odlučan otpor srpskih političara u emigraciji, ali i na rezervisan stav rukovodstva NOP-a Čerčil je procenio da Šubašić nije dovoljno jak da se nosi sa Titom, pa je odlučio da politiku kompromisa sa NOP-om preuzme u svoje ruke. U dokumentima ne postoje tragovi o tome da je Čerčil izjavljivao za Šubašića da je Titov advokat. Takvu izjavu je lansirao u decembru 1944. potpredsednik HSS, Juraj Krnjević kada se Šubašić vratio iz Beograda posle sklapanja beogradskog sporazuma sa Titom. Nezadovoljan ovim sporazumom Čerčil je nekoliko dana odbijao da primi Šubašića i za to vreme pronosile su se glasine po Londonu da je za Šubašića govorio da je izdajica i Titov advokat. Šubašićeva politika se temeljila na realnosti revolucionarnih promena u zemlji i dominantnoj ulozi velikih saveznika kako u vođenju rata tako i u dogovorima o budućem uređenju Evrope, pa i u rešavanju jugoslovenskog pitanja. Stoga je Šubašić uživao čas veću čas manju podršku pre svega Velike Britanije, koju su kritički i sa rezervom sledile SAD i na kraju bar javno Sovjetski Savez.

⁵ Šepić je pobrkao redosled putovanja Šubašića u zemlju. Ovo putovanje je bilo za treći sastanak sa Titom, polovinom oktobra 1944, kada ga je Tito pozvao da dođe u Srbiju u kojoj su se uspešno vodile borbe za konačno oslobođenje, da se konačno dogovore o spajanju dveju vlada i kraljevom namesništvu. U tom periodu su zahladneli odnosi između britanske vlade i Tita koji je odbijao zahtev Britanaca da se što pre formira zajednička jugoslovenska vlada koja bi dočekala Crvenu armiju. Pri tome se izgovarao da je u tom trenutku najvažnija borba za slobodu odbijajući da pozove Šubašića u zemlju dok Srbija ne bude oslobođena. Šubašić je krenuo iz Britanije 14. oktobra 1944. i na tom putovanju doživeo mnogo neprijatnosti kao da se htelo da oseti kako je britanska vlada nezadovoljna njime. Ukrcan je na običan transportni avion bez sedišta, tako da je putovao ležeći na podu. Putovao je preko Marselja do Napulja, gde ga niko nije sačekao. Pretresli su mu i prtljag u kome je nosio poverljiva dokumenta. Ponižavajući tretman Šubašića dao je povoda ministru Makmilanu da zameri britanskom ministarstvu spoljnih poslova: „Osim ako mi namerno ne postupamo tako grubo sa Šubašićem, mislim da on i general Velebit zaslužuju da imaju sedišta kad putuju britanskim avionom.”

⁶ Kada se Šubašić, posle sporazuma sa Titom u Beogradu i boravka u Jugoslaviji i Sovjetskom Savezu, nakon skoro dva meseca vratio u London u decembru 1944. naišao je na veliku odbojnost kralja Petra II prema sporazumu. Kralj nije prihvatao da mu drugi određuju namesništvo, nastojeći da se bilo koji njegov predlog prihvati i da bar Šubašićeva vlada vrši vlast do Ustavotvorne skupštine. Kad to nije uspeo u drugoj polovini januara 1945. zatražio je Šubašićevu ostavku. Šubašić je prvi put u audijenciji kod kralja odbio ostavku 24. januara imajući podršku britanske i sovjetske vlade, dok su SAD u početku bile rezervisane. Drugi put odbio je ostavku 26. januara izjavivši na sednici svoje vlade da u slučaju da svi ministri daju ostavke on to neće učiniti. Na kraju je pod pritiskom velikih saveznika postignut kompromis. Kralj je 29. januara potpisao odluku o prenosu svoje vlasti na namesništvo do odluke ustavotvorne skupštine, a Šubašićeva vlada je formalno podnela ostavku uz istovremeno imenovanje nove vlade u istom sastavu.

Kada su Englezi videli da kralj nije u stanju da od Šubašića iznudi ostavku, oni su sami preduzeli ofanzivu u tome cilju. Oni su prvo uspjeli da njegove ministre u njegovoj vladi pobune protiv njega, ali kada ni to nije uspjelo oni su pribegli drugoj taktici. Oni su sada prišli samome Šubašiću savetujući mu da on sam bez obzira na protivljenje i neprijateljstvo kralja i ministara otputuje u zemlju, da bi na taj način sproveo u život odredbe sporazuma. Što se tiče kralja Englezi su tvrdili da on za njih ne znači ništa i da se oni neće obzirirati na njega. Međutim, Šubašić je prozreo politiku Engleza i odbio je da se vrati u zemlju pre nego mu kralj dozvoli, ističući da je on predsednik kraljevske vlade i da se on kao takav ne može vratiti u zemlju bez njegovog odobrenja.⁷

Pre nego što je sklopio sporazum sa drugom Titom, Englezi su vršili pritisak na Šubašića da u njegovu vladu uđe Milan Grol, na što je Šubašić bio protivan. Tek kada je sporazum bio zaključen on je pristao da Grol uđe u vladu i to zato što je sada bio primoran da kao ministar koji ulazi u vladu prethodno prizna sporazum, što je za Šubašića bilo važno. Kada je docnije Grol dao ostavku, Šubašić je bio zadovoljan, jer u njemu on nikada nije video dobrog saradnika.⁸

Kada je Maček pobjegao iz zemlje Šubašić je bio veoma ljut. On je govorio da je Maček pogrešio zašto je pobjegao i zašto nije dočekao slobodu u Zagrebu, odnosno u zemlji. U zemlji bi mu lakše bilo, govorio je Šubašić, da se brani od optužbi zbog saradnje sa ustašama i okupatorom.⁹

Kada smo izlazili sa kongresa Fronta u Beogradu, on mi je rekao: „Vidite li, kolika je snaga fronta i koliko je on snažan. Varaju se oni koji misle da se on može razbiti. Front je duboko i snažno prodro među narod i mase.”

Kada su po Beogradu počele da kruže vesti o predstojećoj njegovoj ostavci ja sam ga upitao: „Gospodine predsedniče, šta mislite povodom takvih vesti?” On mi

⁷ Iako je izjavljivao da prema kralju ima „jake moralne obaveze” u dogovoru sa Staljinom Čerčil je predložio Šubašiću da će, ukoliko kralj ne prihvati sporazum, britanska i sovjetska vlada postupiti kao da ga je prihvatio i da on može otputovati u Beograd, gde se na osnovu sporazuma može formirati jedinstvena vlada, koju će priznati i Britanci i Sovjeti. Šubašić je, međutim, bez obzira na krizu odnosa sa Petrom II, strpljivo čekao da kralj prihvati sporazum i odobri mu da krene u Beograd.

⁸ O Grolovom ulasku u Šubašićevu vladu Šepić u ovoj izjavi nije dao zadovoljavajuće objašnjenje. Pre nego što je postao predsednik vlade Šubašić je predlagao Britancima da predsednik bude Srbin i to Milan Grol. Međutim, Grol je odbio zalažući se kako je preneo Šubašić „za tekovine Draže Mihailovića, a time i njega samog, bacajući Tita na teren Jugoslavije van srpskih zemalja.”

Britanski političari su stalno nastojali da Šubašićevu vladu ojačaju uglednim srpskim političarima nezavisnim od NOP-a. Kada su propali pokušaji da predstavnik četničkog Centralnog nacionalnog komiteta uđe u vladu, britanska diplomatija se ponovo vratila zahtevima da to učini Grol. Kada su polovinom septembra 1944. zahladnili odnosi Britanaca sa Titom Ind je od Šubašića ultimativno zahtevao da Grol uđe u vladu, ali je on i ovog puta odbio tu ponudu obrazloživši da ne može ući u vladu čija je politika da se NOP silom oružja nametne srpskom narodu. Grol nikad nije bio u Šubašićevoj vladi, a u jedinstvenu vladu DFJ ušao je kao prvi potpredsednik od avgusta 1945, kada je dao ostavku.

⁹ Rukovodstvo NOP-a započelo je u jesen 1944. sve oštriju kampanju u partizanskoj štampi protiv vodstva HSS, čiji je cilj bio da politički kompromituje vodstvo stranke i Mačeka zbog saradnje da ustašama i okupatorom. U pokušaju da zaštiti Mačeka kome je bio privržen Šubašić je od Tita dobio obećanje da se to neće više činiti, ali je kampanja nastavljena. Propali su i svi pokušaji rukovodilaca HSS Magovca i Košutića da stranka sačuva identitet, veću samostalnost i slobodu akcije u okviru Narodnog fronta. Imajući sve to u vidu Maček nije smeo da sačeka oslobođenje Jugoslavije i pobjegao je u inostranstvo.

je odgovorio: „To nije istina, jer bi to značilo jedan udarac po političkom životu i po konsolidaciji političke situacije u zemlji.”

Na nekoliko dana pre ostavke on je otišao u Zagreb gde je imao sastanak sa starim vođstvom HSS. Odmah po svom dolasku natrag on je dao ostavku. Ja tumačim, kaže Šepić, da je on dao ostavku zato što se plašio da ne bude isključen iz članstva HSS. Govoreći o HSS Šepić je spomenuo da vođstvo koje sad vodi stranku nema političkog autoriteta među masama, jer da je ono novo i da ga mase takoreći skoro i ne poznaju, i da se ono kao takvo ne može uporediti sa starim vođstvom, koje je povezano sa strankom skoro od dana njenog stvaranja. Staro vođstvo HSS kome se orijentiše izvestan deo masa predstavlja stranku izvan Fronta.

Posle date ostavke, kaže Šepić, ja sam očekivao da će doći do pregovora sa Titom, i u tome ubeđenju sam bio nekoliko dana, ali posle izvesnog perioda vremena, ja sam se uverio da od toga mena ništa.

Odnos Šubašića prema meni bio je odnos šefa prema običnom činovniku. On u mene nije imao dovoljno poverenja i nikad mi nije hteo kazati ništa od onoga što je on smatrao poverljivim. On je imao običaj da izvesna akta naročito poverljiva ne zavodi, samo da ja ne bih bio u stanju da ih saznam. Takav je bio i u razgovorima o sastancima sa Titom.

Prema Anglo-Saksoncima bio je neprijateljski raspoložen, i oni su u njemu gledali neprijatelja.¹⁰

U svojim osećanjima prema Rusima bio je „sentimentalan” (izraz Šepićev). On je prema njima imao osećaj ljubavi, ali kroz koju nije mogao sve stvari prema njima oceniti realno. Moglo se na njemu primetiti da je panslavista.”¹¹

---

¹⁰ Šepićeva tvrdnja da je Šubašić prema Anglosaksoncima bio neprijateljski raspoložen i da su oni u njemu gledali neprijatelja je nelogična. Pre svega ne bi ga kao neprijatelja izabrali za predsednika prijateljske vlade, a da ne govorimo o tome da je njegovu politiku kompromisa sa Titom dirigovala upravo britanska vlada. Bez obzira na povremena nezadovoljstva njegovom vladom, Britanci su ga ostavili na njenom čelu do spajanja sa NKOJ-em. Izgleda da je to nekom trebalo da tako izjavi pogotovu ako se zna da je ova beleška bila posleđena Titu.

¹¹ Šubašićeva naklonost prema Rusima potiče iz njegove mladosti, kada je kao austro-ugarski vojnik koji se predao ruskoj vojsci bio lepo dočekan i to nije mogao da zaboravi. Iako je kao panslavista težio zbližavanju katoličkih Slovena ipak je najviše uvažavao Ruse. Čim je dobio mandat za sastav vlade tražio je kontakt sa sovjetskom vladom da bi regulisao međusobne odnose i dobio podršku za svoju državničku aktivnost. Molotov mu je obećao da će mu odmah biti omogućena poseta Sovjetskom Savezu, ali je rukovodstvo NOP-a to sprečilo, tako da je Sovjetski Savez posetio tek posle potpisivanja beogradskog sporazuma, u novembru 1944. Staljin je tom prilikom u prisustvu Kardelja odigrao ulogu Šubašićevog advokata, jer je bolje branio njegovu politiku nego on sam, kako se kasnije sećao Kardelj. Oštro je kritikovao rukovodstvo NOP zbog sektašenja i odbijanja da se kralj vrati u Jugoslaviju, savetujući im da uspostave „istinsku demokratiju” sa kojom mora ići i smisao za red. Iako je u razgovorima sa Staljinom bio krajnje zakopčan i više je kao svedok pažljivo slušao, činilo mu se da je u Moskvi naišao na puno razumevanje svojih stavova i da sovjetska vlada računa s njim. Takvo uverenje mu je kasnije davalo veću sigurnost u nastupima i prema britanskoj vladi i prema Titu.

PETAR DRAGIŠIĆ, istraživač-pripravnik,
Institut za noviju istoriju Srbije
Trg Nikole Pašića 11, Beograd

IZVEŠTAJ O POSETI GRUPE AMERIKANACA JUGOSLAVIJI 1954. GODINE

Rezolucija Kominforma, koja je za posledicu imala prekid veza Jugoslavije sa SSSR-om i sovjetskim satelitima, u potpunosti se odrazila na međunarodni aspekt delovanja Narodne omladine Jugoslavije (NOJ). Dotadašnja tesna saradnja sa omladinskim organizacijama socijalističkih zemalja naglo je pogoršana.¹ Iznenađna izolacija u kojoj se Narodna omladina Jugoslavije našla nametnula je potrebu za povezivanjem sa omladinom izvan socijalističkog lagersa, posebno iz Zapadne Evrope i SAD. U tom cilju NOJ je nastojala da organizuje posete Jugoslaviji omladinaca i studenata iz raznih evropskih i vanevropskih zemalja. U prvo vreme radilo se o posetama inostrane omladine u okviru radnih grupa i brigada. U periodu od 1949. do 1951. godine na radnim akcijama u Jugoslaviji učestvovalo je 3.740 omladinaca iz inostranstva. Jugoslaviju je u tom periodu posetilo i više delegacija omladinskih i studentskih organizacija iz Francuske, Velike Britanije, skandinavskih zemalja. Većinu tih poseta organizovala je Narodna omladina Jugoslavije.²

U cilju stvaranja institucionalnog okvira koji bi osigurao dalji razvoj takvog oblika aktivnosti NOJ, februara 1952. godine formiran je, pri Međunarodnoj komisiji CK NOJ, Biro za razmenu i putovanja.³ Te godine je, u organizaciji Biroa, Jugoslaviju posetilo više od hiljadu omladinaca iz inostranstva. Slaba propagandna kampanja i visoke cene u letovalištima Biroa uticali su da broj inostranih posetilaca ne bude i veći.⁴

U prvoj godini Biro je radio isključivo kao „izvršilac planova” međunarodne komisije NOJ. Institucionalnu samostalnost stekao je godinu dana kasnije (1. aprila 1953), kada je predsedništvo CK NOJ donelo odluku da se *Biro za Međunarodnu razmenu omladine i studenata* formira kao posebna organizaciona jedinica pri CK NOJ.⁵

Prema statutu osnovni zadaci Biroa su da „omogućiti stranoj omladini i studentima boravak u Jugoslaviji, upoznavanje sa našom zemljom (FNJR – nap. aut.), njenim prirodnim lepotama, istorijskim i kulturnim spomenicima, upoznavanje sa

---

¹ To pogoršavanje dostiglo je vrhunac 1950. godine isključivanjem NOJ-a iz Svetske federacije demokratske omladine, koja je okupljala prevashodno omladinske organizacije zemalja istočnog bloka i bila pod snažnim sovjetskim uticajem. *Povodom Bukureštanskog zasedanja Izvršnog komiteta SFDO*, „Omladina”, 29. januar 1950.

² Arhiv Jugoslavije (AJ), Savez studenata Jugoslavije, 145-39-104, Program za turističku razmenu sa inostranim omladincima i studentima.

³ AJ, Biro za međunarodnu razmenu omladine i studenata, 293-1-2, Izveštaj o ovogodišnjim letovalištima (1952. godina); AJ, 293-1-2, Izveštaj o problemima i radu Biroa za međunarodnu razmenu omladine i studenata.

⁴ AJ, 145-39-109, Program za turističku razmenu sa inostranim omladincima i studentima; AJ, 293-1-2, Izveštaj o ovogodišnjim letovalištima (1952. godina).

⁵ AJ, 293-1-2, Izveštaj o problemima i radu Biroa za međunarodnu razmenu omladine i studenata; AJ, 293-1-1, Odluka Predsedništva CK NOJ o osnivanju Biroa za međunarodnu razmenu omladine i studenata (4. april 1953).

društenopolitičkim uređenjem, ekonomikom... i drugim oblastima života naroda FNRJ, kao i sa organizacijom Narodne omladine Jugoslavije i Saveza studenata Jugoslavije”, kao i „da omogući našoj (jugoslovenskoj – nap. aut.) omladini i studentima odlazak u inostranstvo i upoznavanje sa drugim zemljama, sa naprednim organizacijama, da omogući usavršavanje stranih jezika i upoznavanje nauke i kulture drugih naroda...”.⁶ Celokupan nadzor nad delovanjem Biroa, kao i kadrovska politika, spadali su u isključivu nadležnost CK NOJ.⁷

Za posetioce iz inostranstva Biro je organizovao tri letovališta: u Kraljevici (nedaleko od Rijeke), Zadru i Dubrovniku. Radi upoznavanja gostiju sa prilikama u Jugoslaviji u letovalištimu su održavana različita predavanja i diskusije. Uprave letovališta su organizovale posete lokalnim preduzećima, izlete i društvene večeri.⁸ Biro je za prijem gostiju koristio i prihvatne centre u univerzitetskim centrima, kojima je neposredno upravljao Savez studenata.⁹

Pored letovališta, najvažniji segment delovanja Biroa za razmenu bilo je organizovanje turneja stranih omladinaca po Jugoslaviji. Biro je grupama obezbeđivao vodiče, većinom studente sa dobrim poznavanjem stranih jezika. U zavisnosti od karaktera turneje, za učesnike su bili predviđeni posebni programi. Tako su, na primer, za učesnike tzv. ekonomsko-političkih turneja bila organizovana različita predavanja koja su tretirala pitanja društveno-političkog uređenja Jugoslavije.¹⁰

U organizaciji Biroa za međunarodnu razmenu omladine i studenata Jugoslaviju je od 1954. do 1958. godine posetilo preko dvanaest i po hiljada omladinaca i studenata iz inostranstva. Glavninu tog broja činili su omladinci iz zapadnoevropskih zemalja, od kojih je najveći deo dolazio iz Zapadne Nemačke, Francuske i Velike Britanije.¹¹ Iz vanevropskih zemalja Jugoslaviju je, u organizaciji Biroa, posećio upadljivo manji broj omladinaca. Osim nešto većeg broja iz SAD, broj omladinaca iz ostalih zemalja bio je gotovo simboličan.¹²

Deviznim sredstvima, ostvarenim prihvatom inostrane omladine, Biro za međunarodnu razmenu omladine i studenata finansirao je posete jugoslovenske omladine inostranstvu. U periodu od 1954. do 1958. godine u inostranstvo je, posredstvom Biroa, putovalo oko 2500 jugoslovenskih omladinaca. Najveći deo njih posetio je zemlje Zapadne Evrope.¹³

Među brojnim omladinskim organizacijama sa kojima je Biro za razmenu saradivao nalazila se i United States National Student Association, sa sedištem u Njujorku. Plod saradnje Biroa za međunarodnu razmenu omladine i studenata sa ovom organizacijom predstavljale su, počev od 1953. godine, turneje američkih omladinaca po Jugoslaviji.¹⁴ Izveštaj o turneji održanoj od 30. jula do 11. avgusta

⁶ AJ, 293-1-1, Statut Biroa za međunarodnu razmenu omladine i studenata (1958).

⁷ Isto.

⁸ AJ, 293-1-2, Izveštaj o aktivnostima Biroa za međunarodnu razmenu omladine i studenata.

⁹ Isto. Radilo se o prihvatnim centrima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i Skoplju. Prihvatnim centrima u Rijeci, Splitu i Dubrovniku rukovodio je neposredno Biro.

¹⁰ Isto.

¹¹ AJ, 293-1-2, Statistički pregled prolaska inostrane omladine preko Biroa u periodu 1954-1958.

¹² Isto. Iz SAD je ukupno došlo 189, iz Sirije 22, Tunisa 36, a iz Maroka 20 omladinaca. Normalizacijom odnosa sa SSSR-om u Jugoslaviju su, preko Biroa, počev od 1957. godine počeli da dolaze i omladinci iz Čehoslovačke i Poljske.

¹³ AJ, 293-1-2, Odlazak jugoslovenske omladine u inostranstvo.

¹⁴ AJ, 293-1-2, Pregled organizacija sa kojima je Biro bio u redovnom kontaktu; AJ, Savez studenata Jugoslavije, 145-39-104.

1954. sadrži koncizan pregled aktivnosti njenih učesnika, sa posebnom analizom najistaknutijih članova grupe. Ponašanje, pitanja i primedbe ukazuju na stavove učesnika turneje prema pojedinim segmentima ondašnje jugoslovenske stvarnosti.

IZVEŠTAJ O AMERIČKOJ EKONOMSKO-POLITIČKOJ TURNEJI

Učesnika 25
Vodiči: Pobulić Sima
Todorović Olivera

Trajala od 30. VII do 11. VIII
posetila: Ljubljanu, Zagreb, Beograd,
Sarajevo, Dubrovnik, Rijeku

Grupa je odmah po dolasku ispoljila veliki interes za našu zemlju. Već prvih dana zasipali su nas svim mogućim pitanjima. Napominjemo da su ova pitanja bila korektna i pokazivala mnogo dobre volje da razumeju i upoznaju našu zemlju, suprotno našim očekivanjima. Kasnije ton njihovih pitanja biće izmenjen.

Prvi mali konflikt dogodio se u Ljubljani; po dolasku u grad, trebalo je da se grupa registruje kao i obično, ali je nekolicina odbijala da da svoje pasoše. To su obrazlagali time što im je rečeno u SAD od strane službenih organa da pasoše građana američkih država ne treba nikome da daju, niti da se od njih rastaju. Ipak kad smo im objasnili da se moraju pridržavati naših zakonskih propisa, dok se nalaze na našoj teritoriji, oni su dali, ali sa izvesnim negodovanjem. I kasnije smo imali te teškoće sa istim ljudima.

U Litostroju smo imali prvu diskusiju, u kojoj je na pitanja odgovarao predsednik sindikata fabrike. U toj diskusiji, u kratkim crtama, prilično nepovezano bio im je objašnjen naš sistem radničkog samoupravljanja. Njihova su pitanja bila: Kakve su kompetencije radničkih saveta; mogu li preduzeća bankrotirati; kakav je uticaj države; položaj direktora; da li preduzeće plaća porez; kako se deli „profit”. Najinteresantnije pitanje je bilo: odnos sindikata i radničkih saveta. Posle naših objašnjenja imali smo utisak da to nisu sasvim razumeli, tako da će im se taj problem objašnjavati i na sledećim debatama. Mnogi su se interesovali da li je predsednik sindikata radnik, koji radi u proizvodnji, ili profesionalni rukovodilac; da li je članstvo dobrovoljno; da li radnici pokazuju interes za sindikate i koliki je procenat članova sindikata u fabrici.

Za vreme obilaska fabrike nije bilo nekih značajnijih pitanja. Prema njihovim izjavama to je bila prva poseta velikoj fabrici mnogima od njih.

U Zagrebu smo imali diskusiju sa katoličkim sveštenicima, kojoj je prisustvovalo svega četrnajest. Diskusija se vodila u Državnoj komisiji za verska pitanja. Na pitanja je odgovarao član verske komisije, katolički profesor teologije. On je kao uvod dao kratak istorijski pregled religije u Jugoslaviji (i) statističke podatke o broju pripadnika pojedinih crkava. Posebno je objasnio naše ustavne principe u vezi religije i crkve i našu koncepciju o verskoj nastavi u Jugoslaviji, o tome da li je skolastička nastava antireligiozna (prilikom odgovora na ovo pitanje, vođa njihove grupe Marshal Dill je rekao da je to velika šteta za narod, jer mlade generacije postaju antireligiozne, a stare izumiru, pa uskoro neće biti ljudi koji poštuju Boga); da li država materijalno pomaže crkve i koliko; kako se izdržavaju sveštenici itd. Posle ovih pitanja diskusija je prešla na teren filozofije. Prof. Marshal izneo je čisto dogmatsko katoličko mišljenje da na prvom mestu treba uvek da bude bog, pa onda ljudi i država i odmah je dodao da je on svestan da se niko toga ne drži i da bi se sa našim mišljenjem (da su uvek prvo ljudi) složila većina njegovih zemljaka, ali da je to nažalost činjenica. Mnogo smo se zadržali na njihovom pitanju, da li nastavnik koji je religiozan može da predaje u religioznom duhu, a ne marksističkom. Jer po njihovoj logici: kakva je to sloboda ako neko mora da radi protivno svome ubeđenju i zašto je u Jugoslaviji antireligiozna školska nastava, kad je ogromna većina ljudi religiozna. Primitili smo da je profesor otišao nezadovoljan sa ove debate i da je očekivao mnogo više. Interesantno je da Stepinac nije pomenut.¹⁵ Kasnije će se voditi ponovo diskusija o verskim problemima, verskoj toleranciji i političkoj aktivnosti crkava.

¹⁵ Nadbiskup Alojzije Stepinac osuđen je 1946. na kaznu zatvora u trajanju od šesnaest godina. Uslovno je oslobođen 1951, posle čega je pod prismotrom vlasti do smrti 1960. boravio u rodnom mestu Krašić. Sudbina nadbiskupa Stepinca predstavljala je predmet stalnog interesovanja katoličkih krugova u SAD.

Na putu Zagreb-Beograd razgovarali smo o Gvatemali. Pitali su nas kakvo imamo mi mišljenje o nedavnim događajima u toj zemlji. U grupi su bila podeljena mišljenja; jedni su osuđivali svoju vladu i Junajted Fruit Company¹⁶, a neki samo način na koji je srušena Arbanazova vlada. Na kraju su se ipak složili da je naše mišljenje skoro potpuno ispravno, ali nikako nisu hteli da priznaju da je to jedan opasan presedan u međunarodnoj politici i da je naneo mnogo štete američkom prestižu u svetu. Kasnije Gvatemalu nisu više spominjali.¹⁷

U Beogradu na večeri postavljali su nam pitanje koje ih je kako nam se čini, najviše interesovalo: zašto mi imamo tako veliku armiju, jer je to svakako veliki teret za narod; da nije to zbog toga da bi se narod držao u pokornosti (!) da li je opasnost od Rusije i njenih satelita zaista tako velika; zašto mi tu brigu o narodnoj odbrani ne prepustimo velikim silama (zašto napr. SAD-u ne dozvolimo izgradnju velikih vojnih baza na našoj teritoriji). Tom prilikom pokazali su se prilično neobavešteni o događajima u Evropi tokom Drugog svetskog rata. Tako su rekli da su Rusi oslobodili Jugoslaviju. Objasnili smo im i naš stav prema Severnom Atlanskom savezu.

U Centralnom odboru sindikata je bila debata o radničkom samoupravljanju i sindikalnim organizacijama. Ponovo su tražili da im se objasni funkcija radničkih saveta i sindikata. Interesovali su se o životnom standardu u Jugoslaviji; zašto je on tako nizak; o stanju pojedinih grana industrije; zašto radnici pristupaju sindikatima kad kao članovi nemaju nikakve posebne beneficije.

Uveče 3. VIII jedna grupa otišla je u „Kristal“-bar gde je bila u društvu nekih beogradskih mladića sumnjivih kvaliteta. Nismo uspeali da saznamo sa kim su bili.

Diskusija u Državnom sekretarijatu za spoljne poslove bila je svakako najinteresantnija za Amerikance. Pitanja su bila: kako smo uspeali da uspostavimo odnose i sa Istokom i sa Zapadom; o Stepincu; naš sadašnji odnos prema Rusiji; kakvi su naši argumenti za pripajanje Trsta Jugoslaviji; naš stav prema najnovijem rešenju toga pitanja; šta mislimo o protivnicima Arbanaza u Gvatemali. Bilo je govora i o Tripartitnoj pomoći Jugoslaviji.¹⁸ Utisak o ispravnosti naše spoljne politike bio je neobično jak, tako da su dugo spominjali ovaj razgovor kao najbolji koji su vodili u Jugoslaviji. Tu se govorilo i o Artukoviću.¹⁹

Na putu kroz Bosnu mi smo im usput pokazivali naše nove industrijske objekte i pričali o uspesima i teškoćama izgradnje naše industrije, ali začudili smo se kad su pokazali vrlo mali interes.

U Sarajevu je grupa imala veliki program, te nisu imali vremena da dođu u dodir sa našim građanima. Možda jedino za vreme kupovine. Na putu za Dubrovnik pričali smo im o našoj partizanskoj taktici i teškim borbama. Po njihovim pitanjima mogli smo zaključiti da o tome ne znaju ništa. Na primer, upitali su nas gde je bio Maršalov štab, i kad smo im objasnili da se Drug Tito kretao sa vojskom, bilo im je čudno; mislili su da je komanda bila na tajnom mestu, bez neposrednog kontakta sa vojskom i narodom. Razgovarali smo i o kvislin-

¹⁶ Treba: United Fruit Company.

¹⁷ Arbenzov režim u Gvatemali organizovao je radikalnu agrarnu reformu pod čiji je udar 1953. godine dospelo i američki kapital, otičen u posedima United Fruit Company. Takav razvoj događaja okrenuo je Ajzenhauerovu administraciju protiv Arbenza. Centralna obavestajna agencija (CIA) je, u cilju priprema za invaziju, organizovala obuku gvatemalskih izbeglica u Hondurasu, na čijem se čelu nalazio Karlos Kastiljo Armas. Armasove snage su 18. juna 1954. prešle granicu između Hondurasa i Gvatemale i započele borbu protiv vladinih snaga. Arbenz je ubrzo izgubio kontrolu nad vojskom i bio primoran da se povuče sa vlasti. Walter LaFeber, *America, Russia, and the Cold War*, New York 1985, 159-161.

¹⁸ Ekonomska pomoć Jugoslaviji, organizovana na tripartitnoj osnovi (SAD, Velika Britanija i Francuska).

¹⁹ Posle saznanja da se visoki funkcioner Pavelićevog režima Andrija Artuković nalazi u SAD, jugoslovenske vlasti su marta 1951. godine pokrenule pitanje njegovog izručenja. Usledila je reakcija hrvatske katoličke dijaspore u SAD, koja je apelovala na Belu kuću, Stejt department i pojedine senatore da se zahtevi za ekstradiciju odbace, sa argumentacijom da se sudstvo u Jugoslaviji nalazi u rukama komunista, te da bi to onemogućilo objektivno suđenje Artukoviću. Da bi izbegle eventualne negativne posledice ekstradicije (na unutrašnjem i spoljnom planu), SAD nisu udovoljile jugoslovenskom zahtevu za izručenjem Andrije Artukovića. Dragoljub R. Živojinović, *Vatikan, katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, Beograd 1994, 325-327.

zima. Veliki broj izdajničkih grupa izazivao je smeh kod njih; zamišljali su da smo imali samo Dražu Mihajlovića i Pavelića.

U Dubrovniku grupa se rasula i mi smo jedva uspevali da saznajemo gde se kreću i kuda odlaze. I kao što se moglo očekivati danju su bili na kupanju, a noću po barovima. Neke od devojaka su bile u prisnijim vezama sa dubrovačkim mladićima, dok su se neki naši muškarci takođe družili i sa devojkama sumnjivih kvaliteta. Na primer, jedna je Dubrovčanka tražila na rastanku da joj jedan Amerikanac da novaca, što je on odbio jer „nije imao“.

Ostali deo puta do Rijeke prošao je bez nekih značajnih pitanja. Njihovo ponašanje pri kraju boravka u Jugoslaviji postalo je neljubazno, ponekad i drsko od pojedinaca. Još nekoliko manje važnih stvari: nekoliko njih nam je podvuklo njihovu mržnju prema Nemcima; slično su se odnosili i prema Englezima, a naročito su im bili nepopularni s obzirom na njihove veze sa Kinom i Rusijom. Pitali su nas zašto mi primamo toliko nemačke turiste.

Zaboravili smo da spomenemo posetu seljačkoj radnoj zadrugi u okolini Zagreba. Tako su se raspitivali kakva je razlika između ruskih kolhoza i naših zadruga; da li je sve zajedničko (!); kakva je pomoć države; da li zadruge plaćaju porez; da li postoji razlika u tretiranju privatnih firmi i zadruga; da li privatni seljaci mogu da kupuju zemlju; zašto je minimum posedovanja zemljišta tako malen; kako mi mislimo da na tako malim parcelama sprovodimo mehanizaciju i moderniji način obrađivanja. Većina njih je vodila iscrpne dnevničke za vreme putovanja.

MARSHAL DILL, vođa grupe, profesor istorije u Njujorku, izraziti američki katolik irskog porekla, za koga su dogme Vatikana sve i sva. Bio je uglađen i taktičan i uvek rezervisan. Ponekad je iznosio svoje mišljenje o stvarima i događajima, koja su manje više bila reakcionarna. Grupa ga je poštovala. Nama je pomagao prilikom sakupljanja pasoša, jer kao što smo napomenuli bilo je i takvih koji su odbijali da ih daju. O svim problemima na putovanju dolazili smo lako do sporazuma. Sa sobom u koferu nosio je sveto pismo i molitvenik, a njegova putnička literatura bila je „Kardinal“. Svake nedelje odlazio je na misu. Odlično je poznao našu istoriju. U Sarajevu je objasnio detaljno atentat Principa grupi, ali je tvrdio da je atentat bio organizovan u Beogradu i da veliki deo krivice za izazivanje rata nosi Srbija. Kad smo im pričali o prisilnom pokrštavanju Srba u Hrvatskoj, rekao je da ga izvinemo, ali da on to ne može da veruje, pa ma kakve mu dokaze dali.

DONALD COLE (4471 26th St, N. Arlington 7, Va.) student prava, rezervni vazduhoplovni poručnik, republikanac. Od prvog dana dolaska u Jugoslaviju bio je jedan od onih koji su pokazivali najveći interes i postavljali najviše pitanja. Raspitivao se o našoj Armiji (činovi, rok službe, u kakve vojne škole idu studenti, kakve tipove aviona imamo, koliko su nas SAD pomogle u naoružanju²⁰). Interesovao se da li bi bilo moguće da poseti kakav naš vojni aerodrom, jer njega kao vazduhoplovnog oficira to mnogo zanima. Odgovorili smo mu – neka upita vojnog atašea njegove zemlje, pa neka ga on uputi. Ali nam je on rekao da je to već učinio i da je dobio negativan odgovor od američke ambasade u Beogradu. Jedno po podne zajedno sa Norman Levinom izgleda da je posetio američku ambasadu i da je razgovarao sa nekim iz ambasade jer nam je posle toga pričao da mu je neki njihov diplomat dao lošu ocenu režima i situacije u Jugoslaviji. Pitao nas je da li bismo voleli da odemo u SAD i zašto to ne učinimo kada je tamo bolji život. Govorio nam je čak i da je useljenje u Ameriku otežano članovima komunističkih organizacija i zato ih treba izbegavati. O svojoj zemlji nećemo morati da se brinemo jer ćemo biti uključeni u drugu naciju. Jedini brži način da dospemo u SAD je da se zaposlimo u američkoj ambasadi (!?). Čuo je takođe od njihovog diplomate da je veliki broj ljudi koji mrze Tita i koji bi se najradije iselili iz Jugoslavije. U više mahova se izgubio za duže vreme koje mi verujemo da je upotrebio za prikupljanje informacija o našoj zemlji, kao u Rijeci gde je išao da pronađe američke mornare. U razgovoru o američkoj spoljnoj politici bio je vrlo popustljiv i na naše primedbe o njenim lošim potezima odgovarao je da to zaista nije dobro, ali da je to zahtevala momentalna situacija. Podvlačio nam je da se ne slaže sa Makartijem i da on ne pretstavlja neku veliku opasnost već samo prolazno zlo. Izenadilo nas je da je pri kraju boravka u Jugoslaviji baš on uzeo potsmešljiv

²⁰ U periodu od 1951. do 1958. Jugoslavija je od SAD primala pomoć u vojnoj tehnici. Bojan Dimitrijević, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, „Istorija 20. veka“, 1, 1996, 101–111.

ton kada je reč o našem socijalizmu (sve je narodno – govorio bi on), jer je ranije bio vrlo korektan i sav savitljiv u razgovoru. Kada smo ga upitali na kraju kakav je njegov utisak o Jugoslaviji, priznao je da mu je sve konfuzno i da nema kome da veruje; treba da o svemu dobro razmisli, jer je dobio razne oprečne informacije i da su neki argumenti i objašnjenja zaista jaki.

JISEPH GOLDFARB (21 Shore Park Roar, Great Neck, N. Y.) U Ljubljani je bio među onima koji su odbijali da daju pasoše za registraciju. Kao Jevrejin stalno nam je govorio da mnogo mrzi Nemce i ne može da shvati kako se brzo zaboravlja na strahote koje je ova nacija nanela ovom čovečanstvu. Na naše primedbe da su najpomirljivije bile SAD on je samo bespomoćno potvrdio. U Sarajevu je snimio sinagogu i bio je legitimisan zbog toga pošto je zabranjeno da se objekat snima. Mislimo da je to uradio da bi pokazao u SAD kako su i ovde Nemci sprovodili anticionističku politiku. Isto veče upitao nas je da li su ustaše i visoki katolički kler podržavali tu akciju i da li su i sami to činili. Pitao nas je o istrebljenju srpskog življa u Bosni i Hercegovini od strane ustaša. Tom prilikom nam je i rekao da je trebalo da streljamo Stepinca. Žalio se na profesora Marshala što ih je vodio samo po katoličkim crkvama i što je suviše ljubazan prema Nemcima. Napomenuo nam je da mnogo mrzi Makartija. Svoje razgovore je voleo da vodi sa nama nasamo bez prisustva njegovih drugova Amerikanaca. Međutim, pogrešan utisak bi se stekao ako bi se ocenjivao samo prema gore navedenom. Često nam je dobacivao uvredljivo, kad se lepo dotera, da je on kapitalista i zato se može lepo obući. Nevaspitano se ponašao prema našim devojkama. O pitanjima izgradnje socijalizma uopšte se nije interesovao. I pored njegovih antifašističkih fraza kad smo ga upitali šta treba konkretno učiniti protiv fašizma, on nije ništa odgovorio i bio je potpuno rezervisan.

STEPHEN WIENER (11 Berkshire Rd., Rockville Centre N. Y.) se prilično naduveno ponašao, odbijao da da pasoš, gubio se često, pokazivao otvorenu želju da razgovara sa diplomatima; u Beogradu se odvojio i spavao u Mažestiku; želeo je da dobije informacije iz prve ruke, pravio se džentlmenom. Potcenjivao je mnogo što šta u našoj zemlji i isticao da je veliki biznismen. Diskusijama skoro uopšte nije bio prisutan. Mislimo da je razmaženo derište, nedovoljno inteligentno.

KEITH JERGENSEN (429 N. Bridge St. Anthony, Idaho) se najkorektnije vladao. Vrlo se mnogo interesovao za probleme naše zemlje. Rekao je da mu se Jugoslavija mnogo sviđa, kao i svi ostali, ali je kod njega to bilo zaista iskreno. Tako je na primer u Beogradu kupio petokraku. Imamo utisak da je bio zaista naš prijatelj.

MARY BARBER (Pittsboro, North Carolina) je volela da raspravlja o filozofskim pitanjima i osnovnim i suštinskim pitanjima socijalizma, ali je od svih pokazala i najveći interes za celokupan naš život. Vatretni je demokrata i izjavila je da je zadivljena odlučnim stavom našeg rukovodstva, naročito u spoljnoj politici.

OSVRTI

MOMČILO ZEČEVIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ISTORIOGRAFIJA I PUBLICISTIKA

Povodom knjiga: *Dve godišnjice Desimira Tošića*, Beograd 2000, str. 233; Desimir Tošić, *O ljudima*, Beograd 2000, str. 363.

Od naših javnih ličnosti, posebno publicista i novinara, retko se ko tako dugo i uporno bavio srpskom i jugoslovenskom prošlošću kao Desimir Tošić. Koliki je bio zahvat raznovrsne tematike i pitanja na koja se ovaj autor hrabro odazivao, pokušavajući da sačini odgovor na njih, svedoče i ove dve najnovije knjige, značajne za upoznavanje sa Tošićevim delom i njegovom ličnošću. Pred nama su dve komplementarne monografske radnje od kojih u jednoj pojedinac govori o mnoštvu, dok u drugoj mnogi o njemu samom. Knjiga *Dve godišnjice Desimira Tošića* objavljena je kao posebno izdanje povodom 80-godišnjice njegovog života i 64 godine političkog i publicističkog rada, a druga *O ljudima* sadrži Tošićeve zapise, eseje i sećanja prema inventivnom izboru Borke Božović, koja je i pisac predgovora. Ako biografske podatke ostavimo po strani kao čitalačku znatiželju, sadržaj jubilarne knjige nudi još uvek neslućenu raznovrsnost podataka za vrednovanje života i dela Desimira Tošića. Prilozi Tošićevih prijatelja, poznanika i saradnika iz zemlje i inostranstva o njegovom životu i radu, dati od strane običnih ljudi, kao i istaknutih javnih ličnosti, po širini analize i uverljivosti pozitivnih sudova, jedinstveni su u istoriji naše savremene kulture. Na tako kvalitetnom činjeničkom materijalu, svaki govor o životu i delu Desimira Tošića mogao bi biti uspešan, kada se iza svega toga ne bi krila jedna opasnost sa kojom se u nas mora računati. Naime, Tošić je kao novinar, urednik, publicista, izdavač itd., u isto vreme i aktivan političar, politički angažovan još od studentskih dana. Postavlja se jedno iskustveno, ali i sasvim logično pitanje: kako je uspeo tolike decenije da kormilari svojim istraživačkim brodom, da ostane objektivn i egzaktan posmatrač naše istorijske stvarnosti, da ne potone zajedno sa mnogim drugim našim javnim poslenicima koji su zaludno pokušavali da pomire struku i politiku. Ako se ne računaju samo njegovi lični i ljudski kvaliteti, ostaje kao moguće objašnjenje da ga je od te, može se reći naročito naše nacionalne bolesti, teške spojivosti političkog i javnog rada, pa samim tim objektivnosti i stručnog poštenja, sačuvalo višedecenijsko odsustvo iz zemlje. I sam Tošić na jednom mestu kaže da se njegov rad u inostranstvu oko izdavanja časopisa „Naša reč”, biblioteke „Naše delo” i dr. odvijao pod teškim materijalnim i organizacionim uslovima, ali je bio lišen onih nevolja represije i cenzure koje su kod nas tada vladale.

Ukupnoj vrednosti Tošićevog radnog rezultata doprineli su njegovo nepokolebljivo demokratsko usmerenje i iskustvo, a iznad svega težnja da svoju zemlju i narod uvede u svet modernih demokratskih država Evrope.

Životna biografija Desimira Tošića, po hronološkom rasponu i burnom sadržaju, gotovo da je u celini osnova za jedan istorijski scenario nastanka i nestanka jugoslovenske države. Tošićevo postojano i nesumnjivo projugoslovensko i demokratsko opredeljenje odredilo je predmet njegovog višedecenijskog angažovanja u izučavanju i tumačenju uzroka dubokih kriza i lomova jugoslovenske države. Kao srpski intelektualac dosledan je kritičar nasilne i netolerantne politike, naročito u

međunacionalnim odnosima, posebno one koja je dolazila sa srpske strane. U emigraciji je pružao otpor nacionalistima, nije se u mnogo čemu slagao sa politikom jugoslovenske emigrantske vlade, a zbog saradnje sa Hrvatima, Slovencima i muslimanima u jugoslovenskoj politici, napadan je od strane svih: ljotićevara, ustaša, četnika i komunista. Po povratku u zemlju bio je i u samom parlamentu države na udaru rigidnog nacionalističkog primitivizma. Zastupao je pored svega i u svemu svoja demokratska uverenja, čime se potvrdio kao jedinstven uzor političke doslednosti u našem javnom životu.

Ako bismo se oslonili samo na brojne kvalifikative o ličnosti i delu Tošića date u ovoj jubilarnoj knjizi, pretežno od strane njegovih idejnih i političkih istomišljenika, ali i oponenta, može se neuobičajeno mnogo pozitivnog reći o značaju njegove pojave u srpskoj javnosti i značaju njegovog publicističkog rada za razvitak naše moderne političke kulture. Kao veran misionar u zastupanju demokratskih principa posebno je isticao neophodnost neposrednosti i otvorenosti „dijaloga i kompromisa“, zalažući se za postupan i istrajan politički i društveni rad na dugu stazu, koji može dati pravi rezultat tek u primeni dužoj od života jedne generacije. Kao da time želi da prkosi našoj neslavnoj tradiciji improvizovanih partijskih i državnih odluka o uvođenju društvenog prosperiteta i demokratije za vreme samo jednog političkog mandata.

Boreći se uporno protiv ispraznih političkih deklaracija naših tradicionalnih uživalaca ratne i političke rente, koje mi zovemo političarima, protiv permanentne oktroisane ustavnosti, diktatura i bezakonja, D. Tošić se iskazuje kao stabilan i argumentovan kritičar stihijskih inicijativa, sistematičan analitičar ideja i shvatanja, a iznad svega zagovornik političke i ljudske razumnosti i tolerancije. Njegov demokratizam se može nazvati pragmatičnim, te je upravo stoga bio manje prijemčiv za srpski svet opsednut iracionalnom i anahronom svešću iz svoga istorijskog nasleđa. U stvari, dešavalo se i sa Tošićem nešto slično kao sa sudbinama mnogih naših demokratskih i prosvetiteljskih perjanica poput J. Cvijića, Lj. Jovanovića, Lj. Davidovića i drugih sa početka 20. veka. Moderna i demokratska shvatanja iz njihovih evropskih studija i uverenja, srpska patrijarhalna narodnjačka njiva, kontaminirana nacionalnom, socijalnom i političkom demagogijom Narodne radikalne stranke, nije želela da primi. Takva je bila i sudbina srpskog demokratskog pokreta proteklih decenija, da ne govorimo o poraznom vremenu pod komunističkom diktaturom. Može se slobodno reći da je postalo izvesnije da se tek u ovo naše vreme klatno srpske političke misli više kreće u demokratskom smeru. Pouzdan pokazatelj ovakvog usmerenja jeste i činjenica da je u našoj javnosti sve veća recepcija životnog dela Desimira Tošića kao mislioca, političara i tumača demokratije, dostojnog naslednika srpskih demokratskih velikana, poput Ljubomira Davidovića, Milana Grola ili Božidara Vlajića.

Tošićevi ugledni savremenici ocenili su ga kao nacionalnog radnika i političkog analitičara najvećih dometa. Još od uređivanja biblioteke „Istina o Jugoslaviji“, koju je sa rodoljubivim omladincima pokrenuo u Francuskoj daleke 1946. godine, do naših dana Desimir Tošić traga za istinom o Jugoslaviji. Oni koji su ga pratili smatraju da njegov rad ima reformatorski značaj sa upornim zalaganjem za preobražaj pre svega srpske politike, njenog poimanja vlasti sa vulgarnim i anahronim sadržajima. Tošićevo odlično poznavanje jugoslovenske istorije i stvarnosti nije mu ubilo nadu da razvoju demokratskih odnosa na našim prostorima uvek može dati više. Povratak u zemlju i samopregoran politički i javni rad potvrđuju njegovu rešenost da istraje do samog kraja. I u tom pogledu iskazao je osobenost i različitost svoje ličnosti od mnogih drugih naših političkih i javnih poslanika u emigraciji, koji su egzistencijalne interese pretpostavili patriotskim zadacima.

Ova jubilarna knjiga sadrži mnoge ocene o životu i radu Desimira Tošića, utemeljene u istini i stvarnosti. Kaže se, pored ostalog, da je redak zagovornik demokratske političke edukacije i pozitivnog programa reformi društva i države, da je čuvar plamena utihle vatre srpske demokratije, nenadmašan hroničar zabluda nacionalizma na jugoslovenskom tlu, posebno britki kritičar nacionalizma i komunizma u Srbiji, kao posledice društvene patologije populističke megalomanije i velikodržavlja. Tošić je prosveteni nacionalist, Jugosloven i Evropejac, ali i protivnik političkog integralističkog jugoslovenstva isto kao i srpskog poistovećivanja sa Jugoslavijom, smatrajući u isti mah da je raspad Jugoslavije bio najveći poraz srpskog naroda. Najbolji poznavalac Tošićevog dela istoričar Stevan K. Pavlović naziva ga „hrastom slobode“, i kvalifikuje kao „političkog radnika“ koji je bio bez vlasti, ali ne bez velikog uticaja u emigraciji. Tošićev „patriotski anacionalizam“ izvire iz modernih demokratskih shvatanja i političkog realizma. U svojoj suštini sadrži pre svega traganje za istinom, oslobođenje od mitova i poluistina, od nacionalne megalomanije u prošlosti i savremenosti.

Za razliku od brojnih naših intelektualaca Tošićeva amplituda preumljenja zasniva se isključivo na spoznajnim pomacima zbog čega i njegov kritički antikomunizam danas nije daleko od onog iz vremena komunističke vladavine. Iz ovakvih brojnih ocena života i rada D. Tošića izdvaja se jedna iz pera nesklonog ličnim pohvalama, ali se, ipak, kaže: „Desimir Tošić je izuzetna pojava na političkom nebu Srbije i Jugoslavije“, pri čemu se misli i na jugoslovensku državu dok je bila u najširim okvirima.

Tošićeva knjiga *O ljudima* sadrži 70 probranih tekstova koje je napisao raznim povodima o zanimljivim i značajnim ličnostima srpske i jugoslovenske novije istorije, njihovom pozitivnom ili negativnom uticaju i doprinosu našoj politici i kulturi, posebno o njihovom značaju u životu jugoslovenske emigracije. Različiti tekstovi dati u obliku nekrologa, razgovora ili sećanja, često vezani za mnoge istaknute ličnosti poput Slobodana Jovanovića, Vlatka Mačeka, Jovana Dučića, Milana Grola, Božidara Vlajića, Milana Gavrilovića, Dragoljuba Jovanovića, Koste Pavlovića, Miloša Crnjanskog, Adama Pribičevića, pa sve do studioznih analiza ideologije i politike Edvarda Kardelja ili značaja disidenstva Milovana Đilasa, svedoče o Tošićevom naporu da upozna čitaoce sa najširim krugom ljudi koji su uticali na naš život i odnose među nama. Precizni leksikografski i činjenično utemeljeni prikazi života i rada ljudi nisu nikada bili jača strana naše kulture, te je ovakva vrsta tekstova o njima, „velikim“ i „malim“ jednako, i te kako zahvalna riznica istorijskih podataka. Svoju životnu privilegiju da je neke istaknute ličnosti znao, a sa mnogim ljudima iz naše emigracije bukvalno delio sudbinu, dobro i zlo, Tošić je podredio upornom pisanju o njima, sačuvavši mnoge od zaborava. Kao autentičan kolektivist vezan za ideje i ljude, zatim dugogodišnji urednik „Naše reči“ i učesnik u gotovo svim važnijim aktivnostima jugoslovenske emigracije, Tošić je ostavio ogromno delo koje istraživači jugoslovenske države i društva, a posebno uloge srpskog faktora u njoj, više ne mogu zaobilaziti.

Tošića, međutim, tek treba istraživati i sabirati njegov opus koji se širi svakodnevno pred našim očima. Samo jedna njegova ne tako davno objavljena knjiga „Stvarnost protiv zabluda: srpsko nacionalno pitanje“ i publicistički rad u deceniji njegovog boravka u zemlji, pružaju mnoštvo obrazloženih ideja i inicijativa za proučavanje naše novije istorije. Tošić je iz svoga ugla i na svoj način otvorio veliki broj pitanja i tema za koje se smatralo da su istoriografski obrađeni. Sva je prilika da će im se istoričari morati ponovo vratiti i pokušati da odgovore na Tošićeve izazove. Potvrdilo se, u stvari, i ovom prilikom pravilo da su dobar novinarski rad,

argumentovana i inventivna politička publicistika, zahvalna inspiracija i korisna prethodnica naučne istoriografije. Kada je pisac ovog žanra istorijskih svedočanstava rasterećen od iracionalnih emocija i trulih kompromisa sa aktuelnom politikom, kao što je to očigledno u Tošićevom slučaju, pa još i ako ima posebnu osmatračku poziciju sa koje se više i dalje vidi, rezultati često iznenade i najveće skeptike.

Tošićeve mnoge ocene o ulozi srpske politike u jugoslovenskoj državi, o uzrocima i značaju srpsko-hrvatskog nesporazuma, njegove analize komunističke diktature, albansko-srpskog sukoba, odnosa Srbije i Crne Gore i mnogih drugih pitanja iz naše novije istorije, iskazuju se po mnogo čemu kao ozbiljan izazov mnogim rezultatima naše naučne istoriografije. Njih je ona do sada uglavnom ignorisala iz istih razloga zbog kojih su se politika i javnost plašili i sramili.

Istorijske i političke rasprave i ocene Desimira Tošića o događajima u jugoslovenskoj državi od njenog nastanka do naših dana, koje i ova knjiga sadrži, zasnovane su na bogatoj dokumentarnoj osnovi štampane reči sa čitavog jugoslovenskog prostora. Veliki rad, objektivan demokratski stav i osoben smisao za kritičku analizu, svrstavaju D. Tošića među nekoliko najistaknutijih imena srpske političke misli u drugoj polovini 20. veka. Ovo je ocena koju su već drugi izrekli, sa kojom sam sasvim saglasan. Ostaje nada da će razumevanje i prihvatanje Tošićevih shvatanja o modernom pojmu nacije kao političke zajednice građana, zatim njegovo zalaganje za nacionalne i demokratske poglede prema budućnosti, kao i njegov poslovični optimizam, doživeti bolju sudbinu od ideja i dela njegovih uzora i prethodnika.

THE ESTABLISHMENT OF COMMUNIST REGIME IN EASTERN EUROPE, 1944-1949. (Uspostavljanje komunističkih režima u Istočnoj Evropi), Westview Press, Colorado – Oxford, 1977, str. 319.

Ova knjiga, delo kolektiva autora, predstavlja zbornik radova nastalih na bazi referata podnetih na naučnoj konferenciji održanoj u Moskvi marta 1994. Na konferenciji su razmatrani i prezentirani rezultati naučnog projekta „Uspostavljanje komunističkih režima u Istočnoj Evropi” u kojem su učestvovali naučnici iz Rusije, SAD i Evrope. Cilj projekta bio je da u svetlu novih okolnosti nastalih posle kolapsa komunizma, prvenstveno novih dokumenata iz dotada zapečaćenih arhiva, pruži doprinos rasvetljavanju i revalorizaciji procesa i događaja iz perioda 1945-1950, dakle vremena kada su uspostavljeni komunistički režimi u zemljama Istočne Evrope. Publikacija je plod zajedničkih napora američkih i ruskih naučnika i njihove želje da u ovoj formi prezentuju deo rezultata istraživanja obavljenih u okviru ovoga projekta.

Knjiga je objavljena pre tri godine, dok je naučni skup sa istom temom održan pre šest godina. Objašnjenje o tome zašto tek sada ovu publikaciju predstavljamo našoj naučnoj javnosti se mora potražiti u poznatoj činjenici da se sve to odigralo u periodu kada se Jugoslavija nalazila u okvirima međunarodnih sankcija, u izolaciji i samoizolaciji. U takvim okolnostima bila je gotovo sasvim presahla saradnja sa svetom na naučnom polju, a time i na planu istoriografije, pa su tako mimo nas prošle mnoge vredne publikacije, međunarodni naučni projekti, konferencije i ostali vidovi saradnje. Zbog tih razloga su istraživački projekat i publikacija o kojima je ovde reč svojevremeno prošli nezapaženo, ali njihov značaj, pa i aktuelnost, zaslužuju ovaj pomalo zakasneli prikaz.

Pre predstavljanja sadržaja knjige, potrebno je dati nekoliko opštih zapažanja. Prvo i najvažnije (sa našeg stanovišta) tiče se našeg neučesća u izradi ove publikacije, koja u okvirima zajedničkog konteksta, ali i u nekoliko priloga, pogotovu u poslednjem iz pera Leonida Gibijanskog, tretira i naš posleratni slučaj. Bez ikakve sumnje, velika je šteta, a samim tim nedostatak ove publikacije, što naši istoričari koji se bave ovom problematikom nisu učestvovali u njenoj izradi i istraživačkom projektu koji je prethodio.

Osnovno objašnjenje za to se može tražiti u istim razlozima o kojima smo napred govorili, dakle sankcijama i izolaciji, ali to ipak nije dovoljno za potpuno obrazloženje. Ako se može prihvatiti objektivna okolnost da organizatori nisu

mogli, zbog sankcija, da direktno komuniciraju i angažuju naše stručnjake, čime opravdati činjenicu da su oni, kao i autori priloga, gotovo potpuno ignorisali naučne rezultate niza naših istoričara srednje i mlađe generacije, koji su se već više od jedne decenije pre ustanovljavanja ovog projekta intenzivno bavili istraživanjem posleratnog perioda, prvenstveno, naravno, same Jugoslavije. Ti rezultati su zaista vrlo dobri, zasnovani na relevantnoj domaćoj i inostranoj arhivskoj građi, gotovo u potpunosti lišeni ideoloških i političkih konotacija. Mnogi su bili objavljeni pre 1992, dakle pre zavođenja embarga, ali smatramo da nije bilo nemoguće da se koriste i oni objavljeni u kasnijim godinama. Dokaz za to je održavanje naučnog skupa „Balkan posle Drugog svetskog rata”, maja 1995. u Beogradu, na kojem su učestvovali i naučnici iz inostranstva. Godine 1996. objavljen je i zbornik radova sa ovog skupa, sa nizom vrednih priloga iz istorije država sa ovog područja prvih posleratnih godina.

Sve to, međutim, nije bilo dovoljno da se tvorcima ove publikacije pozovu na brojne radove naših istoričara (R. Radić, M. Mitrović, Lj. Dimić, D. Bogetić, M. Pavlović, P. Marković, Đ. Borožan, Đ. Tripković i drugi) koji su se u većoj ili manjoj meri bavili ovom problematikom. Oni su, valjda po staroj navici, glavne oslonce iz ovdašnje literature i dalje videli u E. Kardelju, M. Đilasu, V. Dedijeru i donekle u istoričarima stare generacije B. Petranoviću i D. Bilandžiću. Ovakav pristup je uticao da ova knjiga ima znatno niži nivo, pogotovu kad je reč o tekstovima koji se odnose na Jugoslaviju i region Balkana. Teško je reći da li je u pitanju neznanje ili nehaj, predrasude kojih je u to vreme bilo premnogo ili, pak, svesna namera. Postoje i drugi problematični i teško prihvatljivi pogledi i sudovi, koji su, po svemu sudeći, nastali na gore iznetoj matrici. Slučaj Jugoslavije se olako trpa u isti koš sa ostalim istočnoevropskim zemljama iz sovjetske orbite, bez posebnog truda da se identifikuju opštepoznate razlike i specifičnosti. Nije sporno da je u periodu o kojem je ovde reč i u Jugoslaviji bio zaveden komunistički sistem boljševičkog tipa, ali se ne može prihvatiti konstatacija iz predgovora izdavača gde se Jugoslavija, sa ostalim zemljama sovjetskog bloka, ubraja u zemlju koja je skoro pet decenija živela iz „gvozdenih zavesi”. Zbog toga veoma čudi da oni koji bi trebalo da te stvari najbolje znaju olako izjednačavaju Jugoslaviju sa ostalim komunističkim zemljama.

Ovakav manir provejava i u uvodnom tekstu u kojem je, inače, dat lep pregled stanja istoriografije i mogućnosti istraživanja ove problematike kako u periodu pre sloma komunizma tako i u prvim godinama otvaranja ovih zemalja. I tu se rezultati jugoslovenske, odnosno srpske, istoriografije posebno ne izdvajaju niti se ističe ogromna razlika u dostupnosti arhivskih fondova istraživačima u Jugoslaviji u odnosu na ostale komunističke

zemlje. Vredne su pažnje završne ocene uvoda o trenutnom stanju u pogledu mogućnosti istraživanja, posebno u Rusiji. Tu se konstatuje da – pored ogromnog napretka na tom planu posle sloma komunizma – i dalje postoje ozbiljna ograničenja u pristupu arhivskoj građi, pogotovu kad su u pitanju fondovi tajne policije, vojske, koji su potpuno zatvoreni, dok je za neke druge fondove zaveden selektivni pristup. Najviše priloga posvećeno je slučajevima Poljske, Čehoslovačke i Istočne Nemačke, potom Mađarske i Bugarske (po jedan tekst), dok su u potpunosti izostali radovi o Rumuniji i Albaniji. U pitanju su vredni i korisni prilozi koji predstavljaju krupan korak u rasvetljavanju događaja i procesa vezanih za tmurno vreme zavođenja komunizma u zemljama Istočne Evrope.

Nešto više ćemo reći o prilogima koji se u većoj ili manjoj meri odnose na Jugoslaviju. U tekstu Melise Bokovoj (Melissa Bokovoy), „Peasants and Partisans: A Dubious Alliance” (Seljaci i partizani: sumnjiva alijansa) tretira se pitanje seljaka i sela u početnoj fazi komunizma, s posebnim naglaskom na slučaj Jugoslavije. Prilično stereotipan, sa faktografijom iz 80-tih godina, bez značajnih novina i korišćenja naše najnovije literature o tom pitanju, prilog je na znatno nižem nivou od radova naših istoričara na istu temu (M. Pavlović i drugi).

S druge strane, vrlo je interesantan, koristan i po pristupu svež prilog Vladimira Volkova: „The Soviet Leadership and Southeastern Europe” (Sovjetsko vođstvo i Jugoistočna Evropa). Tekst se odnosi na ranu fazu jugoslovensko-sovjetskog sukoba, na prve mesece 1945. godine, kada su se ispoljile prve krupnije razlike između Tita i Staljina, koje autor koncentriše na razlike po pitanju formiranja Balkanske federacije i sovjetskog pritiska na Tita da prihvati preporuke samita na Jalti o sprovođenju sporazuma Tito-Šubašić. Volkov s pravom zaključuje da su još tada posejane klice nepoverenja između jugoslovenskog komunističkog vođstva i Kremlja.

Prilog Skota Periša (Scott Parrish): „The Marshall Plan, Soviet – American Relations, and the Division Europe” (Maršalov plan, sovjetsko-američki odnosi i podela Evrope) govori o jednom od najznačajnijih trenutaka u posleratnoj istoriji sveta i Evrope koji se označava kao direktan uvod u otvorene konfrontacije, podele i „hladni” rat između Istoka i Zapada. Tekst je vrlo dobro fundiran poznatim činjenicama iz zapadnih izvora i novim iz dotad nepristupačnih sovjetskih i drugih istočnoevropskih fondova. Nedostaje, međutim, što je za autora verovatno bilo od perifernog značaja, osvrt na jugoslovenski odnos prema Maršalovom planu. To izostavljanje sugerise da su se Tito i jugoslovenska vlada bez ikakvih dilema priklonili sovjetskom stavu – to jest odbijanju da se priključe Maršalovom planu, a nije tako bilo. Da je autor konsultovao novije radove o toj temi (među njima i radove pisca ovih redova), mogao je

konstatovati i na adekvatan način uneti u svoj tekst dileme jugoslovenskog rukovodstva, zbog čega je došlo do direktne intervencije sovjetskog vođstva, a ne samo probleme koje je u vezi sa tim imao Kremlj sa čehoslovačkom i poljskom vladom.

Prilog Leonida Gibijanskog: „The Soviet – Yugoslav Split and the Cominform” (Sovjetsko-jugoslovenski rascep i Kominform) predstavlja vredan rad i korektnu interpretaciju sporova između Moskve i Beograda, naročito ubrzanja i intenziviranja sukoba u prvoj polovini 1948. čiji će finale biti Rezolucija Informbiroa. To se moglo i očekivati od kolege Gibijanskog, priznatog poznavaoца problematike jugoslovensko-sovjetskih odnosa u posleratnom razdoblju. Međutim, ni Gibijanski nije koristio našu noviju historiografsku literaturu o ovoj problematici, već se ograničio na stare autore i literaturu objavljenu do potkraj 80-ih. Nema sumnje da bi ovaj rad bio još kvalitetniji da su u njega uključeni rezultati istraživanja naših savremenih istoričara o ovom pitanju.

Pored iznetih primedbi, ovu publikaciju ocenjujemo kao solidnu i veoma korisnu, pa i kao početni impuls za multinacionalnu naučnu saradnju na projektima istraživanja posleratne istorije i prezentiranja njihovih rezultata. Izrečene primedbe više se odnose na nas – kao oštra kritika onoga što nam se dešavalo u protekloj deceniji i apela da nam se to više nikada ne ponovi, te da se jugoslovenski istoričari uključuju u međunarodne projekte i tako izbere poziciju da iz njihovog pera nastaju radovi o različitim pitanjima iz naše prošlosti.

Doko Tripković

Branimir Anzulović. *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*, New York: New York University Press, 1999, str. 293.

Kada talentovan i prosvেćen autor napiše knjigu s puno mana i jedva upotrebljivu, razočaranje je neminovno. Čitaoci će, nažalost, moći da naiđu na jednu takvu kombinaciju u knjizi *Nebeska Srbija: Od mita ka genocidu*, autora Branimira Anzulovića, nezavisnog naučnog istraživača iz Vašingtona. Anzulović otkriva i analizira mitove koji su, navodno, vodili srpski narod kroz seriju istorijskih promašaja. Po autorovom tumačenju, ti promašaji su, zauzvrat, donosili velike patnje ostalim narodima s prostora bivše Jugoslavije, naročito u „poznatom dvadesetom veku, kada su se Srbi uključili u genocidne ratove” (str. 38). Da bi se opravdala takva tvrdnja i napisala studija koja nastoji da objasni glavne uzroke jugoslovenskog krvavog raspada, potrebno je znatno više od pristrasnog i

nedovoljno doslednog istraživanja kakvo je B. Anzulović obavio za knjigu koja se ovde prikazuje.

Autor ne identifikuje svoje moguće pristrasnosti, ali, na drugoj strani, njegov pristup jugoslovenskoj drami sasvim je otvoren. Praćenjem mitova, dugo negovanim među Srbima kao i mnogim nesrpskim posmatračima i stvaralocima, autor pokušava da objasni „stremljenje ka Velikoj Srbiji” koje je dovelo do „moderne srpske agresije” i „genocidnog ponašanja Srba”. Deo čitalačke publike će možda i prihvatiti tezu da je mit o „nebeskoj Srbiji” doveo do genocida i da su ga Srbi zaista i počinili. Ali, poštovanje prema svim delovima te publike nalaže iznošenje neophodnog naučnog materijala i nepristrasnih tumačenja koja se daju osporiti ili pohvaliti. Nažalost, ovoj knjizi – mada obdarenoj interesantnim stilom i mnogim zanimljivim opservacijama – upadljivo nedostaje objektivnost. Umesto da svoje teze gradi kroz pažljivo i sveobuhvatno istraživanje, autor se opredelio za „istoriju pisanu unazad”. Da podupre svoje tvrdnje, on praktično „vozi slalom” kroz primarne izvore i sekundarnu literaturu, zanemaruje neželjeni materijal i isključivo traži dokaze koji bi mogli opravdati osnovna načela njegovog rada.

Šta je, zapravo, mit o „nebeskoj Srbiji”? Rođenje mita je vezano za Kosovsku bitku iz 1389. godine, jednu od odlučujućih bitaka protiv Turaka kojima je srpska srednjovekovna imperija postepeno ustupila mesto regionalne sile. U godinama koje su sledile posle bitke u kojoj su srpske snage pretrpele kritične gubitke, nekoliko tekstova i narodnih pesama tumačile su sudbinu knez Lazarove armije kao „moralnu pobedu srpskih mučenika”. „Originalna – i sasvim normalna – funkcija legende o opredeljenju kneza Lazara za Carstvo Nebesko”, piše Anzulović, „bila je da se jedan navodni vojni poraz transformiše u moralnu pobedu. Legenda je postepeno proširena ne bi li prikazivala narod koji u svakom ključnom periodu svoje istorije izabira stajanje na moralnom pijedestalu” (str. 12-13). Autor tvrdi da u bici iz 1389. nije bilo ničeg moralnog ili nebeskog, niti je ikad, osim u mitovima, bilo iščeg moralno superiornog u istoriji Srbije sve do današnjih dana. Glavna autorova nit sastoji se od sledećeg: Srbi su se prikazivali kao nemoćne žrtve tokom cele svoje istorije, a istorijska stvarnost pokazuje nešto sasvim drukčije – uglavnom su Srbi bili oni koji tlače, upotrebljavajući svoje mitove kao izgovor za nebrojene zločine, uključujući i „genocid” na kraju 20. veka. U „vivi-sekciji” srpskih mitova Anzulović je otišao predaleko – reklo bi se da Srbi ništa osim mitova u svojoj istoriji nisu ni imali. Time je autor samo osnažio neke stare kao i neke novonastale mitove. Tako, umesto da bude delo koje se obračunava s mitovima, Anzulovićeva *Nebeska Srbija* predstavlja samo još jednu finu melodiju za ljubitelje mitova.

U prva dva poglavlja autor se bavi osnovama srpskog srednjovekovnog carstva, njegovim „ne baš nebeskim herojima”, vizantijskim nasleđem,

„radikalnom nacionalizacijom” crkve i sudarom s turskim nadiranjem. U želji da raskrinka mit o Srbima kao bedemu protiv turske invazije – mit koji inače neguju svi balkanski narodi – Anzulović se oslanja na problematična istraživanja koja ga upućuju na zaključak da su Srbi zapravo bili najverniji saveznici turskim osvajačima te da su turski trijumfi neretko ostvarivani zbog odlučujućeg doprinosa srpskih trupa u turskim redovima. Mada autor citira i ponekog srpskog istoričara, ti odabrani pasaži su ili već davno prevaziđeni i zastareli, ili su potpuno izvađeni iz konteksta. U ovom radu nećete naići ni na jedno delo iz opusa kritičke historiografije koja već toliko decenija dominira srednjovekovnim studijama u Srbiji. U oceni vizantijskog uticaja na srpsko srednjovekovno društvo autor se sasvim približio „bizantinizmu”, još jednom mitu negovanom vekovima na Zapadu i u zapadnim delovima Balkana. To i ne treba da čudi imajući u vidu da se Anzulović skoro isključivo oslanja na enciklopedije i druge opšte priručnike dok piše o tom dobu. S druge strane, radovi Georgija Ostrogorskog, koji su i danas među osnovnom literaturom na najvećim svetskim univerzitetima, potpuno su izostavljeni.

U trećem poglavlju, koje se najvećim delom bavi „nasilnom patrijarhalno-herojskom kulturom” Crne Gore, Anzulović prati „endemske nasilje” u dinarskom području i fokusira verovatno najslavljenije delo srpske i crnogorske literature – *Gorski vijenac* Petra Petrovića Njegoša. Ali, Anzulović nije zainteresovan za poetsko dostignuće, univerzalne poruke poeme, niti za generalni uticaj tog dela na kulturu područja. Umesto toga, usmerava se na samo jedan aspekt *Gorskog vijenca* – navodni „kult nasilja” koji, po njemu, predstavlja ključ za razumevanje ne samo poeme, već celokupnog srpskog kulturnog nasleđa. Za autora, *Gorski vijenac* je „himna genocidu” koja je „ozakonila i podstakla endemsko nasilje iz kojeg je proizašla” (str. 61). Krajnjim pojednostavljenjem, autor zaključuje da su „ratovi na Balkanu iz 1990-ih [...] prenosili poruku sadržanu u Njegoševom delu; [ti] ratovi su konačno doneli najšire priznavanje onog što je očevidno – *Gorski vijenac* je poziv na genocid” (str. 65-67). Čitalac će, međutim, naći da se to „očevidno” sastoji od nekoliko akademskih tumačenja među kojima je najprominentnije od strane Milovana Đilasa, krajnje kontroverznog komunističkog disidenta. Ovaj krajnje ograničeni i nekorektni pristup Njegoševom delu tipičan je za Anzulovićev tretman istorije srpskog društva i kulture.

Na sličan način, u trećem i četvrtom poglavlju, autor izučava „krvavo ponovno rađanje srpske države” i „visoku cenu srpskih osvajačkih ambicija u devetnaestom i dvadesetom veku”. Čitalac će naići na seriju floskula sa izraženim antijugoslovenskim stavom, koji su isključivo zasnovani na krajnje pristrasnoj literaturi. Tako, recimo, čitamo da „zadojenost pan-srpskom ideologijom u

najranijoj fazi Kraljevine SHS sama po sebi objašnjava zašto je jugoslovenska zajednica bila osuđena na propast." Ili, recimo, da „Srbi nikad nisu smatrali Jugoslaviju zajednicom ravnopravnih naroda već samo Velikom Srbijom. Taj [srpski] stav neizbežno je vodio ka institucionalizovanju terora" (str. 78.) Stoga, po mišljenju autora, nastajanje ustaškog pokreta samo je jedna „osude vredna reakcija na srpski teror" (str. 92-94). Štaviše, u raskrinkavanju jednog od ključnih mitova o Srbima kao „ugroženom narodu" u komunističkoj Jugoslaviji, Anzulović vaskrsva drugi mit – posle 1945. u Jugoslaviji „centralizam je omogućio Srbima kao najbrojnijoj naciji, da uspostave dominantnu poziciju u novoj državi" (str. 95).

U petom poglavlju Anzulović ispituje kako su „nepovoljne okolnosti transformisale neke davnašnje negativne aspekte srpskog nasleđa u zaoštrenost plemenskih strahova i mržnji koje su iznedrile ratove krajem dvadesetog veka." Poput ovog, i poslednje, šesto, poglavlje prerasta u generalnu optužnicu protiv Srba, kao i protiv njihovih simpatizera iz ostalih delova sveta. Malo ko je pošteđen – vodeći intelektualci i nacionalne institucije predstavljani su isključivo kao protagonisti „vatrenog nacionalizma" i „podstrekači ksenofobije". Slobodan Milošević predstavlja samo najgoru među ostalim, takođe zastrašujućim, alternativama. Čak i tokom antirežimskih protesta iz 1996-97, autor nalazi „srpski nacionalizam kao dominantno stanje svesti [među demonstrantima]" (str. 175-76). Dok pominje pozitivne aspekte poput težnje za „pravnom državom" ili „uređenim i tolerantnim društvom", autor aludira samo na „poneke" ili (ređe) „mnoge" Srbe. Sasvim prirodno, posle brojnih tumačenja da je odgovornost Srba za nedavni haos na Balkanu toliko velika, ostale nacije bivše Jugoslavije posredno preuzimaju, u ovom delu, uloge pasivnih, nedužnih žrtava.

Neuravnotežen pristup dominira knjigom do te mere da gura u zapečak bilo koje od pažljivih tumačenja koje autor povremeno daje. Za završni komentar ovog prikaza neka posluži citat iz Anzulovićeve knjige (str. 180): „Jedno od naravoučenija priče o Srbiji je i to da je plemensko katalogizovanje nacija na dobre i zle, nebeske i demonske, opasno zato što iskrivljuje percepciju realnosti."

Marko Bulatović

Bojan Dimitrijević – Kosta Nikolić, ĐENERAL MIHAILOVIĆ - Biografija, Srpska Reč, Beograd, 2000, str. 504.

Sve što jugoslovenska i strana istoriografija zna o ličnosti Dragoljuba Mihailovića sublimirano je u

ovoj knjizi. Naravno da su za njenu izradu korišćeni mnogobrojni izvori: dokumenta, štampa, sećanja. Da su autori izuzetni poznavaoци dokumentacije i literature o Ravnogorskom pokretu i njegovom vođi, najbolje može posvedočiti činjenica da se već više godina bave tom problematikom. Oni su, zajedno sa mojom malenkušću, priređivači dvotomnih „Izabranih ratnih spisa" generala Mihailovića; K. Nikolić je autor trotomne „Istorije Ravnogorskog pokreta", a B. Dimitrijević je napisao Mihailovićevu biografiju do aprilskog rata 1941. godine, a magistrirao je takođe iz ravnogorske tematike („Valjevski Ravnogorci").

Istraživši gotovo sva dokumenta, kojih ima na desetine hiljada, i proučivši brojnu literaturu, autori su zaista bili u stanju da napišu celovitu i do sada najkompletniju biografiju generala Mihailovića. Knjiga je koncipirana u šest delova, kombinacijom tematskog i hronološkog principa. U prvom delu dat je Mihailovićev životopis od rođenja, preko školovanja u Beogradu, učešća u Balkanskim i Prvom svetskom ratu, vojna karijera u međuratnom razdoblju, do aprilskog rata. U njemu je Mihailovićev život prikazan do u pojedinosti. Jedino je tematski izdvojen njegov porodični život.

Vojno obrazovanje junaka ove knjige je dve godine Niže vojne akademije do Prvog balkanskog rata i Viša vojna akademija posle Prvog svetskog rata. U ratovima je proveo šest godina: počeo je u činu podnarednika-pitomca, a iz Prvog svetskog rata je izašao u činu poručnika. Rat je bio surova škola, ali i dobra prilika za mladog pitomca i njegov vojnički poziv. Autori su detaljno opisali njegovu vojničku karijeru, uključujući i višemesečni boravak na usavršavanju u Francuskoj (1930); diplomatsku službu vojnog atašea u Sofiji i Pragu (1935 – 1937).

Iz svih navedenih činjenica koje su autori apsolvirali, uz ukazivanje na mnoge pojedinosti, vidi se da je Mihailović bio uzoran vojnik, izuzetnog vojnog obrazovanja i prekaljeni ratnik. Uz sve to, evidentno je da je bio veoma kritičan, da se nije u svemu slagao sa vojnom doktrinom nadređenih komandanata. Sa takvim vojnim obrazovanjem i ratnim iskustvom, pukovnik Dragoljub Mihailović ušao je u Drugi svetski rat, u kome će biti vođa Ravnogorskog pokreta, njegov idejni tvorac i organizator.

Ratni period je okosnica biografije. Obrađen je u četiri dela, tematski i hronološki. U tom ratnom kolopletu, gde je bilo više okupatora i više unutrašnjih, međusobno suprotstavljenih pokreta, nacionalne i verske netrpeljivosti i opšteg meteža, teško je bilo izvući zlatnu nit u Mihailovićevoj delatnosti i njegovoj istorijskoj ulozi, a da se ne naprave velike digresije i skrene sa osnovne teme – biografije. Autori su u tome potpuno uspeali i izložili samo ono što se odnosilo na njegovu ličnost, uz sve drugo što se moralo reći da bi se shvatili vreme i događaji.

Prema autorima ove knjige, na unutrašnjem planu glavni Mihailovićev rival je Josip Broz Tito

i njegov pokret. Oni su se potpuno razlikovali, pre svega u osnovnim ciljevima. Mihailović se borio za „kralja i Otadžbinu”, za „spas Srpstva”, a Tito za temeljne promene političkog sistema, za sovjetsku republiku. Mihailovićeva strategija podrazumevala je gerilske akcije, pripreme za „odsudni momenat”, za očuvanje naroda od represalija. NOP na čelu ima Komunističku partiju, sa 20 godina iskustva ilegalnog rada, sa komandantom iskusnim ilegalcem, školovanim u Kominterni, koji nema sentimentalnosti prema ljudskim žrtvama. Mihailovićev pokret je autohton, nastao početkom rata, sa velikim opterećenjem da se zaštite ljudski životi, bez čvrste organizacije i sa velikom samostalnošću komandanata. Uz sve to, Mihailović je, kao ministar vojni u Emigrantskoj vladi (od januara 1942) bio obavezan da sprovodi i poštuje odluke političara.

Kratkotrajna saradnja dva antifašistička pokreta u jesen 1941. godine bila je neiskrena, a završila se fatalno – početkom krvavog građanskog rata koji će odneti brojne živote, olakšati neprijatelju i stvoriti velike rezerve kod saveznika koji će se tokom vremena opredeliti da pomognu partizansku stranu i na taj način odlučiti sudbinu Mihailovićevog pokreta i cele Jugoslavije.

Kada je reč o odnosu saveznika prema Mihailoviću i njegovom pokretu, pitanje koje je duže vreme ostalo nerazjašnjeno u jugoslovenskoj istoriografiji, u ovoj knjizi, posle minucioznih istraživanja, autori uspevaju da sagledaju u celini i objasne u četvrtoj glavi, pod naslovom „U žrvnju savezničke diplomatije”. Sam naslov sugeriša da se to pitanje duže vreme „mlelo”. Autori su ustanovili da određeno distanciranje saveznika od Mihailovića počinje još 1941. godine, a da ga definitivno napuštaju krajem 1943.

Prema autorima ove knjige, Mihailović je bio veliki patriota, odan svome narodu, veran monarhiji, ubeđen u svoju ideju. Ni jednog momenta ne pomišlja da napusti otadžbinu, čak ni kada je tragičnost njegovog života bila izvesna. Njegovo antifašističko raspoloženje je dosledno. Otuda pojmovi „izdaje”, „kolaboracije” i krivice za građanski rat autori ne objašnjavaju posebno. To se vidi iz čitavog teksta, iz svih raspoloživih činjenica koje su oni priložili. Autori dokazuju i da Mihailović nikada nije ni razmišljao o kolektivnoj odgovornosti Hrvata i muslimana za genocid nad srpskim narodom.

Autori nisu zapostavili da ukažu na pojedine greške generala Mihailovića, kao i na neke njegove zablude, kao i da pišu o slabostima Ravnogorskog pokreta u celini. Pogrešnim su smatrali saradnju sa partizanima, neprihvatanje predloga generala Nedića da se težište pokreta prenese u Bosnu i Hercegovinu, nevoljno i kasno prihvatanje da se bave politikom, zakasnelu izradu nacionalnog programa. Iz istrage i suđenja generalu Mihailoviću, koje su autori vrlo detaljno obradili, lako je uočiti da je to bio politički proces, da je

odluka donesena unapred i da se sa izvršenjem presude jako žurilo.

Naravno da ova knjiga nije odgovorila na sva pitanja, što su uslovlili heuristički problemi. Među njima su: kako je uhvaćen general Mihailović, marta 1946 godine? Da li je u pitanju bila izdaja Nikole Kalabića ili nešto drugo? Gde je pogubljen i gde mu se nalaze zemni ostaci? Samo nova istraživanja i nova dokumenta, ako ih bude, mogu odgovoriti na najveći broj zatamnjenih mesta.

Ova biografija ima istruktivan predgovor, zaključak u vidu rezimea, iscrpnu hronologiju, izvore i literaturu, dva bloka više ili manje poznatih ilustracija. Može se reći da su autori pružili čitaocima na uvid gotovo sve što se zna o Mihailovićevom životu, vremenu i događajima epohe, sve što se moglo naći u raspoloživoj literaturi i dostupnim istorijskim izvorima. Posle ove knjige, može se postaviti pitanje da li je general Mihailović i dalje kontroverzna ličnost.

Milan Vesović

Boris Kršev, *BANKARSTVO U DUNAVSKOJ BANOVINI*, Prometej, Novi sad 1988, str. 305.

Kada se kaže istorija, među čitalačkom publikom (ali i poslenicima struke) najčešće se podrazumeva politička istorija. Međudržavni odnosi, ratovi, partije na vlasti, dinastije, su ono što privlači pažnju, o čemu se piše, diskutuje. Jugoslovenskoj istoriografiji trebalo je dosta vremena da potraži predmet svog interesovanja i u onim sferama bavljenja ljudskog društva, na izgled ne tako direktno povezanim sa istorijom, koje su bile prepuštene „drugim naukama”, prvenstveno sociologiji, ekonomiji i pravima. Ove pak nauke, začaurene u sopstvene metode, obrađivale su teme „previše hladno”. Podaci su se redali kao na pokretnoj traci na osnovu statistika, a činjenice iznosile kao događaj sam za sebe. Čovek i društvo ostajali su po strani. Izgleda da je na istoriografiji bio zadatak da ih međusobno poveže da bi ona sama shvatila funkcionisanje svih pora ljudskog društva, a nabrojanim podacima „dala dušu”.

Stoga se u poslednje vreme sve više obrađuju teme iz takozvane „male istorije”, koje laicima izgledaju kao oblast interesovanja neistorijskih nauka. Politika, kao verovatno najuočljiviji sektor istorije nekog naroda, pa i ljudske civilizacije, tesno je povezana sa ekonomijom. Iza svake politike stoji novac i moć koju on donosi, ali je interesovanje da se teme iz ekonomije, urađene interdisciplinarno, sa vidnim pečatom istoriografije, ipak ostalo po strani. Pažnju čitalačke publike svakako bi privukao materijal o odnosu novac – vlast, i direktnom uticaju novca na aktuelne

dogadaje. Ali, da bi se došlo do kvalitetnih sinteza koje bi mogle postati istoriografski *best-seller* potrebno je dugo i strpljivo pripremati teren.

Knjiga B. Krševa „Bankarstvo u Dunavskoj banovini” je jedan od tih „pripremnih radova”. U zdravoj privredi bankarstvo je nosilac razvoja, ali i pokazatelj tokova i procesa u društvu. Snaga novčanih zavoda na određenoj teritoriji daje pomenute podatke o istoj, a njihov odnos sa opšte-državnim kretanjima može obratiti pažnju istraživača na finansijsku politiku države prema datoj teritoriji, uticaju vanekonomskih elemenata na nju, a specifičnosti date oblasti mogu se jasnije uočiti i bolje definisati. Autor knjige opredelio se da to područje bude Dunavska banovina, oblast prostorno i vremenski određena periodom od 1929. do 1941. S obzirom na to da su administrativne celine stvorene 1929. odudarale od istorijskih, trebalo je razmotriti osobenosti Vojvodine i severozapadnog dela Šumadije, kao i uticaj neizjednačene zakonske regulative u Kraljevini.

Metodološki pristup problemu rešen je na taj način što su preovladavajuće istorijske analize kombinovane sa retrospektivno-ekonometrijskom metodom, dok je kvantitativna metoda omogućila primenu komparativnih analiza. Izbor novčanog zavoda koji bi najoptimalnije reprezentovao bankarstvo u Dunavskoj banovini autor je vešto izvršio uzевši kao primer Štedionicu Dunavske banovine. Svoj izbor motivisao je činjenicom da ovaj zavod nije bio tretiran ni kao državni, ni kao privatni, uz to predstavljao je odličan primer veze politike i bankarstva, odnosno prisustva politike u njemu. Shvatanje mesta i značaja Štedionice, ali i celokupnog bankarskog poslovanja u Dunavskoj banovini, olakšano je pregledom ostalih novčanih zavoda u banovini, čiji je spisak priložen na kraju knjige. Do rezultata svoga rada autor je došao kroz interdisciplinarnost, dajući temi istovremeno istoriografsko, ekonomsko, pravno, pa i sociološko-politikološko obeležje. Posebna pažnja posvećena je mestu i ulozi bankarstva u privredi Dunavske banovine i Kraljevine Jugoslavije, strukturi bankarstva i njegovom svojinskom karakteru, pravnim osnovama na kojima se razvijalo bankarstvo i markiranju najznačajnijih procesa i faza vezanih za razvoj bankarstva. Rad se najvećim delom oslanja na fondove Arhiva Jugoslavije, Arhiva Vojvodine, Arhiva Narodne banke Jugoslavije, Muzeja Vojvodine i periodiku, dok su određene smernice crpene iz radova ekonomista – savremenika perioda koji se obrađuje. Kao ključne hronološke odrednice autor je istakao 1929, 1935. i 1939. godinu.

Prvo poglavlje posvećeno je bankarstvu Kraljevine Srbije i austrougarskom nasleđu Vojvodine kao ostavština unetim u novu državu i osnovnim finansijskim elementima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Istaknuta je državna inicijativa u osnivanju i razvijanju bankarstva u Srbiji do 1914. godine, veliki broj novčanih zavoda sa neve-

likim osnivačkim kapitalom, njihova političko-stranačka i lokalna pripadnost. Novčani zavodi Vojvodine sem nacionalnog obeležja za srpski narod predstavljali su i socijalno uporište, što je sprečavalo njegovo ekonomsko poniranje. Prve posleratne godine obeležene su raspadom i stvaranjem novih država, tržišta, inflacijom kao pratećim faktorom, svuda prisutnim deficitom u budžetu. Problem zamene krunskih novčanica dodatno je opteretio Kraljevinu SHS i otvorio pitanje koje će unositi razdor u državi dugi niz godina. Normalizacija prilika u bankarstvu dolazi sa stabilizacijom dinara i godinama prosperiteta u periodu od 1925. do 1930.

Razorni uticaj ekonomske krize i slom privatnog bankarstva obrađeni su u drugom poglavlju. Lavina finansijskog sunovrata pokrenuta iz SAD prouzrokuje i u Kraljevini Jugoslaviji nemerljivu štetu. Panika ulagača i povlačenje štednje iz banaka, ukidanje odobrenih a još uvek neisplaćenih kredita od strane Narodne banke, alarmantni komentari u dnevnoj štampi ispraznili su trezore banaka. Zakonom o zaštiti zemljoradnika bankarstvo je postalo žrtva spasavanja sela. Odluka države da se stvore banovinske štedionice koje bi pokrile čitavu teritoriju banovine i doprinele većoj integrisanosti novonastalih teritorijalnih celina i neuspešnost pokušaja u finansijskom smislu mogu se pratiti na primeru Štedionice Dunavske banovine.

Treće i četvrto poglavlje posvećeno je bankarskoj politici i ekonomskoj koncepciji i merama vlade Milana Stojadinovića. Monetarna stabilizacija zemlje, obnova privatnih novčanih zavoda, ulaganje kapitala i konačno rešenje zemljoradničkih dugova doveli su do obnove oko jedne trećine novčanih zavoda u zemlji. O tesnoj povezanosti politike i ekonomije svedoče i promene nastale u Kraljevini Jugoslaviji posle silaska Milana Stojadinovića sa političke scene. Otvoreno pitanje federalizacije dovodi do dezintegracije bankarskog sistema zemlje koji ponovo zapada u krizu, a ukoliko se tome doda i evakuisanje zlata i deviznih rezervi iz zemlje zbog političkih prilika na kontinentu, privredna destabilizacija i podmirivanje naraslih vojnih potreba hiperinflacijom jasno je da je on poslovao u nenormalnim uslovima. Uz to, dat je pregled pojedinih novčanih zavoda iz vojevđanskog i srbijanskog dela banovine, sa kratkim opisom stanja u bankarstvu za vreme Drugog svetskog rata i prvim finansijskim merama vlade DFJ.

Na kraju rada predstavljen je tabelarni pregled novčanih zavoda u Bačkoj, Banatu i Sremu, njihovo finansijsko stanje do Prvog svetskog rata, na kraju 1929. i 1931. godine, struktura zemljoradničkih dugova u Dunavskoj banovini, te spisak novčanih zavoda na teritoriji Dunavske banovine sastavljen 1. oktobra 1939. godine.

Rade Ležaić, SJEĆANJA I USPOMENE
NARODNOG UČITELJA IZ KNINSKE KRAJINE, porodica autora, Beograd 1999, str. 227

Na osnovu sopstvenog iskustva svaki istraživač dobro zna od kakvog su značaja pri proučavanju prošlosti memoarska dela. Ovo naročito važi za istoričare čiji su predmet proučavanja Srbi u Hrvatskoj, jer je među pripadnicima ovog dela srpskog naroda mali broj memoarista. S obzirom na burne događaje u kojima su učestvovali ljudi sa tog i na tom prostoru, prava je šteta što nema mnogo više njihovih pisanih svedočanstava. Upravo zato, svaka nova knjiga memoarskog karaktera čiji je autor Srbin iz Hrvatske i te kako zaslužuje da bude predstavljena.

Rade Ležaić (1905 – 1985) je rođen na samom početku 20. veka u Đevrskama, selu dalmatinske Bukovice koje je ostalo zapamćeno u srpskoj istoriji kao rodno mesto znamenitog Save Bjelanovića, lidera Srpske stranke na Primorju. Ležaićev život je tipična priča skromnog seoskog deteta koje je pokušalo da ostvari viziju lepšeg i srećnijeg života. Zahvaljujući podršci siromašnih roditelja završio je učiteljsku školu u Dubrovniku i Šibeniku i već kao 21-godišnji mladić počeo da podučava decu u raznim mestima Dalmacije: osnovnoj školi u Bilišanima, u Ravnim Kotarima, Biskupiji kod Knina, Varivodama i Đevrskama. Blizak komunističkom pokretu, tokom Drugog svetskog rata obavljao je povremene zadatke na terenu, otvarao partizanske škole u Dalmaciji i radio u njima. U prosveti je ostao i posle rata, u prvo vreme kao organizator tečajeva za nepismene, potom kao rukovodilac đačkog doma i upravnik osnovne škole u Kninu.

Ležaićeve sećanja nemaju vrednost i značaj kakav imaju memoari istaknutih političara, državnika, crkvenih velikodostojnika ili drugih aktera koji su učestvovali u donošenju presudnih istorijskih odluka. Rade Ležaić je bio samo „narodni učitelj iz Kninske krajine” i pisao je prvenstveno o svom životu, karijeri i porodici. Njegova sećanja su, međutim, mnogo više od tipične ljudske priče. Učitelj Rade je svoj 80-godišnji životni vek proveo sa svojim sunarodnicima, deleći njihovu sudbinu i prolazeći kroz sva njihova iskušenja, individualna i kolektivna, pa su njegovi memoari i svedočanstvo o jednom periodu istorije srpskog naroda sa rubnih srpskih područja.

Ležaićeva knjiga sastoji se od šest većih hronoloških celina: *Djetinjstvo, rodna kuća i opće prilike, Moje školovanje, Moje službovanje, Drugi svjetski rat, Oslobođenje i izgradnja i U penziji*.

Za istraživače srpske prošlosti, posebno za etnologe, posebno je značajna prva glava, u kojoj

je autor dao izuzetno živ i zanimljiv prikaz života srpskog naroda u dalmatinskoj Bukovici (higijenske prilike, način odevanja i ishrane, obradivanje zemlje, zanati, nedostatak vode kao najveći problem stanovništva, školske i prosvetne prilike i sl.). Ovom glavom Ležaić je obuhvatio vreme pre Prvog svetskog rata kada se Dalmacija nalazila pod habzburškom vlašću, ali se svakodnevnica, opisana u njoj, nije bitno promenila ni u narednom periodu. Uistinu su potresna Ležaićeve sećanja o ženama koje svakog dana, po završetku domaćih poslova, izlaze pred kuću i jedna drugoj naizmenično trebe kosu prepunu vaši, ili priča o ljudima koji toliko oskudevaju u vodi da se mesecima ne umivaju.

Opisujući vreme habzburškog gospodstva Ležaić je zabeležio nekoliko pojedinosti koje živo ilustruju nacionalnu svest bivših Krajišnika i koje su od značaja za rekonstruisanje njihovog odnosa prema Srbiji. Dalmatinski Srbi su doživljavali Srbiju (a ne Austrougarsku) kao svoju matičnu državu, kao srpski Pijemont. Autor je bio sedmogodišnji dečak kada su počeli Balkanski ratovi i već tada je saznao da „naš srpski car nije Franjo, već da mi Srbi imamo našeg kralja Petra, koji živi i vlada u Srbiji, i da kralj Nikola vlada u Crnoj Gori. Mi smo djeca jednako voljeli i jednog i drugog.” Ležaić nas podseća i na to da su srpski intelektualci – učitelji i sveštenici, bili pretplaćeni na izdanja Srpske književne zadruge i da su svoje domove ukrašavali reprodukcijama umetničkih dela čuvenih srpskih slikara, naročito Paje Jovanovića; da su deca bila pravi obožavaoci narodne poezije te da su već od malih nogu upoznavala srpsku nacionalnu mitologiju sa elementima istorije. Gledano iz današnje perspektive, a imajući u vidu način na koji su Srbi u Hrvatskoj bili tretirani u komunističkoj Jugoslaviji, činjenica koju ističe Ležaić – da su u vreme Habzburške monarhije đaci osnovnih škola u nižim razredima učili ćirilicu, a tek u višim i latinicu, te da su njihovi udžbenici bili napisani i jednim i drugim pismom – izgleda kao prava privilegija.

U maniru iskusnog i talentovanog pripovedača autor potom opisuje napore svojih roditelja da ga, uprkos nemaštini, izvedu na put. Ležaić piše o prvim susretima sa gradom, o prvoj vožnji železnicom, prvom odlasku u bioskop i na plažu; o teškoćama školovanja i plućnoj bolesti, na sreću uspešno saniranoj. On se ne ustručava da ispriča i one epizode iz svog života koje ga predstavljaju kao naivnog, pa i priprostog dečaka, a koje bi neko sujetniji možda i prećutao. Takva je, primera radi, komična epizoda o njegovoj ponosnoj šetnji ulicama Splita u novoj, ali prevelikoj odeći, tako upadljivo neprikladnoj njegovom uzrastu da je pojava ovog skromnog seoskog deteta kod razmaženih splitskih građana izazivala pravu buru smeha.

U najvećem delu knjige Ležaić iznosi svoja iskustva iz prosvetnog rada prožeto zapažanjima o

opštim prilikama u kojima je živio narod srpske Dalmacije, o političkim odnosima i naročito o mentalitetu stanovništva. Veoma dobro je uočio razliku između žitelja Ravnih Kotara i žitelja Kninske krajine: Kotarani su bili gostoljubivi, ali rasipni i stoga siromašni, skloni krađi i alkoholu, a potonji pošteniji i štedljiviji. I jednima i drugima, pak, kao i seoskom stanovništvu svih ostalih područja na kojima je obavljao svoju dužnost, svjestveno je bilo da su na pohađanje škole gledali samo kao na nužno zlo, na „dangubu” koja odvlači decu od mnogo važnijih poslova u domaćinstvu. Rade Ležaić je činio sve što je bilo u njegovoj moći da seoske dečake i devojčice opismeni, ali i mnogo više od toga – da ih vaspita u skladu sa istinskim ljudskim vrednostima, čovekoljubljem, čestitošću i pravедnošću.

Upečatljivi su i Ležaićevi portreti kolega, prijatelja, rođaka, dalmatinskih seljaka, ali i istaknutijih savremenika, kao što je bio poznati srpski pisac Vladan Desnica, njegov vršnjak i školski drug.

Po političkom opredeljenju Rade Ležaić je bio pristalica levice. Kao i većina Srba sa prostora Hrvatske u vreme Kraljevine Jugoslavije bio je naklonjen Svetozaru Pribičeviću i njegovoj Samostalnoj demokratskoj stranci, što ga je kasnije odvelo u vode komunizma. Kao levičar, on daje uobičajenu crno-belu sliku političkih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji: „režimlje” su uvek najgori ljudi, dok su opozicionari napredni, časn i poštenu. Na isti način prikazao je i sve ono što se dešavalo za vreme Drugog svetskog rata: četnici su „banda” i saradnici okupatora, a partizani jedini pravi borci za slobodu. Ležaić je pisanje svojih memoara završio 1982, u vreme kada se mnogo toga još uvek nije smelo reći, pa se i on pridržavao šablona o „našima” i „njihovima”. Stoga je u nekim pitanjima ostao nedorečen, a neke stvari, o kojima je sigurno bio dobro obavestjen, jednostavno je prećutao. Primera radi, prećutkuje najosetljiviji i najznačajniji problem, aktuelan od osnivanja, pa do propasti Kraljevine Jugoslavije – hrvatsko pitanje i srpsko-hrvatske odnose. Jedino što se usudio da napiše je konstatacija da je u Kraljevini postojalo hrvatsko pitanje i da su se đaci Srbi i Hrvati u Učiteljskoj školi u Dubrovniku, u vreme njegovog školovanja, ipak dobro slagali.

Ležaićeve uspomene potvrđuju opšta mesta iz istorije Srba sa područja trojedne kraljevine: da su živeli u zaostalosti i siromaštvu, da im je nedostajala intelektualna elita, da su uspeli da sačuvaju duhovno jedinstvo sa ostalim Srbima i da su užasno stradali.

Iako predstavlja literarno štivo koje krasi lepota kazivanja i koje se čita gotovo bez daha, opšti utisak koji ostaje kada se zaklope korice ove knjige je prilično mučan. Kao i većina memoarskih knjiga o Srbima i njihovoj prošlosti i ovo je pre svega spis o bedi, patnjama, stradanjima i nesrećnim srpskim podelama. Siromaštvo o kome

je reč na stranicama Ležaićeve knjige za savremenog čoveka je gotovo nezamislivo, a svirepe zločine, krvoločna ubistva nedužnih ljudi, naših predaka (Ležaićevog starog oca Nemci i ustaše su živog zapalili, a četnici su zaklali Ležaićevu svastiku) potomci ne smeju da zaborave.

Knjiga je ilustrovana fotografijama iz učiteljeve zaostavštine, a arhaizmi i lokalizmi objašnjeni su u *Riječniku manje poznatih riječi i izraza*.

Sofija Božić

JUGOSLOVENSKA DRŽAVA 1918 – 1998, Zbornik radova sa naučnog skupa, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1999, str. 902

Osam decenija postojanja jugoslovenske države, promene u svetu i njihov uticaj na jugoslovensko društvo u poslednjoj deceniji 20. veka inicirali su sazivanje interdisciplinarnog naučnog skupa čija je tema bila jugoslovenska država i društvo od osnivanja do današnjih dana. Međunarodni naučni skup „Jugoslovenska država 1918-1998” održan u Beogradu od 1. do 3. decembra 1988. nije prvi skup posvećen temama iz jugoslovenske istorije. Njemu su prethodili naučni skupovi u Beogradu 1957, Zagrebu 1968, Iloku 1979. i Beogradu 1988. godine. Ovaj skup koji u kontinuitetu sledi obeležavanje godišnjica osnivanja jugoslovenske države bio je prilika da se na jednom mestu sažeto iznesu saznanja o napretku istoriografije u periodu između skupova, ali i prilika da se pažnja šire javnosti usmeri prema novim poljima interesovanja naučnika. Skup je održan u organizaciji Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, Instituta za noviju istoriju Srbije iz Beograda, Istoriskog instituta Crne Gore iz Podgorice i Vojnoistorijskog instituta iz Beograda.

Za skup je vladalo veliko interesovanje naučnika u zemlji i u inostranstvu, te je više od 100 stručnjaka raznih specijalnosti izrazilo želju da učestvuje na njemu. Naučni odbor se opredelio da na skupu referatima uzme učešće 94 naučnika (78 iz Savezne Republike Jugoslavije i 16 iz inostranstva). Deo prijavljenih nije bio u mogućnosti da prisustvuje zbog obaveza, ali su neki svoja saopštenja dostavili za objavljivanje u zborniku radova sa skupa. Ispred organizatora skup je otvorio dr Žarko Jovanović, a u ime Organizacionog i Naučnog odbora dr Đorđe Piljević. Organizaciju skupa i štampanje zbornika pomogli su merodavni državni organi.

Zbornik se sastoji od predgovora, pozdravnih i završnih reči, kao i 62 autorizovana referata razvrstana prema sadržaju u sledeća poglavlja: Opšta razmatranja – osamdeset godina Jugosla-

vije; Geostrateški položaj i međunarodni odnosi; Ekonomski razvoj; Klase, socijalni slojevi, političke organizacije; Unutrašnji politički odnosi; Kultura i prosveta; Jugoslavija u Drugom svetskom ratu; Jugoslavija posle Drugog svetskog rata. Posebno poglavlje posvećeno je izvorima i povestima o Jugoslaviji u odabranim naslovima koje je priredio akademik Vlado Strugar kao vodič kroz bogatu literaturu o istoriji i životu Jugoslavije (broji preko 50.000 bibliografskih jedinica) sa ciljem da se na jednom mestu nađu (po oceni autora) najvrednija svedočanstva, naučna dela i književne obrade poređane po hronološkom redosledu i srodstvu u predmetu.

Za prvo poglavlje radove su priložili: Vlado Strugar, Mihailo Marković, Gavro Perazić, Miodrag Jovičić i Kosta Mihailović. Razmatrani su problemi nastanka jugoslovenske države, dati su statistički podaci o promenama površine države, teritorijalnih jedinica unutar nje, nacionalnoj i verskoj zastupljenosti stanovništva, veličini gradova i društvenim kretanjima u pogledu pismenosti, odnosu gradskog i seoskog stanovništva, saobraćaju itd. Obraćena je pažnja na međunarodno-pravne elemente postojanja jugoslovenske države, njenu privredu kao i na nacionalnu integraciju srpskog naroda u jugoslovenskim ustavi-

ma. Drugo poglavlje donosi poglede Mirka Vraneša, Velimira Ivetića, Dragoljuba S. Petrovića, Jelene Guskove, Radmile Milentijević, Živka Avramovskog, Mladenke Ivanković, Borislave Lilić, Đorđa Borozana, Slavoljuba Cvetkovića, Branka Nadoveze, Gojka Jakovčeva i Dragana Bogetića o međunarodnim aspektima jugoslovenske države. Razmatrana su pitanja odnosa velikih sila prema geopolitičkom položaju Jugoslavije, odnosima sa Rusijom, SAD, Nemačkom, Italijom, Albanijom, Bugarskom i Vatikanom. Posvećena je pažnja doprinosu srpske vojske u stvaranju zajedničke države, kao i odnosima sa Kominternom i Informbiroom.

Osnovne tendencije privrednog razvoja Jugoslavije, njeni monetarni sistemi, odnos sela i grada u Kraljevini Jugoslaviji, poljoprivreda, agrarne reforme, spoljna migracija, akcionarstvo i menadžment, kao i investiciona politika Kraljevine Jugoslavije u saobraćaju zastupljeni su u trećem poglavlju. Autori radova su Smiljana Đurović, Dragoslav Avramović, Ljubodrag Dimić, Petar Marković, Nikola L. Gaćeša, Vladimir Grečić, Milan Vujović, Nenad Mileusić i Milan Lazić.

Uticao vojske kao činioca integracije i dezintegracije jugoslovenske države, osobenosti seljaštva, radničkih organizacija i radničkog zakonodavstva u Kraljevini Jugoslaviji, mesto i ulogu omladine u razvitku države obradili su Mile Bjelajac, Momčilo Isić, Toma Milenković, Mirosljub Vasić i Milica Milenković.

Uvek aktuelne unutrašnje-političke odnose obradili su: Miomir Dašić, Milan Matić, Zdravko

Antonić, Momčilo Zečević, Bogumil Hrabak, Dragutin Leković, Milan Vesović i Mirosljub Jevtić. Na skupu je stavljen akcenat na primanje jugoslovenske ideje u Crnoj Gori, Sloveniji, stavove komunista o tome, odnose vlasti sa srpskom idejom o samobitnosti, Bosnu i Hercegovinu u Jugoslaviji, islam, opravdanost stvaranja zajedničke države.

Informativni sistem, muzeji, školstvo i odnos Beogradskog univerziteta sa jugoslovenskom idejom prezentovali su Mihajlo Bjelica, Momčilo Mitrović, Ranko Pejić i Živko Sekulić.

Znatan deo prostora posvećen je događajima vezanim za Jugoslaviju u vreme Drugog svetskog rata. Pažnja je posvećena vojnim planovima i sposobnosti zemlje za odbranu, odnosu sa fašizmom, emigraciji, ratištu u zemlji, kolaboraciji, partizanskoj kulturi kao faktoru integracije jugoslovenskog društva, žrtvama i prečutkivanju genocida nad srpskim narodom, „istinama” o ulozi Draže Mihailovića, Srbiji, odnosima Jugoslavije i Albanije po pitanju Kosova i Metohije. Tematiku su obradili: Predrag Pejić, Dušan Živković, Mihailo Stanišić, Venceslav Glišić, Gojko Miljanić, Mladenko Colić, Žarko Jovanović, Milutin Folić, Zoran Lekić, Slavko Vukčević, Branko Latas, Nikola Živković i Milan Terzić.

Najaktuelniji, ali sa metodološke strane najproblematičniji je svakako period posle Drugog svetskog rata. U opsegu od 1944. do 1981. godine dat je kroki portret jugoslovenske posleratne države (Momčilo Pavlović), a zastupljene su i kontroverze o Golom otoku (Branislav Kovačević) i jugoslovenskoj krizi i otvaranju novih pitanja (Dragan Pantić, Bojan B. Dimitrijević i Đorđe Piljević).

U završnoj reči slede izveštaji o radu sekcija naučnog skupa i Riječ na kraju skupa Branislava Kovačevića sa konstatacijom da je skup ispunio očekivanja i doneo novine kako sa novim ocenama proteklih događaja tako i sa metodološko-teorijskog aspekta.

Ivan M. Becić

Nikola Ilić, ZEMUNSKA GORNJA VAROŠ, Mostart, Zemun 2000, str. 291

U jugoslovenskoj historiografiji poslednjih decenija retka su dela čiji je predmet istraživanja grad i gradski život. Među autorima koji su se bavili tim temama poslednjih godina istakli bismo Predraga Markovića i Miroslava Perišića i njihove radove o Beogradu i Valjevu. Knjigom *Zemunsko Gornja Varoš* autor Nikola Ilić se pridružuje navedenim istraživačima, obradivši nastanak i razvoj

prvog zemunskog predgrađa, Gornje varoši. Interesovanje za ovaj deo prošlosti Zemuna dobrim delom je podstaknuto autorovim rođenjem i odrastanjem u ovom predgrađu. Zanimljivo je istaći da autor nije istoričar, nego ekonomista, ali se iskazuje kao pravi poznavalac istorijske struke.

Izvornu osnovu za proučavanje dugog perioda od 1775. do 1941. godine, što su hronološke granice rada, čine istraživanja sprovedena na osnovu sačuvane arhivske građe Istorijskog arhiva grada Beograda, Zavičajnog muzeja Zemuna, dokumenata, fotografija iz porodičnih zaostavština, usmenih izvora, relevantne literature. Korišćena građa sadrži izveštaje i zapisnike Zemunskog magistrata, protokole, sudsku dokumentaciju, crkvene i školske knjige, statistike, etnološke zapise, dokumentaciju školskih i kulturnih ustanova, biltene, štampu i periodiku, zakonske akte, matične knjige, urbanističke planove i sl. Njihovim ukrštanjem N. Ilić nas vodi kroz priču o postanku i razvoju prvog zemunskog predgrađa, životu njegovih stanovnika i osvetljava ih sa istorijske, socijalno-ekonomske, privredne, komunikacijske, etičke, jezičke, prosvetno-kulturne strane.

Osim uvoda u kojem je dat sažet prikaz razvoja Zemuna do kraja 18. veka, knjiga sadrži šest delova koji su (sa izuzetkom šestog) podeljeni hronološko-problemski. Svaki deo je sagledan kroz veliki broj pitanja značajnih za prošla zbivanja Gornje varoši, dok je šesti deo posvećen istaknutim Gornjovarošanima koji su ostavili trag u životu predgrađa i njegovih žitelja. Velika raščlanjenost delova, koja je vidljiva i pri ovlašnom prelistavanju knjige, pruža bolju preglednost, ali se može smatrati njenim nedostatkom pošto je time knjiga izgubila na povezanosti.

Priču o Gornjoj varoši N. Ilić je započeo ukazivanjem na osnovne uzroke koji su uslovlili njen nastanak, a koji su delom bili rezultat vojnih i državnih potreba austrijske politike pod čiju je vlast potpadao Zemun krajem 18. veka, a delom uslovljeni potrebama daljeg širenja, razvoja i napretka grada Zemuna. Iako prvi planovi za izgradnju predgrađa potiču iz 1775. do izgradnje dolazi tek petnaestak godina kasnije, 1788. godine, sa početkom trogodišnjeg rata između Austrije i Turske. Rat, a potom i oba srpska ustanka pokrenuli su velike migracione talase, pa se među prvim stanovnicima Gornje varoši nalaze srpske izbeglice koje su bežale strahujući od turske odmazde. Pored njih nastanjuju se i doseljenici iz Vojvodine, Hrvatske, te je početkom 19. veka Gornja varoš etnički raznorodno naselje sa oko trista kuća. Uz Srbe najbrojniji su bili Nemci, Slovaci, Česi, Mađari, a uglavnom pojedinačno Grci, Cincari, Jevreji i Jermeni. U početku su se novopridošli razlikovali u govoru, odevanju, običajima, navikama, da bi vremenom došlo do ujednačavanja. Jedan od velikih problema za ove žitelje bilo je pitanje nemačkog jezika kao jezika zvanične administracije. Zemun je u drugoj

polovini 19. veka dobio status slobodnog grada, što je omogućilo da srpski jezik pored nemačkog postane jezik zvanične administracije.

Za predgrađe koje se iz godine u godinu uvećavalo bilo je važno da se obezbedi voda, prvo izgradnjom bunara, a zatim pokušajima da se uvede vodovod i kanalizacija što je posebno izraženo kao problem posle Prvog svetskog rata, kada se u Zemunu pored postojećih osnivaju i nova industrijska preduzeća tako da dotadašnje snabdevanje vodom nije odgovaralo povećanim potrebama. Taj problem počeo da se rešava sredinom tridesetih godina 20. veka i postepeno je Zemun sa svojim predgrađima bio uključen u kanalizacionu mrežu. Autor pokazuje kako su se menjale i oblikovale ulice i način na koji su građene kuće. Stare kuće od naboja, pokrivene trskom, bile su zamenjene većim kućama od cigala prekrivenim crepom, u koje su se useljavale, uglavnom, zanatlije i trgovci.

Veliki značaj za Gornjovarošane su imale crkva i škola. Nastanak ovih ustanova bio je skopčan sa brojnim poteškoćama o kojima nas detaljno obaveštava autor. Crkva Svete trojice izgrađena je dvadesetak godina posle osnivanja naselja, a unutrašnje uređenje i oslikavanje izvršeno je polovinom 19. veka. N. Ilić piše o nerazumevanju opštinskih vlasti i nedostatku materijalnih sredstava za organizovanu školsku edukaciju. Nastava se u poslednjoj deceniji 18. veka izvodila privatno i to na srpskom jeziku što je izazvalo veliko protivljenje i poteškoće za jednog od prvih gornjovaroških učitelja Mihaila Vladislavljevića. Ilić piše i o tome kako se povećavao broj školske dece, posebno ženske dece, što je pokazivalo i promenjen odnos prema školi.

Autor se bavi i organizacijom zdravstvene službe, borbom sa raznim bolestima i značaju Zemuna kao kordona protiv zaraze koje su dolazile sa jugoistoka, otporom koji je pružan pelcovanju, predrasudama, nadržekarima i sl.

Posvećena je znatna pažnja javnim ustanovama, poput policijske ispostave, žandarmerije, kao i vatrogasnog spremišta, koje su postojale od nastanka naselja. U međuratnom periodu postoje i vojne ustanove, a pitanje pošte se povezuje sa pojavom telefona.

Stanovnici Gornje varoši su se bavili različitim zanimanjima. U početku naselje je bilo pretežno agrarnog tipa te je najprisutnija poljoprivredna delatnost i najbrojniji su zemljoradnici. Oni su bili procentualno najznačajniji (77%) i pedesetih godina 19. veka, a ostatak od 23% odnosio se na zanatlije, gostioničare, krčmare, trgovce. Autor je pobrojao gostionice, krčme i konake i opisao njihovu delatnost od 1941. godine, pokazujući značaj koji je kafana imala u društvenom životu Gornjovarošana. Interesantno je zapažanje da su upravo trgovci i zanatlije bili vlasnici krčmi, kafana što je obeležje Gornje varoši tokom posmatranog perioda. Dato je mesto industrijskim i

privrednim preduzećima osnovanim u međuratnom periodu u kojima su brojni Gornjovarošani našli uhlebljenje i unapredili privredni život Zemuna. Progovoreno je o radu mesara, pekara, kovačkih i kolarskih radionica, berbernica, voskarama, mlinovima, ciglanama i sl. Sa privrednim napretkom gradskog naselja i uopšte Zemuna osnivaju se brojna privredna društva i zadruge. U okviru njihove delatnosti formiraju se pevačka društva, povremeno i amaterska pozorišta i tamburaški orkestri, a organizovane su i zabave i izleti.

Autor ne zaboravlja da prikaže međusobne odnose Gornjovarošana, oblike pomoći i solidarnosti (mobe, prela), igranke, oblike rasonode i okolice, sport i sportska društva, narodne običaje i religijske obrede, svadbe, krštenja, pogrebe, najvažnije praznike. Na poslednjim stranicama knjige našle su mesto istaknute ličnosti od kojih su neke rođene u Gornjoj varoši, a neke su povremenim boravkom ostavile trajan pečat na život naselja i njegovih žitelja. Među njima pomenimo zografa Dimitrija Bratoglića, prvog sveštenika Gornjovaroške parohije Lazara Savića, slikara Živka Petrovića, sveštenika, učitelja i istoričara Dimitrija Ruvarca i dr.

Autor je u ovoj monografiji uspeo da obradi zaista brojne aspekte prošlosti Gornje varoši i Zemuna i njihovih žitelja. Napisana zanimljivo i inventivno, ona je oslobođena ranijeg stereotipnog prikazivanja vezanog samo za političku istoriju, ali smatramo da nije trebalo otići u krajnost i o tom segmentu gornjovaroške prošlosti ne reći skoro ništa.

Nataša Milićević

PERO I POVEST, Srpsko društvo u sećanjima, Zbornik radova, Filozofski fakultet, Beograd 1999, str. 244.

Zbornik eseja *Pero i povest* predstavljen je stručnoj javnosti krajem juna 1999. godine. Autori su kroz trinaest eseja pokušali da analizuju doprinos devetnaestovekovne memoaristike domaćoj istorijskoj nauci.

Proučavanje memoarskih dela stavilo je pred autore *Pera i povesti* zadatak koji se može označiti kao pionirski. Trebalo je ne samo učiniti iskorak u proučavanju memoarskih izvora za Nacionalnu istoriju Novog veka, već i odrediti hronološke i prostorne okvire za njeno proučavanje. Ti problemi, hronološka složenost srpskog devetnaestog veka ali i veliki broj neobjavljenih memoara dodatno su otežavali posao autora.

Trinaest radova sabranih u Zborniku *Pero i povest* su odraz pre svega interesovanja njihovih

autora i zato prilikom planiranja sadržaja zbornika nisu bili strogo postavljeni formalni tematski okviri kroz koje je valjalo predstaviti doprinos memoarista istoriografiji srpskog Novog veka. Ipak, kombinacijom različitih pristupa uspostavljen je izvestan sistem:

1. o istorijskim periodima u delima memoarista pisali su R. J. Popović u *Političkim borbama ustavo-braniteljskog doba* i R. Bojović u *Srpsko-turskim ratovima 1876. - 1878 u memoarima*;

2. o političkim generacijama u memoarima pisali su S. Rajić u *Memoarima srpskih liberala* i P. V. Krestić u *Ujedinjenoj omladini srpskoj u srpskim memoarima*;

3. teritorijalno određenje memoaristima uspostavljeno je u esejima koji se odnose na Crnu Goru i to kod R. Ljušića, *Dobri brat i kum Nikola ili Gavro Vuković o crnogorsko-srbijanskim odnosima*, i Ž. M. Andrijašević, *Knjaz Nikola o Srbiji i srbijansko-crnogorskim odnosima u Memoarima vojvode Sima Popovića*;

4. o utisku koji je srbijansko društvo u 19. veku ostavilo na stranu memoaristiku pisali su Z. Đere u *Mađarskim memoaristima o Srbima od početka 19. veka do 1978. godine* i D. Mikavica u *Srbijanci i Srbija u memoarskim delima Srba iz Habsburške monarhije (1804. - 1858)* i naposljetku,

5. istorijom struktura su se na osnovama memoarskih dela bavili A. Stolić, *Žena u srpskoj memoaristici 19. veka. Pitanja kontinuiteta društvenog modela, obrazovanja i zapošljavanja*, Aleksandra Vuletić, *Porodične veze javnih ličnosti Srbije u drugoj polovini 19. veka u memoarskim delima*, M. J. Milićević, *Srpski oficiri u memoarskim delima*, i V. Jovanović, *Lekari Kraljevine Srbije u memoarima*.

Kao i uglavnom sva pionirska dela u nauci, ovaj zbornik eseja posvećenih memoaristici neminovno otvara više tema. Raznovrsnost stajališta sa kojih je analizovana sadržajna vrednost memoara nametala je sama po sebi niz metodoloških pristupa. Vrednost memoarske građe koja je našla svoje mesto u istoriografskim esejima moguće je proceniti i kroz način na koji su autori posegnuli za raspoloživim memoarima kao istorijskim izvorom. Tako su pisci eseja posvećenih svedočanstvima stranih memoarista o srpskom društvu pisali o istoriji društva sa stanovišta čitavog korpusa memoarske građe. Analizu jednog memoarskog dela sadrže eseji posvećeni odnosima Srbije i Crne Gore. Vodećim političarima dotičnog razdoblja bavili su se pisci eseja posvećenih političkim generacijama, dok su radovi posvećeni pojedinim događajima radili na svoj raspoloživoj građi koja se odnosi za izabrano razdoblje.

Zbornik radova *Pero i povest*, nema samo naučan već i prosvetan značaj. Pero i povest donosi studentima osnovnih studija sintetizirano istoriografskog proučavanja memoarskih izvora. Korenitu kritiku memoaristike devetnaestovekovne Srbije i opsežnu bibliografiju objavljenih memoara, autobiografija i dnevnika. U ovoj bibliografiji koju je

sastavila Slavica Merenjic navedeno je čak sedamstodvanaest memoarskih dela.

Kao što je ukazao na put kojim istorijska nauka valja da pristupi memoarskoj građi Zbornik *Pero i povesť* otvorio je i pitanje sopstvenog upotpunjavanja koje bi jednog dana proishodilo u jedan *Leksikon srpske novovekovne istoriografije*. Pokazalo se naime da bi valjalo napraviti bibliografiju neobjavljenih memoara, dnevnika i autobiografija, korišćenih prilikom istraživačkog rada koji je prethodio pisanju u zborniku sabranih eseja. Sačuvana prepiska političkih, i uopšte javnih ličnosti srpskog Novog veka, retko objavljiva, koja se u broju od preko 60 000 pisama čuva u srpskim arhivima, takođe čeka jedan sličan napor čitavog tima istoričara. I same, spomenute

Arhive, u XX veku dugotrajnije zatvorene nego otvorene i temeljnije raznošene nego sakupljane, čekaju na svoje istoričare. Tako nešto je neophodno makar samo u informativnoj formi, radi generacija studenata istorije koje se nikada neće susreti sa pravim arhivskim radom i tajnama domaćih arhiva, koje i sami istraživači moraju da otkriju tek tokom sopstvenog istraživačkog rada.

Zbornik radova *Pero i povesť*, kao i prethodni zbornik *Srpske političke generacije 1788. - 1918.* napisao je gotovo istovetan tim mladih istoričara. Radom na njegovom stvaranju rukovodio je Prof. dr Radoš Ljušić.

Čedomir Antić

INFORMACIJE O NOVIM KNJIGAMA

Ivo H. Daalder and Michael E. O'Hanlon, *WINNING UGLY: NATO'S WAR TO SAVE KOSOVO*, (Ružna pobjeda: NATO-ov rat za spas Kosova) Brookings Institution Press 2000, Washington, str. 224

Kako je ugledni „Foreign affairs” ocenio ova dvojica autora govore „više iz glave, nego iz srca”, što je sa najskorijom instant produkcijom knjiga o ovom prostoru čest slučaj. Prepuna fusnota i klasična u pristupu, knjiga daje analize diplomatske scene, hronologije događaja, vojnih planova i drugih okolnosti vezanih za rat 1999. Autori su izvukli mnogo toga što je bilo prisutno u informativnom i medijskom galimatijasu. Ovaj rad, odnosno njegovi rezultati će svakako zahtevati reviziju do pojave očekivanog dotoka relevantnije zvanične i druge memoarske građe. Ali u ovom trenutku autori su ispunili cilj koji su sebi postavili – da opišu taj čudnovati rat korišćenjem onoga što je bilo dostupno u javnosti

Ivo H. Daalder, *THE MAKING OF AMERICA'S BOSNIA POLICY*, (Stvaranje američke politike u Bosni) Brookings Institution Press 2000, Washington, str. 204

Za stručnu i ostalu publiku u ovoj knjizi najinteresantniji su autorovi razgovori sa ljudima iz američke administracije (koji su popisani u predgovoru, ali ne i u fusnotama). Do slučaja Srebrenice (11. jul 1995) njegovo izlaganje nije privlačno niti je kompletno, ali od tog momenta do sporazuma u Dejtonu zaslužuje pažnju istraživača koji se bave tim periodom naše istorije. Prema njegovim opisima, savetnik za nacionalnu bezbednost američkog predsednika, Entoni Lejk, bio je ključna ličnost u prelamanju odluka u vrhu američke administracije da se krene u odlučujuće rešavanje bosanskog čvora. Dalder smatra da Ričard Holbruk nije imao uticaj u pomenutom vremenu razvoja američke politike, već da je majstorski iskristio Lejkov prethodni rad.

Deliberated force: A CASE STUDY IN EFFECTIVE AIR CAMPAINING, (Oslobodena snaga: Studija slučaja u efikasnom vazдушnom ratovanju) edited by Robert C. Owen, Maxwell Air Force Base, Air University Press 2000, str. 541

Ova specijalizovana studija iz jedne od glavnih obrazovnih institucija američkog vazduhoplovstva, odnosi se na tronedeljnu vazдушnu operaciju protiv Republike Srpske, u septembru 1995, koja je prethodila mirovnom procesu u Bosni i Hercegovini. Iskustva ove vazdušne akcije u mnogome su korišćena u ratu protiv Srbije 1999. godine, jer se američki vojni segment preporučio za „efikasno” rešavanje komplikovanih političkih situacija silom. Sa te strane ova knjiga je višestruko zanimljiva za sagledavanje paralela u funkcionisanju američke (NATO) vojne mašinerije, čijih dejstava smo bili svedoci. Ova knjiga je poželjna studija koalicionog i vazduhoplovnog načina ratovanja, svakojake tehnologije i načina američkog promišljanja rešavanja političkih problema najsavremenijom vojnom silom. Voluminoznost projekta, stručnost ljudi i dostupnost prvorazrednoj operativnoj građi čine knjigu važnom za istraživanje jednog od odlučujućih momenata naše najnovije istorije.

Misha Glenny, *THE BALKANS: NATIONALISM, WAR, AND THE GREAT POWERS 1804-1999*, (Balkan: Nacionalizam, rat i velike sile 1804-1999) Viking Penguin, New York 2000, str. 726

U protekloj deceniji britanski novinar Miša Gleni je svojim naslovima stekao reputaciju poznavaoa jugoslovenskih događaja iz najnovije istorije. Tako se ni on nije odrekao prilike da napiše svoj komentar istorije ovog prostora u širem kontekstu, što je postao deo svojevrsnog trenda u proteklih nekoliko godina. Knjigu je vrlo detaljno kritikovao Ivo Banac u uglednom „Foreign Affairs”. Ambicija za što većim zahvatom istorije ovog prostora stavila je Glenija u procep mnogih nepoznatih rukavaca istorije i istoriografije Balkana i Jugoslavije.

Tim Judah, *KOSOVO: WAR AND REVENGE*, (Kosovo: Rat i osveta) Yale University Press, New Heaven 2000, str. 336

Privukavši pažnju svojom knjigom o Srbima, Tim Džuda, jedan od britanskih izveštača sa ovog prostora, iskoristio je svoje dobro iskustvo i poznavanje aktuelnog kosovskog konflikta. On, međutim, ne ostaje samo na aktuelnom opisu konflikta 1999, već svoju priču o Kosovu pruža do 1912. i daje upotrebljiva razmišljanja o istorijsko-mitskim postavkama srpske i albanske strane o Kosovu. Analiziranjem šta Kosovo znači za obe strane, Džuda se upustio u netipičan pristup za aktuelnu zapadnu literaturu i pokazao da je očekivanje „demokratskog” rešenja za ovaj problem još uvek nerealno.

Michael Ignatieff, *VIRTUAL WAR: KOSOVO AND BEYOND*, (Virtuelni rat: Kosovo i iza) Henry Holt New York 2000, str. 249

Britanski novinar, zagovornik oštre NATO intervencije u rešavanju kosovskog čvora 1999, objavio je knjigu sa modernim i provokativnim naslovom. Njegov rukopis je značajan jer je on bio na ovdašnjem terenu tokom rata 1999. godine i susreo se sa nekim ključnim akterima krize: Ričardom Holbrukom, Veslijem Klarkom, Luiz Arbur. Na drugoj strani i srpska strana je predstavljena kroz, na Zapadu poznatog, Aleksu Đilasa i njegov ratni život u Beogradu, što bi trebalo da svedoči o autorovoj želji da svoj snažni ratni poklič stavi pod test. Ignjatiev je pokušao da kroz svoj virtuelni rat objasni paradoks „istraživanjem nove tehnologije rata i narastajuće moralnosti koja upravlja nad njegovom upotrebom”. Knjiga svakako zahteva polemički pristup i razmišljanja.

Bojan B. Dimitrijević

HRONIKA

AKTIVNOSTI SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU jul-decembar 2000.

Tribina

U okviru programa tribina Instituta za savremenu istoriju, 20. decembra 2000. godine održana je promocija novih izdanja Instituta:

Toma Milenković, *Kalmici u Srbiji 1920-1941*.

Đoko Tripković, *Beograd pod bombama*.

Ljubomir Petrović, *Jugoslovenska država i društvo u periodu od 1920-1941*.

Bojan Dimitrijević – Kosta Nikolić, *Đeneral Mihailović, Biografija*.

Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952 – 1955*.

Nikola B. Popović, *Srbi u Prvom svetskom ratu*.

Srpski nacionalni program, zbornik dokumenata, priredio Nikola B. Popović.

Kosta Nikolić, *Komunisti u Jugoslaviji 1919-1941*.

Nikola Žutić, *Vatikan i Albanci do 1941*.

Gojko Škoro, *Genocide ovre the Serbs in the Independent State of Croatia (Genocid nad Srbima u NDH)*.

Istorija 20. veka, časopis 1/2000.

O knjigama su govorili Miroslav Jovanović, Radoslav Stojanović, Ranka Gašić, Milan Vesović, Bojan Dimitrijević, Momčilo Mitrović, Nebojša Popović, Momčilo Pavlović i Đorđe Borozan.

Naučni skupovi

U Ohridu je od 12. juna do 1. jula 2000. održana letnja škola Masovne migracije naroda – stari novi bezbednosni izazov za Balkan. U radu ove škole učestvovala je i mr Ranka Gašić.

U Ohridu je od 29. juna do 1. jula 2000. održan 47. Rot-Ros seminar Parlamentarne Skupštine Severnoatlanskog pakta. Na ovom skupu učestvovao je mr Bojan B. Dimitrijević sa predavanjem "About further challenges in Serbia".

U Novom Sadu 10. septembra 2000, organizovan je naučni skup Regionalizacija Srbije. Referat Regionalizacija Srbije – pogled sa juga, podneo je dr Momčilo Pavlović.

U Bonu je 25-26. septembra 2000, održan skup Nemačko-srpski odnosi od Berlinskog kongresa do danas, na skupu je učestvovala mr Ranka Gašić.

Četvrti skup „Dijalog povjesničara/istoričara“ održan je u Pečuju od 19. do 22. oktobra 2000. Teme su bile:

Elite i modernizacija;
Nacionalni identiteti: istorijski stereotipi Hrvata i Srba jednih o drugima;
Ljudski gubici Hrvatske i Srbije u 20. veku i katolička i Srpska pravoslavna crkva u Hrvatskoj i Srbiji u 19. i 20. veku.

Na skupu su učestvovali dr Đorđe Borozan, dr Nikola Žutić, dr Predrag J. Marković, dr Momčilo Pavlović, mr Ranka Gašić, mr Bojan B. Dimitrijević, Maja Miljković.

U Beogradu je 16. novembra 2000. održan okrugli sto „Početak rata u BiH – uzroci i posledice” u organizaciji Udruženja Srba iz Bosne i Hercegovine u Srbiji. Na ovom skupu referat, koji je objavljen u ovom broju, je podneo mr Bojan B. Dimitrijević.

U Banja Luci, 20-21. novembra 2000. održan je naučni skup „Nauka i obrazovanje – bitni činioci srpske duhovnosti.” Nikola B. Popović podneo je saopštenje: „Srpski nacionalni program – dimenzija srpske duhovnosti.”

U Berlinu od 7. do 10. decembra održan je skup Projekttagung „Die Kirchen im frueheren Jugoslawien”. Predrag J. Marković, podneo je saopštenje: „A History of intermarriage in prevous Yugoslavia“.

Predavanja:

Predrag J. Marković, „Belgrad-Berlin 1968. Ein Vergleich der Studentenbewegungen“ u Lajpcigu 4. jula 2000.

Nikola Žutić, Vatikan i Albanci u Kraljevini Jugoslaviji, na tribini Kulturnog centra Studentski Grad, septembar 2000.

Promocije:

Na promociji knjige „Pašić i Jugoslavija” u Zaječaru 15. septembra 2000, učestvovao je dr Nikola B. Popović.

Promocije knjige Koste Nikolića i Bojana B. Dimitrijevića „Đeneral Mihailović – Biografija”, održane su u Parohijskom domu, Gornji Milanovac, 9. novembra 2000. i u Starom Selu kod Velike Plane 17. decembra 2000.

Direktor Instituta za savremenu istoriju Nikola B. Popović otvorio je izložbu fotografija o agresiji NATO na SR Jugoslaviju 1999. godine pod naslovom „Zemlja v plameni – žertva operaciji Miloserdnoi angel – 78 dnejj bombradirovki Jugoslaviji” u Moskvi 11. oktobra 2000.

ISTORIJA 20. VEKA, 2000, 2

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Nikola B. Popović, direktor

Tiraž: 500
Prvo izdanje

Slog i prelom:
Slobodan Kojić

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije broj:
451-03-941/94-02 od 30. 06. 1994. godine, ne plaća se porez na promet

---

Štampa: MRLJEŠ, Kneza Miloša 9, Beograd

U S K O R O !

U izdanju Instituta za savremenu istoriju
IZLAZE NOVE KNJIGE

Grupa autora
KOSOVO I METOHIJA U VELIKOALBANSKIM
PLANOVIMA

Dr Đoko Tripković
SRPSKA DRAMA 1915-1916.

Dr Nikola Živković
Mr Đuro Đurašković
JUGOSLOVENI U ITALIJANSKIM ZATVORIMA
I LOGORIMA U TOKU DRUGOG SVETSKOG RATA

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,
BEOGRAD, TRG NIKOLE PAŠIĆA 11 ILI TELEFONOM 3234-517.